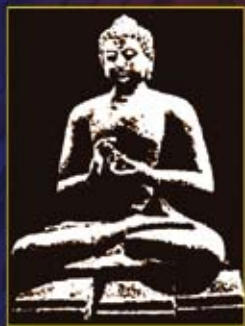
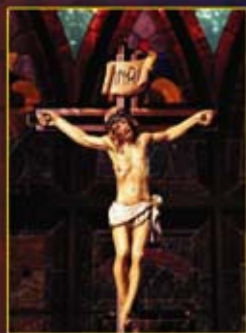

В. Д. Титов, С. В. Качурова, О. В. Барабаш

Релігієзнавство

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

В. Д. Титов, С. В. Качурова, О. В. Барабаш

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

За редакцією професора *В. Д. Титова*

*Затверджено Міністерством освіти
і науки України як підручник
для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Харків
«Право»
2004

ББК 86.2 я 73
Т 45

Гриф «Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів» надано Міністерством освіти і науки України

Рецензенти

К. О. Байрачний, доктор філософських наук, професор
О. М. Кривуля, доктор філософських наук, професор
В. О. Лозовий, доктор філософських наук, професор

Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В.
Т 45 Релігієзнавство. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. проф. В. Д. Титова. — Х.: Право, 2004. — 272 с.
ISBN 966-8467-13-2

Підручник підготовлений згідно із програмою навчальної дисципліни «Релігієзнавство». Він знайомить з основами теорії релігієзнавства, первісними, національними та світовими релігіями, сучасними релігійними рухами, міжнародними правовими актами та законодавством України щодо забезпечення свободи совісті, регулювання відносин між державою, церквою і віруючими.

Розрахований на студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, всіх, хто цікавиться проблемами релігієзнавства.

ББК 86.2 я 73

© Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В., 2004
© «Право», 2004

ISBN 966-8467-13-2

Розділ 1

Загальна характеристика релігієзнавства

§ 1. Предмет, основні розділи та методологія релігієзнавства

Визначення предмета релігієзнавства. Предметом релігієзнавства є закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігії, її різноманітні соціально-організаційні форми, їх історична динаміка, взаємозв'язки та взаємні впливи релігії та інших галузей духовної культури.

У подальшому викладі релігія розглядатиметься більш детально, але вже зараз слід подати її визначення.

Релігія є формою суспільної свідомості, орієнтованою на визнання надприродних сил, що створили навколишній світ та людину і можуть впливати на хід подій у навколишньому світі та людську долю.

Походження терміна «релігія» (від лат. *religio* — побожність) вказує на світогляд та світосприйняття, які базуються на вірі в існування надприродних сил, що забезпечують і підтримують зв'язок між звичайним земним та священним позаземним світом. Ця сфера духовного життя є особливою формою суспільної свідомості і одночасно способом духовно-практичного освоєння світу суспільством.

Головним поняттям будь-якої релігії є *віра* в надприродні сили (*єдиний Бог* або велика кількість *богів* і *священних істот*, а також *ворожих до божеств і людей істот*), що здатні впливати на поцейбічний світ і долю людей.

Основні розділи релігієзнавства. Як окрема наукова дисципліна релігієзнавство почало формуватися лише в XIX ст., хоча відповідні знання накопичувалися ще з давніх часів. Релігієзнавство утворилося на стику філософії, історії, правознавства, етики, естетики, соціології, психології, лінгвістики, політології, етнографії, археології та інших наук і постійно користується їхніми даними та відкриттями. Оскільки релігія є одним з найскладніших суспільних явищ, вона може розглядатися у різноманітних аспектах. Тому релігієзнавство як наукова дисципліна включає велику кількість відносно автономних розділів. Найважливішими серед них є філософія релігії, історія, соціологія, психологія, дослідження вільнодумства та ін.

Філософія релігії — це система філософських понять, принципів, концепцій, що дають філософське пояснення релігійних явищ. Ці концепції різноманітні, інтерпретація релігії в них здійснюється під кутом зору якогось головного принципу — матеріалізму, ідеалізму, екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, прагматизму, позитивізму, лінгвістичної філософії, психоаналізу тощо.

Соціологія релігії вивчає суспільні основи релігії, суспільні закономірності її виникнення, розвитку і функціонування, її елементи і структуру, місце, функції і роль релігії в суспільній системі, вплив релігії на інші елементи цієї системи і специфіку зворотного впливу даної суспільної системи на релігію на рівнях суспільства, окремих соціальних груп і особистостей.

Психологія релігії досліджує психічні і психологічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігійних явищ суспільної, групової й індивідуальної психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій і т. ін.), зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їхнє місце і роль у релігійному комплексі і вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, груп, особистостей.

Історія релігії з'ясовує, як розвивається в часі релігія в усьому її різноманітті, відтворює минуле різних релігій у конкретності їхніх форм, накопичує і зберігає інформацію про численні релігії, що колись існували та існують сьогодні.

З наукових та практичних міркувань заслуговують на увагу також культурологія, географія та етнографія релігії, порівняльне релігієзнавство, більш спеціалізовані науки, присвячені історико-критичним дослідженням релігійних першоджерел та авторитетних текстів, — біблеїстика, кораністика, ведантистика тощо. Поряд з наведеними виділяють ще й особливу проблемну галузь, *дослідження вільнодумства* відносно релігії. У цьому розділі релігієзнавства виявляються загальні напрямки і зміст вільнодумства, його функції у суспільстві та у житті особистості, розкриваються його різні прояви, описується його історія, типи й етапи розвитку, його відбиття в різні епохи у народній свідомості та на теоретичному рівні — у науці, моралі, мистецтві, політиці, філософії і навіть теології у вигляді реформаторських пошуків та ересей.

Світське і богословське релігієзнавство. Слід розрізняти світське і богословське релігієзнавство. Богословське, або теологічне, релігієзнавство завжди пов'язане з конкретною релігією, представники якої наголошують на пріоритеті власного віровчення та церкви. Тому воно завжди є конфесійним (віросповідним) релігієзнавством, упередженим щодо інших конфесійних релігієзнавчих вчень. Світське ж релігієзнавство не віддає переваги жодному віровченню та жодній церкві, чітко дотримуючись принципу об'єктивності щодо них і намагаючись дати неупереджені пояснення їх історії, сучасного стану та соціально-особистісного значення. В даному курсі пропонується підхід саме світського релігієзнавства.

Методи релігієзнавства. Будучи комплексною дисципліною, релігієзнавство широко використовує різноманітні *методи наукового пізнання*: каузальний, історич-

ний (з його різновидами — генетичним та порівняльно-історичним методами), типологічний, феноменологічний, герменевтичний, системний та ін. Засновані на них наукові підходи характеризуються певними рисами.

Каузальний аналіз має на увазі вивчення причинно-наслідкових зв'язків та з'ясування причин виникнення та еволюції різних явищ релігії.

Історизм передбачає виведення наступних етапів розвитку із початкової фази. Порівняльно-історичне дослідження співвідносить різні етапи розвитку однієї і тієї ж релігії в різні моменти часу, різні релігії, що існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку.

Типологічний підхід являє собою застосування процедур розчленування та групування об'єктів, що вивчаються, за особливими ознаками. В результаті типологізації утворюються стійкі комплекси ознак — *типи*, що формують модель типологічної спільності певних об'єктів або явищ.

Феноменологічний підхід пропонує сукупність засобів з'ясування сенсу і значень у духовній взаємодії людей. Співвідносяться мотиви, ідеї, уявлення практично діючих індивідів і таким чином досягається розуміння сенсового зв'язку в їх поведінці, що допомагає з'ясувати формальні структури спілкування.

Герменевтичний підхід пов'язаний з тлумаченням священних текстів, творів релігійних діячів і взагалі об'єктивних феноменів релігійної культури, з'ясуванням зв'язку релігійного тексту з соціально-культурним контекстом.

Системний підхід засновується на розгляді об'єктів дослідження як систем, тобто упорядкованих множин елементів, поєднаних між собою відносинами субординації та координації. Цей метод спрямований на розкриття їх сутності та визначення особливостей функціонування.

Основні категорії і поняття релігієзнавства. У релігієзнавчій науці розробляється понятійний апарат, що дозволяє розкрити загальні й особливі ознаки і зв'язки

будь-яких релігій. Для цього застосовуються терміни різних типів та походження.

1. Категорії і терміни, які пропонує філософія, логіка, етика, естетика:

буття, свідомість, знак, символ, милосердя, співчуття, культура, істина тощо. Ці категорії дозволяють використовувати філософську теоретичну базу для аналізу релігійних явищ.

2. Загальнонаукові терміни: *система, структура, функція, закон*. Ці терміни надають вивченню релігієзнавства науково-системного характеру.

3. Спеціальні релігієзнавчі поняття, запозичені з богослов'я: *релігія, віра, конфесія (віресповідання), теологія, культ, ритуал, церква, янгол, пекло* тощо.

4. Суто релігієзнавчі поняття та терміни, що дозволяють об'єктивно простежити розвиток релігії, відтінки ставлення суспільства до неї та процеси змін релігійного життя: *секуляризація, деміфологізація, сектоутворення* тощо.

§ 2. Релігія і вільнодумство в історії суспільства

Історична еволюція релігії. Релігія виникає ще на первісних етапах розвитку людства і спочатку становить суцільний комплекс суспільного знання. Зустрічаючись з грізними силами природи, з труднощами життя, хворобами, втратами, нарешті зі смертю, первісні люди стихійно намагалися створити закінчену картину світу, яка могла б пояснити будь-який успіх чи невдачу. Ця картина світу поряд з елементами достовірного знання містила багато фантастичних елементів — там, де практичного досвіду та об'єктивного спостереження бракувало, на допомогу приходила уява. На її підставі релігія пропонувала чітко регламентовані дії, які слід виконувати у будь-яких життєво значущих ситуаціях, — на полюванні, рибальстві, збиранні диких плодів, на війні, у побуті тощо.

З розвитком самого суспільства, його матеріально-технологічного рівня, з накопиченням певного мінімуму матеріальних благ на етапі рабовласництва створюються умови для виокремлення соціальної групи священників, що професійно розробляли та кодифікували релігійний досвід спочатку у міфах, а згодом у більш-менш завершених священних книгах. Частина з цих книг (Біблія, Коран, Веди та ін.) залишається священною і зараз.

В історії релігії можна виділити такі етапи:

- формування примітивних, канонічно не фіксованих локальних релігій у первісних громадах;
- багатобожних (політеїстичних) національних релігій з фіксованими канонами;
- однобожних (монотеїстичних) національних релігій (іудаїзм);
- однобожних (монотеїстичних) світових, інтернаціональних релігій (християнство, іслам).

Принаймні з періоду появи філософського знання (приблизно VI ст. до н. е.) форми релігії стають об'єктом більш-менш послідовної критики. Оскільки ця критика спрямовувалася проти створеної релігією універсальної картини світу, вона дуже часто ототожнювалася зі спробою зруйнувати духовні засади суспільства і тим самим із замахом на суспільний лад. Критику релігії традиційно пов'язують з вільнодумством, яке у своїй радикальній формі доходить до повного заперечення релігії і прогнозування її близького занепаду і повного зникнення з суспільної свідомості.

Всупереч наївним прогнозам, які робили багато відомих мислителів різних часів, релігія залишається важливим чинником суспільного життя і в сучасну епоху і залишиться ним принаймні у найближчому майбутньому.

Основні форми, напрями та етапи розвитку вільнодумства. Хоча прояви вільнодумства відомі з античності, сам термін «вільнодумство» ввійшов у науковий обіг завдяки трактату англійського філософа А. Коллін-

за (1676—1729) «Міркування про вільнодумство» (1713 р.). Різні течії вільнодумства проявилися у появі історично нових форм релігій, в ересях та атеїстичних вченнях.

Вільнодумство являє собою особливу світоглядну позицію, вихідним принципом якої є визнання права людини на критичний розгляд релігії, її елементів, окремих компонентів віровчення, різноманітних аспектів релігійного культу та церковної організації, на позарелігійне дослідження природи, суспільства і людини. Вільнодумні орієнтації бували більш-менш обґрунтованими і необґрунтованими, послідовними і непослідовними, вони могли базуватися на результатах наукових досліджень або на даних повсякденного життя, бути такими, що тяжіли до раціональності або ірраціональності, орієнтованими на теорію або на досвід, більшою або меншою мірою радикальними чи поміркованими, ціннісно-конструктивними чи нігілістично-руйнівними тощо. У різні історичні періоди, у різних країнах і регіонах виразно виявлялися різні види вільнодумства, до того ж не в однакових формах і не з однаковим змістом.

Вільнодумство розвивалося в різних галузях духовної культури — у науці, мистецтві, моралі, політиці, праві, теології, філософії. Наука здобуває об'єктивні знання про різні явища і процеси, у тому числі про релігію і про вільнодумство. Твори мистецтва звертаються до екзистенційних (буттєвих) ситуацій людини, утверджують і підтримують свободу і права особистості, гуманізм міжлюдського спілкування тощо. У царині моралі вільнодумство знаходило вираз у неприйнятті принципів і норм релігійної моралі, у формуванні нерелігійних моральних ідеалів і авторитетів, автономній мотивації вчинків, відхиленні від авторитарного церковного регулювання поведінки тощо. У сфері політико-правовій сформувалися та розвинулися поняття «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода віросповідання», «свобода переконань», розроблялися юридичні акти, що забезпечували

рівноправність представників різних релігій, віруючих та невіруючих, що захищали людей від дискримінації залежно від їхніх релігійних переконань, і т. ін. У середині релігійної системи виникали єретичні, дисидентські рухи, у самій теології з'являлися вчення, що давали іншу, ніж у церковному каноні, інтерпретацію певного догмату чи навіть заперечували істину якихось догматів, висувалося відмінне від офіційного обґрунтування віровчення або окремих його елементів, пропонувалося імпровізоване осмислення священних текстів тощо.

За змістом і формами розрізняють такі види вільнодумства: єресь, дисидентство, скептицизм, деїзм, пантеїзм (натуралізм), агностицизм, індиферентизм, нігілізм, антиклерикалізм, атеїзм.

Єресь — це заявлене радикальне відхилення від сталого релігійного канону у межах даної релігії з метою її оновлення та вдосконалення (аріанство, монофізитство, іконоборство тощо).

Дисидентство (розкол) — організаційно оформлене відхилення від існуючої церкви шляхом перетворення єресі на канон окремої церкви (баптизм).

Скептицизм — світська помірковано-критична позиція щодо окремих елементів релігійної доктрини, не пов'язана з повним розривом з існуючою релігією та церквою (Д. Юм).

Деїзм — поміркована світська релігійно-світоглядна позиція, що полягає у припущенні створення світу Богом, який після цього акту більше не втручається у земні справи (Вольтер).

Пантеїзм (натуралізм) — ототожнення Бога і природи, притаманне деяким філософам-раціоналістам (Б. Спіноза, В. Джеймс, А. Вайтхед).

Агностицизм — відсутність релігійної віри внаслідок необізнаності з основами будь-якої релігії.

Індиферентизм — свідоме байдужість до питань релігії чи вільнодумства за умови можливості ознайомлен-

ня з ними і небажання знайомитися з ними, найчастіше під приводом зайнятості земними справами.

Нігілізм — абсолютне заперечення релігії і церкви без будь-яких аргументів.

Антиклерикалізм — войовнича позиція щодо самого існування церкви, не обов'язково пов'язана з критикою релігії (Вольтер).

Атеїзм — войовнича позиція щодо релігії і церкви, заснована на системі наукових та практичних аргументів.

Вже цей перелік світоглядних позицій дає уявлення про можливі напрями у вільнодумстві. Воно може походити від стихійного чи свідомого заперечення релігії та церкви з боку світських осіб і груп внаслідок неузгодженості релігійних постулатів з досвідом спостереження над дійсністю, і тоді ми маємо світське вільнодумство. Якщо ж йдеться про релігійних реформаторів, то вільнодумство набуває церковного характеру. Таким чином, вільнодумство має два головні напрями, між якими лежить широкий спектр змішаних позицій, інтенсивність яких змінюється від ступеня поміркованої критики, мотивованої спробами вдосконалення існуючої релігії, до повного заперечення або її конкретної форми (релігійне вільнодумство), або релігії взагалі (світське вільнодумство).

У розвитку вільнодумства можна спостерігати такі етапи:

— етап фрагментарної критики окремих елементів релігії та церковної організації (стародавні Єгипет, Індія, Греція);

— етап суцільної критики існуючої та створення нової релігії на зламі античності і середньовіччя (виникнення буддизму, християнства, ісламу);

— етап внутрішньої диференціації головних релігійних течій (від середньовіччя до наших часів);

— етап поширення світського вільнодумства (з середини XVIII ст. до наших часів).

§ 3. Релігія в системі суспільної свідомості

Суспільні виміри релігії. Релігія є сферою духовного життя індивіда, особистості, групи, суспільства, способом духовно-практичного освоєння світу, що має претензію на абсолютну цінність та пріоритет над усіма іншими видами та способами соціальної діяльності. Вона має різні суспільні виміри:

1) як фактор утворення суспільної підсистеми (релігійної спільноти);

2) як специфічний спосіб інтеграції (або дезінтеграції) суспільства;

3) як спосіб усвідомлення дійсності;

4) як особливий сегмент культури.

Будучи суспільною підсистемою, релігія у свою чергу може розглядатися як особлива система, яку утворюють певні елементи: релігійна свідомість, культова і позакультова діяльність, культові і позакультові відносини, релігійні організації.

Релігійна віра. Інтегративною рисою релігійної свідомості, що визначає всю релігійну систему, є *релігійна віра*. Релігійна віра конкретизується у вірі:

а) в об'єктивне існування надприродних сил, істот та їхні перетворення, що визначають долю утвореного цими істотами природного, соціального світів та внутрішнього світу, вчинків і долі окремої людини;

б) у можливість спілкування з такими істотами, впливу на них і одержання від них допомоги у вирішенні важливих проблем;

в) у реальності тих подій, про які розповідається в сакральних оповідях, у можливість повторення цих подій, у настання і очікування якихось подій, про які провіщається у священних текстах, у причетність до них самих віруючих;

г) в абсолютну істинність відповідних текстів, представлених у цих текстах ідей, поглядів, догматів, прощів та ін.;

г) у релігійні авторитети — «батьків», «учителів», «пророків», «святих», служителів культу тощо.

Релігійна віра пронизує весь релігійний комплекс і обумовлює його своєрідність. Завдяки їй віруючі переконані в можливості переходів від обмеженості до необмеженості, від безсилля до могутності, від звичайного земного життя до можливості життя після фізичної смерті, від поцейбічності до потойбічності, від несвободи до повного звільнення і т. ін.

Релігія і філософія. Філософія є сферою вільної та універсальної теоретичної думки. Здатність філософії зазірати за межі реальності і готовність до зустрічі з будь-яким незвичайним явищем зближують філософію з релігією. Однак, на відміну від релігії, філософія максимально критична за своєю сутністю. Філософи відмовляються сприймати будь-що на віру, ставлячи під сумнів усі без винятку судження і вимагаючи переконливого обґрунтування їхньої істинності. Філософський підхід до пояснення релігії — це підхід «ззовні», з позицій розуму, що виходить за межі релігійного досвіду. Завдяки цьому філософія, на відміну від теології, формує такі якості людської особистості, як здатність до здорового сумніву, критичність, самокритичність.

Формування здатності до сумніву не слід, однак, плутати з культивуванням скепсису і загального скептицизму. Сумнів є важливим, але далеко не єдиним з активних засобів наукового пошуку. Більш того, здоровий сумнів, критичність і самокритичність не є антиподами віри, твердості переконань у правильності чиеїс (або своєї) позиції. Навпаки, філософія намагається дати міцні теоретичні підстави для послідовного розвитку сумніву в наукову впевненість, для гармонійного сполучення його з вірою в можливість подолання помилок, оман, в одержання більш повних, глибоких, об'єктивних істин. Тому одне з головних завдань філософії — розробка світогляду, що відповідає сучасному рівню науки, історичній практиці та духовним потребам людини.

Філософські трактування релігії розрізняються залежно від вихідних принципів і методів. Поряд зі світською філософією, якій притаманні наведені вище риси, ще з давнини існує *релігійна філософія*. Головним у ній є вчення про ставлення людини до Бога і Бога до людини. Поряд з релігійною філософією в XVII—XVIII ст. зароджується *філософія релігії*, у якій також переважає позитивна тенденція в оцінці релігії в житті людини і суспільства. Видатний німецький філософ І. Кант (1724—1804) у роботі «Релігія у межах чистого розуму» писав, наприклад, що релігія є сукупністю усього нашого сумління як засобу реалізації Божественної заповіді і Бога як вищого ідеалу.

Серед головних напрямків філософії релігії одержують розвиток *теїзм* (від грецьк. *theos* — бог), який є намаганням філософського обґрунтування релігійних догматів; *деїзм* (від лат. *deus* — бог), згідно з яким припускається, що хоча Бог і існує у світі як його першопричина, однак після створення світу більше не втручається в його розвиток (Вольтер); *пантеїзм*, який полягає у впевненості щодо тотожності Бога і Всесвіту (Спіноза). На становлення релігієзнавства значний вплив зробила *атеїстично-матеріалістична* і, зокрема, *антропологічна тенденція* у філософії релігії, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейєрбах (1804—1872).

Релігія і право. Як форми суспільної свідомості релігія і право історично міцно пов'язані між собою. Зокрема, з давнини і до наших часів у деяких державах зберігається релігійне право поряд із правом світським. Формальним джерелом такого права є тексти священних писань, їхнє тлумачення богословською доктриною, церковні постанови. Представники певних релігійних конфесій дотримуються думки, що у матеріальному значенні джерелом релігійного права є Бог, на відміну від інших норм права, що створюються народом, правителями, суддями і т. ін.

Відомими пам'ятками релігійного права були індійські закони Ману, закони Мойсея та Талмуд в Ізраїлі,

Коран і Сунна в країнах, де переважає іслам. Правові положення Біблії відтворювалися протягом середньовіччя в європейському, а потім і в американському праві, але у Новий час сфера дії релігійного права починає суттєво звужуватися, поступаючись місцем світському законодавству. Зараз його вплив незначний, а в багатьох країнах, де переважає більшість віруючих є християнами, зник зовсім. Вплив мусульманського права став також скорочуватися з другої половини ХІХ ст., значною мірою внаслідок рецепції європейського права. Зараз у більшості мусульманських країн світу релігійне право регулює головним чином шлюбно-сімейні і спадкоємні відносини, а також особистий статус людини.

Норми індуського права продовжують зберігати міцні позиції в Індії, регулюючи у віруючих сімейні та особисті майнові відносини. Велику роль відіграють релігійно-правові норми в Ізраїлі та в Ірані.

Цілі та завдання курсу релігієзнавства в системі професійної підготовки юриста. Основи релігієзнавства знайомлять майбутніх юристів з існуючими в Україні і світі релігіями; засобами і межами взаємодії між суспільством, державою і церквою; сутністю і значенням свободи совісті і прав людини в релігійно-церковному самовизначенні. Значення даного курсу для кваліфікаційного рівня юристів визначається необхідністю:

— вільної орієнтації в особливостях релігійних віровчень в умовах багатонаціональної та багатоконфесійної Української держави;

— бути обізнаними у взаємних впливах сучасного релігієзнавства та правознавства в умовах ускладнення релігійних відносин через розкол церков, появу новітніх релігійних культів і відповідне оновлення та вдосконалення чинного законодавства;

— кваліфікованого аналізу з метою досконалого здійснення професійних функцій у регулюванні спірних пи-

тань, що стосуються свободи совісті громадян або державно-церковних відносин;

— формування здатності до самовизначення щодо існуючих релігійних доктрин та конфесій.

Крім того, релігієзнавчі знання допомагають юристові орієнтуватися в фундаментальних проблемах людського буття і в тих перипетіях, з якими може зустрітися і той, чий вчинки потребують правової оцінки, і той, хто потребує юридичної допомоги, і нарешті, сам юрист.

Питання до самопідготовки

1. Що вивчає релігієзнавство, які головні напрямки існують в ньому?
2. Релігія як феномен суспільної свідомості.
3. Вільнодумство, його напрямки та форми.
4. Головні розділи релігієзнавства.
5. Схожість та відмінність між релігією та філософією.
6. Зв'язок між релігією та правом.
7. Значення релігієзнавчих знань для юриста.

Розділ 2

Структура та функції релігії і церкви

§ 1. Структура релігії, її основні елементи

Структура релігії насамперед визначається її предметом та специфічними функціями у суспільному житті.

Предмет релігійної свідомості. Зв'язок між людиною і надприродними силами є предметом релігійної свідомості. Наслідком визнання надприродних сил є широке розуміння дійсності, яке не збігається з побутовим і загальнонауковим розумінням дійсності як фізично-артикульованої реальності, тобто світу речей (лат. *res* — річ, *realitas* — сукупність речей, тобто загальна властивість об'єкта бути річчю). Тому *спосіб релігійного відображення такої дійсності* принципово відмінний і від повсякденного досвіду, і від наукових спостережень та узагальнень — це *одкровення, тобто відкриття найважливіших для людей істин через посередництво обраних надприродними силами для цього осіб*. На підставі своєї виняткової обраності ці особи (шамани, колдуни, провидці, жерці, пророки, святі, священники, вчителі тощо) визнаються беззаперечними авторитетами, що керують свідомістю і життєдіяльністю віруючих.

Релігія як складна соціальна система має свою внутрішню структуру, що утворюється з таких основних компонентів: релігійної свідомості, релігійних відносин, релігійної діяльності, релігійних організацій.

Основні компоненти релігійної свідомості. Релігійна свідомість є визначальним елементом релігійної системи, через який здійснюється соціальна детермінація інших її елементів. Завдяки релігійній свідомості набуває священного значення релігійна діяльність, оскільки вона втілює у символічній формі релігійні вірування і уявлення. Релігійні організації також формуються на основі спільних релігійних вірувань, тобто свідомості. Тому всю релігію справедливо розглядати, насамперед, на рівні релігійної суспільної свідомості.

Релігійна свідомість має два взаємозалежних і в той же час відносно самостійних рівні: *релігійну психологію* та *релігійну ідеологію*. Головною визначальною ознакою релігійної свідомості є віра в надприродне, тобто психологічний чинник.

Релігійна психологія є сукупність похідних від віри у надприродні сили несистематизованих уявлень, образів, почуттів, настроїв, переживань, звичок, установок, потреб, крізь призму яких віруюча людина сприймає, осмислює, оцінює навколишній світ і власне буття, визначає своє ставлення до них. В основі будь-якої релігії лежить уявлення про надзвичайні можливості надприродних істот і сил, про корисність звернення до них у скрутних випадках, про необхідність бути їм вдячними за будь-який успіх та про неминучість покарання у разі нехтування ними. Будь-якій людині властиві сподівання на можливість найкращого (або, навпаки, найгіршого) для неї результату її поведінки. Ці сподівання можуть бути обґрунтовані звичайними, природними причинами (наприклад, добре обміркований та підкріплений економічно проект втілюється у життя), а можуть ґрунтуватися і на очікуванні втручання надзвичайних, надприродних сил (наприклад, матір, вже не сподіваючись на медицину, молиться Богові за одужання дуже хворої дитини). У першому випадку маємо прояв нерелігійної психології, що ґрунтується на вірі у власні сили, довірі до природних можливостей тих людей, з яки-

ми доводиться співпрацювати, та до природних ресурсів людської діяльності. У другому випадку акцент переноситься на довіру до надприродних сил. До релігійної психології належать такі почуття, переживання та психічні стани, як любов до Бога, надія потрапити в рай, ненависть до диявола, релігійний транс, екстаз тощо.

Повсякденна свідомість віруючих містить у собі різні емпіричні знання, отримані в ході практичної діяльності. Кожна окрема людина живе і діє у певних історичних умовах, що накладають відбиток на її психологічне сприйняття дійсності. У процесі життєдіяльності під впливом соціальних умов існування людина засвоює поширені в даному історично-конкретному суспільстві погляди, звичаї, стереотипи, традиції, що й складають суспільне підґрунтя релігійної психології.

Релігійна ідеологія — це відносно послідовна сукупність релігійних уявлень та ідей, розробкою яких займаються спеціально підготовлені люди, служителі культу. Вони намагаються дати систематизовану, теоретично осмислену та узагальнену картину світу крізь призму віри в надприродність реального буття. Під *релігійними ідеями* розуміють уявлення про існування надприродних сил і явищ, про можливість втручання надприродних сил у долі людей, про Бога, диявола, рай, пекло, Божественний промисел тощо. Наслідком релігійної ідеології стає система догматів, тверджень і приписів щодо навколишнього світу, суспільних відносин і особистої поведінки людини.

Ідеологія сучасних релігій містить у собі такі розділи: богослов'я, релігійну філософію, релігійні концепції економіки, політики, права, моралі, мистецтва тощо.

Релігійна психологія діалектично пов'язана з релігійною ідеологією. Цей взаємозв'язок проявляється у певних аспектах:

по-перше, релігійна ідеологія формується, поширюється і зберігається на базі релігійної психології;

по-друге, зміна умов існування релігії в суспільстві веде до зміни соціальної психіки віруючих, які, у свою чергу, ведуть до зміни в релігійній ідеології;

по-третє, формуючись під впливом релігійної психології і постійно відчуючи на собі її вплив, релігійна ідеологія, у свою чергу, робить свій вплив на повсякденну релігійну свідомість віруючих, ступінь якого залежить від того, наскільки релігійна ідеологія відповідає релігійній психології в даний історичний момент розвитку релігійного комплексу в суспільстві.

Якщо окремо розглянути структуру релігійної свідомості релігій розвинутого суспільства, то в ньому можна виділити два рівні: *повсякденна релігійна свідомість* (нижчий рівень) і *теоретична релігійна свідомість* (вищий рівень). Такий поділ обумовлений тим, що в суспільстві носії релігійної свідомості поділяються на дві різні групи — пересічних віруючих і професійних служителів культу. У свою чергу, серед останніх виділяються богослови — люди, що розробляють систематизовані теорії на захист релігії. Повсякденною релігійною свідомістю називають свідомість, поширену серед пересічних віруючих, а теоретичною — свідомість, що засновується на складних богословських концепціях. Повсякденна релігійна свідомість більш конкретна, наочна. Так, наприклад, багато віруючих уявляють собі Бога у вигляді старого чоловіка з пишною сивою бородою, який перебуває високо на небі. Теоретична релігійна свідомість більш абстрактна. Богослови, зокрема, вчать, що Бог є така вища сила, яку не можна собі уявити в якомусь певному людському вигляді.

Повсякденна і теоретична форми релігійної свідомості взаємозалежні. Тому у свідомості пересічних віруючих поступово з'являється багато понять, розроблених богословами, а в богословських теоріях — образи, створені релігійною фантазією пересічних віруючих.

На підставі релігійної свідомості формуються *релігійні нормативи* — особливі принципи і правила поведінки

віруючих, що впливають з авторитетних джерел, визнаних у даній конфесії як священні. Ці різного роду приписи, дозволи та заборони на ранніх стадіях розвитку суспільства виконують не лише суто релігійну роль, а й роль юридичних нормативів. Деякі з цих нормативів збігаються із загальнолюдськими цінностями і згодом стають правовими та моральними нормами, такими, наприклад, як вимога поваги до батьків і взагалі старших людей, вимога взаємної допомоги людей різного статку, заборони вбивства, зазіхання на чуже майно тощо.

Релігійні відносини. Під релігійними відносинами розуміють такі суспільні відносини, що складаються між людьми в процесі культових дій або з їх приводу. Вони базуються, у першу чергу, на вірі в можливість особливих відносин між Богом і віруючою людиною та у священний характер об'єднань віруючих («свята церква»). Вважається, що Бог впливає на долю людини і на всі соціальні і природні процеси. Адже людині потрібен Бог, що може її вислухати, допомогти, захистити. Віра в можливість таких двосторонніх відносин об'єктивується в релігійному культі.

Релігійні відносини визначаються залежно від конкретної форми свідомого ставлення до релігії. Можна розрізнити декілька типів свідомості, характерної для:

— віруючих з домінантною, центральною релігійною орієнтацією;

— віруючих з рецесивною, периферійною релігійною орієнтацією;

— віруючих з нестійкою релігійною орієнтацією (свідомість, що займає позицію між вірою та без неї — «доки грім не гряне, мужик не перехреститься»).

Для характеристики релігійних відносин важливо також брати до уваги:

— релігійні почуття спільноти, що ґрунтуються на ідеях та приписах щодо відносин між віруючими однієї конфесії і на спільних культових діях;

— конкуруючі форми релігійної свідомості віруючих різних конфесій та церков, що змагаються між собою («варвари» та «елліни», «вірні» та «невірні», «християни» та «язичники» тощо);

— толерантні форми релігійної свідомості віруючих різних конфесій та церков, що визнають взаємне право на відмінності у віросповіданні та культурі;

— нерелігійну свідомість — індиферентний тип орієнтації (людина сама не сприймає релігійних настанов, але ставиться до релігійних переконань, віруючих та церкви толерантно);

— атеїстичну свідомість — форму принципово антирелігійної свідомості, що супроводжується принаймні недоброзичливим, а то й агресивним ставленням до релігії, віруючих та їхніх об'єднань і церковних установ.

Переважання тих або інших форм релігійної свідомості визначає ступінь демократизації та толерантності у суспільстві, наявність чи відсутність в ньому специфічного напруження, пов'язаного з релігійно-церковними справами.

Релігійна діяльність. Це спосіб практично-духовного освоєння дійсності, що включає культову і позакультову діяльність.

Будучи складовою частиною релігійного комплексу, культова діяльність відіграє роль активного засобу здійснення і пропаганди релігії. Він являє собою сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається встановити взаємозв'язок з надприродними силами і впливати на них у бажаному для себе напрямку. До культових належать усі види релігійно-магічних дій: релігійні обряди, ритуали, жертвопринесення, таїнства, богослужіння, містерії, молитви та інші засоби отримання у найближчому або у віддаленому майбутньому позитивного результату — від відмінної оцінки на іспиті до вічного спасіння душі. У культурі відбувається спілкування

віруючих з Богом або іншими об'єктами поклоніння; вважається, що це спілкування має двосторонній характер.

У системі культу релігійна громада намагається з максимальним ефектом використовувати найбільш дієві засоби різних видів мистецтв. Культ також виступає сполучною ланкою в системі громада — віруючий. Богослужбова практика через слово, образ, дійство прагне підтримувати віру в Бога як у реально існуючу силу.

Формування і стан культової діяльності в усі історичні епохи залежить від особливостей вірувань людей, обумовлених загальним рівнем розвитку цивілізації, в якій існує і функціонує дана релігія. Щоб виробити релігійні переконання, служителі культу вимагають від своїх парафіян («пастви»), регулярних відвідувань богослужіння, дотримання релігійних приписів у повсякденному житті, жертв, каяття тощо.

Особливе місце в культовій діяльності посідає молитва як засіб спілкування з Богом. Цілеспрямоване і регулярне виконання обрядів, таїнств, проповідей, молитов формує у віруючих релігійний світогляд. Культ як вид соціальної діяльності відрізняється від інших її видів за змістом, предметом, суб'єктом.

Релігійні ідеї та погляди в культурі представлені, насамперед, культовим текстом, до якого належать Святе писмо, Священний переказ, молитви, псалми, співання пісень релігійного змісту тощо. Відтворення їхнього змісту створює у свідомості учасників культових дій образи тих, кому поклоняються в даній релігії.

Залежно від підходу до культу дослідники релігії виділяють два його види: магію та умилостивлення. *Магія* — це виконання певних дій над особою або предметом, що символізує її або якусь надприродну силу, з метою досягнення очікуваного результату вже у найближчому майбутньому. Хоча взагалі магія є характерною для ранніх і примітивних форм релігії, її елементи зберігаються

і в деяких розвинених релігіях. Наприклад, у християнстві вважається, що під час причастя хліб і вино не просто символізують тіло і кров Христа, а й дійсно перетворюються на них після виконання певного ритуалу. *Культ умилостивлення* характерний для розвинених релігій і розрахований не тільки і не стільки на найближче, а, скоріше, на віддалене майбутнє, на постійну милість та заступництво Бога. Тому моління, ритуали і жертви мають бути не випадковими, як у магічних культових діях, а постійними.

Суб'єктами культової діяльності можуть бути як релігійні групи, так і окремі віруючі. До засобів культової діяльності належать: *храм (або молитовний будинок), культові предмети, релігійне мистецтво.*

У *позакультовій релігійній* діяльності виділяють дві сторони — духовну і практичну. Продукування релігійних ідей, систематизація та інтерпретація віровчення, розробки богословів, позацерковні теоретичні дослідження, що сприяють розвитку і захисту релігії, складають духовну релігійну позакультову діяльність.

До практичної сторони позакультової діяльності можна віднести роботу місіонерів, релігійних Соборів, викладання у релігійних навчальних закладах, пропаганду релігійного світогляду, а також будівництво і утримання храмів та церковної інфраструктури, економічну діяльність монастирів, видавничу діяльність — словом, будь-яку практичну діяльність, спрямовану на впровадження і захист релігії в суспільстві.

Релігійні організації та інститути. Релігійні ідеї, релігійні почуття і релігійні дії існують вже у ранніх релігіях. Але у структурі розвинених релігій класового суспільства з'являється четвертий елемент — *релігійні організації*. У докласовому суспільстві ніяких спеціальних релігійних організацій не було. Вони виникли лише в рабовласницькому суспільстві на основі відмежування розумової праці від фізичної та оформлення професійних

служителів культу (духівництва) в особливий соціальний прошарок.

Первинні релігійні організації, що поєднують рядових віруючих і професійних служителів культу, називають *релігійними громадами*. У ряді конкретних релігій (у православ'ї, католицизмі та ін.) вони називаються також приходами (епархіями, діоцезами). Релігійні громади можуть існувати як самостійно, незалежно одна від одної, так і поєднуватися в складні, розгалужені релігійні об'єднання. Ядром усіх складних релігійних об'єднань є церква — особливий тип релігійної організації, що поєднує послідовників тієї або іншої релігії на основі спільності віровчення і культу. Для церкви характерні розроблена догматика і культова практика, а також ієрархічність організації, централізованість управління з поділом віруючих на духівництво і мирян (рядові члени церкви). Саме керівництво визначає і представляє церкву в цілому: її позицію, погляди, політику і т. ін. Інші віруючі мають беззастережно підкорятися лінії церкви.

Церква займається не лише релігійною (розробка і пропаганда релігійних ідей, управління релігійним культом), але і нерелігійною діяльністю (політичною, господарською та ін.). Релігійний бік у діяльності церкви є головним, і тому церква у суспільстві в основному виконує ту ж роль, що і релігія.

Похідним від церкви видом релігійних об'єднань є *секта* — таке об'єднання одновірців, що виникає у вигляді офіційної опозиції існуючій конфесії з приводу особливостей віровчення, культу та внутрішньої організації. Характерними ознаками секти є претензія на виняткову правильність релігійних поглядів та культу, відсутність інституту професійного священництва, створення натомість неформальної ієрархії «обраних» і виконання ролі священників найбільш заслуженими з погляду даної громади особами. Крім сект іноді виділяють ще

й *деномінації* — релігійні об'єднання, що перебувають на стадії становлення, організаційного оформлення.

Згідно із Законом України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 7) до релігійних організацій належать релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.

§ 2. Основні соціальні функції та соціальна роль релігії

Під *соціальними функціями релігії* розуміють характер і напрямок впливу релігії на суспільство в цілому і на окремі його елементи. Згідно з цим виділяють світоглядну, компенсаторну, комунікативну, інтегруючу та дезінтегруючу, нормативно-оцінювальну та регулятивну, культурно-освітню, легітимуючу та інші функції релігії.

Світоглядна функція. Своєрідність релігійного світогляду полягає в тому, що він відбиває дійсність крізь призму віри в надприродний абсолют — Бога, що одержує різні найменування та інтерпретації залежно від релігійної конфесії. Завдяки світоглядній функції релігія допомагає сформулювати сукупність поглядів, норм та цінностей, стереотипів поведінки. Релігійний світогляд включає певне світорозуміння (пояснення світу, місця в ньому людини, сутності природи і т.д.), світовідчуття (емоційне відображення зовнішнього світу, самовідчуття людини), оцінку світу і ставлення до нього. Релігійний світогляд реалізується в поведінці і взаєминах віруючих, у структурі релігійних організацій.

Компенсаторна функція. Зміст даної функції полягає в тому, що релігія створює ефект компенсації практичного безсилля людини у певних життєво значущих ситуаціях (природні і соціальні катастрофи, майнові і осо-

бистісні втрати тощо), її нездатності свідомо і ефективно протистояти цим негативним природним і соціальним процесам, а також керувати складними відносинами в людському бутті. В релігії завжди існують пояснення, чому в житті так часто трапляються нещастя, хвороби, смерть. У цих випадках релігія деякою мірою відволікає людей від реальності і, створюючи певні ілюзії у свідомості індивіда, полегшує його страждання, підтримуючи в людині потребу у відході від дійсності і тих важких проблем, які є в її житті. Важливою властивістю цієї функції є відновлення або створення психологічної рівноваги, якою знімається стресовий стан. Часто релігія обіцяє: хто багато страждав і був останнім у житті земному, той буде насолоджуватися і стане першим у житті вічному після фізичної смерті. Тому земне життя трактується як можливість засвідчити свою відданість Богові. Надаючи віруючим певну психологічну допомогу, через цю функцію релігія сприяє підтриманню відносного соціального спокою та стабільності.

Комунікативна функція. Релігія підтримує соціально-груповий зв'язок між віруючими, виступає засобом спілкування людей у межах певних релігійних організацій. Спілкування здійснюється насамперед у культовій діяльності. Богослужіння в храмі, молитовному будинку, участь у таїнствах, спільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування і єднання віруючих з Богом і один з одним. Крім того, у відносно бідних поселеннях храм або інше молитовне приміщення досить часто є єдиним місцем, де мешканці певного населеного пункту можуть збиратися разом не лише заради власне релігійного культу, але й для інших суспільно значущих зустрічей. Позакультова релігійно-церковна діяльність також забезпечує спілкування людей.

Інтегруюча функція. Релігія може виступати в ролі фактора інтеграції окремих суспільних, расових і етнічних груп, а також суспільства в цілому, підтримуючи і

посилюючи певну систему соціальних відносин. Регламентуючи поведінку і діяльність індивідів, поєднуючи їхні думки, почуття, прагнення, направляючи зусилля соціальних груп і інститутів, релігія сприяє стабільності даного суспільства. Збираючи одновірців під загальними гаслами і регламентом, релігія сприяє консолідації усіх, хто дотримується її ідей і цілей. Саме завдяки інтегруючій функції релігія досить часто виступала могутнім чинником соціально-культурного прогресу, національно-консолідуючих та національно-визвольних рухів. Таку роль, скажімо, відіграло ознайомлення язичників у Київській Русі з більш високими взірцями духовної культури християнства, накопичення та систематизація національного духовного досвіду та традицій в історичних змаганнях за незалежність України і т. ін.

Нормативно-оцінювальна та регулятивна функція. На ранніх етапах розвитку суспільства релігія значною мірою відіграє нормативно-оцінювальну та регулятивну роль. Релігійні ідеї, погляди, уявлення, ціннісні установки створюють своєрідні норми соціально припустимої і схвалюваної поведінки, а культова діяльність і релігійні об'єднання виступають регулятивними гарантами їх втілення у повсякденне життя прихильників даної віри. В принципі регулятивна функція покликана перш за все забезпечувати збереження віри за допомогою встановлення досить чіткого переліку релігійних норм та цінностей. Але, будучи нормативною системою як основою інших суспільно санкціонованих способів життя, релігія певним чином упорядковує думки і прагнення людей, їхню діяльність далеко за межами власне релігійного культу, досить часто намагаючись підмінити собою правове оцінювання і регулювання. Хоча для більшості розвинених демократичних країн такі намагання не припускаються їхніми конституціями, однак все ще існує досить велика кількість країн, де правові системи продовжують орієнтуватися на релігійні приписи, норми та оцінки (му-

сульманські країни, Ізраїль, Індія). Крім того, деякі новітні релігійні течії авторитарного та тоталітарного типу намагаються відновити верховенство специфічних для цих течій норм та оцінок над загальними правовими нормами, що існують у тій або іншій країні. Звичайно, це ставить під загрозу існування єдиного і стабільного правопорядку в даній країні і тим самим створює суттєву загрозу для суспільства в цілому.

Крім основних функцій, релігія в різний час виконувала і продовжує виконувати певні нерелігійні функції, обумовлені тією конкретно-історичною ситуацією, в якій функціонує відповідне релігійне об'єднання. Можна виділити, у першу чергу, такі *нерелігійні функції*: політичну, економічну, виховну, культурно-освітню і т. ін. Ці функції релігії здійснюються не ізольовано, а в комплексі і виявляються як у суспільстві в цілому, так і на рівнях окремих соціальних груп і верств, окремих особистостей. Саме наявність нерелігійних функцій не дає можливості однозначно оцінювати роль релігії у житті суспільства, адже об'єктивне значення релігії суттєво залежить від головного історичного вектору її функціонального спрямування. Місце і роль окремих соціальних функцій релігії постійно змінюються залежно від зміни суспільних умов і, у першу чергу, від рівня добробуту, освіти і культури народу на кожному новому етапі історичного розвитку.

§ 3. Соціальна структура і соціальні функції церкви та релігійних організацій

Будь-яка розвинута релігійна система неможлива без наявності організаційно-інституційної структури. Кожна релігія має власну організацію (церкву) у вигляді комплексу певних інститутів, релігійних громад (об'єднань), а також функціонуючого культу.

Організаційно-інституційна сфера еволюціонувала від нерелігійних інститутів, коли деякі її функції викону-

валися світськими інститутами, через напівпрофесійні інститути до специфічних релігійних організацій.

Релігійні організації, або церковні інститути, являють собою систему установ і форм діяльності, покликаних регламентувати, контролювати і певним чином регулювати поведінку віруючих даної конфесії, а також задовольняти їхні релігійні потреби. Ієрархія церковної організації залежить від конфесійних особливостей та традицій. Кожна релігійна організація (церква) вважається з'єднуючою ланкою між Богом і віруючими.

На даний час церковні інститути діють у таких напрямках:

- організація релігійного життя віруючих;
- контроль за поведінкою віруючих;
- розробка й удосконалення засобів впливу на свідомість віруючих;
- впровадження у свідомість віруючих релігійних поглядів і концепцій, почуттів і настроїв, релігійних ціннісних орієнтацій;
- здійснення релігійних санкцій проти осіб, що порушують релігійні розпорядження;
- підтримка зв'язків з іншими релігійними об'єднаннями;
- захист свого віровчення і культу від різних форм критики з боку їх противників.

Для здійснення цих напрямків діяльності релігійні організації мають у своєму розпорядженні певні установи і засоби, регламентовані церковними правилами, постановами, інструкціями, санкції (дозволи та заборони), що впливають з них.

Зокрема, можна окреслити коло соціальних функцій церковних організацій, які залежно від ступеня соціального впливу можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні.

До **внутрішніх** функцій релігійних організацій належать:

— *богослужбова*, пов'язана із задоволенням релігійно-культових потреб віруючих;

— *функція церковного управління*, пов'язана з необхідністю організаційно-упорядкованого забезпечення діяльності церкви як соціального інституту;

— *господарсько-економічна функція* церкви, пов'язана з її матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням.

Зовнішніми функціями церкви є:

— *нормотворча функція* регламентації життя віруючих;

— *виховна функція* церкви, що полягає перш за все у релігійній освіті дітей (недільні школи) та дорослих (через так звану *катехізацію* тих, хто готується увійти до даної конфесії, та через повчальні проповіді, сповіді тощо);

— *благодійна функція* церкви, що реалізується через підтримку бідних, організацію пожертвувань для постраждалих від стихійного лиха, створення і підтримку дитячих будинків, лікарень, притулків для несімейних старих, надання стипендій для обдарованої молоді з числа віруючих тощо;

— *місіонерська функція*, яка здійснюється з метою залучення до церкви нових членів, як правило, на нових для даної конфесії землях;

— *політична функція церкви*, пов'язана з її особливим авторитетним положенням у суспільствах з сильними релігійними традиціями (Західна Європа, Америка, Африка, мусульманські країни).

Для практики релігійних організацій на сучасному етапі характерною є тенденція розширювати свої функції за рахунок позарелігійної діяльності. Хоча на перший погляд ззовні — це позарелігійні форми церковної діяльності, але, як правило, вони неодмінно наповнюються релігійним змістом і мають на меті поступово втягнути людину до орбіти релігійного впливу або посилити свій вплив на віруючу людину.

Розглянуті функції далеко не всі одночасно і далеко не завжди повно проявляються у суспільстві. Їхнім конкретним сполученням та інтенсивністю прояву визначається історично визначене *місце церкви як соціального інституту в структурі соціальних відносин*. Як уже зазначалося, в окремі історичні періоди церква відіграє значну роль як чинник освіти і цивілізації, гуманізації і консолідації суспільства. Завдяки іудейській релігії була створена і збереглася протягом тисячоліть єврейська нація. Гуманістичні ідеї християнства суттєво змінили світогляд античності, підготувавши скасування рабства як соціального інституту. Прийняття Київською Руссю християнства дозволило їй увійти до сім'ї європейських народів. Але в інші періоди церква може виступати і як чинник активної протидії соціальному, науковому, культурному прогресу — згадаймо знищення язичницьких храмів та закриття античних філософських шкіл християнами, хрестові походи, інквізицію тощо. Таким чином, визначення ролі церкви у першу чергу потребує конкретно-історичного аналізу, і не можна її абсолютно заперечувати і звинувачувати, абсолютно стверджувати і виправдовувати.

Питання до самопідготовки

1. Основні структурні компоненти, притаманні релігії.
2. Предмет і спосіб релігійної свідомості.
3. Основні компоненти релігійної свідомості.
4. Що таке релігійний культ?
5. Що таке релігійні відносини?
6. Релігійні організації та інститути.
7. Основні соціальні функції релігії.
8. Нормативно-оцінювальна та регулятивна функції релігії.
9. Соціальні функції церкви та релігійних організацій.

Розділ 3

Походження релігії

§ 1. Основні концепції походження релігії

У релігієзнавстві існує декілька напрямків досліджень, згідно з якими запропоновані теологічно-богословські, філософські, соціологічні, етнографічні, психологічні концепції походження релігії.

Теолого-богословські концепції (від грецьк. *theos* — бог, *logos*— слово, наука) лежать в основі церковного релігієзнавства, тобто розробляються священиками тієї або іншої релігії. Попри неважливі зі світського погляду тонкощі розуміння та розрізнення теології або богослов'я у різних віросповіданнях, усім цим концепціям притаманне тлумачення релігії як особливого, надприродного і найціннішого подарунку від Бога (чи богів) у формі зв'язку людини з Ним (або з ними). Завдяки такому тлумаченню атрибут надприродності ставить релігію вище за будь-які інші прояви суспільної свідомості, більш того, є їхньою підставою, основою суспільного порядку і добродісного життя. З цієї точки зору вважається, що зрозуміти походження релігії може лише та людина, яка вже має релігійну віру. Але з точки зору логіки тут є помилка в обґрунтуванні — походження релігії трактується через її наявність. З практичної ж точки зору людина, яка вже має віру, і не потребує пояснень її походження.

В основі даного курсу лежить світський релігієзнавчий підхід, який не надає переваги жодній з конфесійних версій. Тому деталі теолого-богословського розу-

міння походження релігії, дещо відмінні, скажімо, у християнстві, іудаїзмі або ісламі, не розглядаються.

Філософські концепції. Історично першою і фундаментальною формою світських концепцій походження релігії є філософські концепції.

Погляди філософів на цю проблему формувалися у двох напрямках: релігійному і вільнодумному.

Релігійно-філософські концепції розвивалися глибоковіруючими мислителями, що самі не були служителями культу (Платон, Арістотель, Цицерон, Боецій, Кант, Гегель, Вол. Соловйов, М. Бердяєв, П. Тіліх, М. Бубер та ін.) Вони виходять з безсумнівності існування надприродних сил (Бога) і намагаються раціонально обґрунтувати релігію як вищий синтез розуму і віри, як «зустріч людини с Богом».

Вільнодумні філософські концепції мають багато відтінків залежно від ступеня радикальності й аргументації. Автори найбільш войовничих атеїстичних концепцій вважають релігію «нісенітницею», «марновірством», «забобоном», «обманом», «опіумом народу» і т. ін. (К. Маркс, В. Ленін та ін.) Менш радикальні мислителі бачили джерело походження релігії в страху перед грізними і могутніми силами природи (Демокріт, Епікур, Лукрецій, Спіноза), у неутві (П. Гольбах), в угоді людей про основи соціального порядку (Ксенофан, Цицерон, Гоббс, Вольтер та ін.), у шануванні видатних людей минулого, яким стали приписувати риси богів (античний філософ Евгемер). Часто ці підходи поєднувалися в одного мислителя.

На сучасні філософські концепції походження релігії дуже вплинув німецький філософ ХІХ в. Л. Фейербах (1804—1872), який запропонував так звану *антропологічну концепцію*. Згідно з принципами антропологічної філософії Фейербаха релігія, філософія та наука — це прояви та розвиток самої людської сутності, тому предметом і змістом релігії насправді є сама людина, усвідомлення нею самої себе. Джерело релігії, за Фейербахом, становить відчуття залежності людини від світу, проявом

цієї залежності є страх перед ним. Спочатку це почуття викликалося могутніми і грізними силами природи — так виникають *природні (натуралістичні)* релігії. Згодом з'являються більш розвинені *духовні* релігії, в яких предметом є дух, духовна сутність. В міру опанування силами природи людина починає вважати себе надприродною істотою, і в її свідомості Бог теж стає надприродною істотою. Тепер новим джерелом залежності людини стають соціальні відносини і випадковий збіг суспільних обставин. Оскільки кожній людині властивий потяг до щастя, релігія створює уявлення про можливість його досягнення, незважаючи на несприятливі природні та соціальні обставини. Фейєрбах не відкидає релігію взагалі, а наполюгає на тезі про її постійний розвиток, вважаючи, що у майбутньому суспільстві пануватиме така релігія, головний принцип якої полягає в тому, що кожна людина є богом для іншої людини.

Антрополого-соціологічна концепція. Послідовник Фейєрбаха Карл Маркс (1818—1882) вважав, що релігія є проявом ілюзорної, спотвореної самосвідомості та самовідчуження людини, яка або *ще себе не знайшла*, або *вже себе загубила*. Коли людині бракує засобів поліпшити своє життя, взяти його під свій контроль, вона звертається до релігії. Тому саме суспільство породжує релігійний світогляд. Сукупність виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, над яким знаходиться ідеологічна надбудова — декілька певних форм суспільної свідомості. Це політична, права, моральна, релігійна, естетична, наукова форми ідеології, що історично зумовлені і одночасно обмежені способом матеріальної діяльності людей. Релігія з'являється лише тоді, коли матеріальний процес виробництва не є продуктом вільного суспільного союзу та не перебуває під свідомим планомірним контролем людини. Разом із встановленням суспільного контролю за виробництвом і розподілом матеріальних благ та знищенням експлуа-

таторських класів буде усунуто і відчуження людини від інших людей і від самої себе і, як результат, — релігійна свідомість. Позиція Маркса та його послідовників Енгельса, Плеханова, Леніна та інших щодо релігії є проявом войовничого, більш того, агресивного і репресивного атеїзму.

Соціологічні концепції. Найбільш впливовими представниками цих концепцій були французський вчений Е. Дюркгейм (1858—1917) та німецький соціальний філософ М. Вебер (1864—1920). За Дюркгеймом, саме релігія конститує суспільство в цілому, завдяки тому, що вона ніби перекладає вираження складних соціальних відносин на мову, зрозумілу для більшості суспільства. Релігія підтримує традиції суспільства, дисциплінує його, викликає соціальний ентузіазм. Тому Дюркгейм зробив висновок про позитивність впливу релігії на суспільство, більш того, на тотожність релігійного та соціального чинників. Приблизно так вважав і Макс Вебер. Він визначав релігію як спосіб, яким соціальній дійсності надається сенс, бо саме вона робить світ «раціональним». Таким чином, обидва засновники соціологічних концепцій пов'язують походження релігії з походженням самого суспільства та суспільної свідомості.

Емпірико-етнографічні концепції. Важливим внеском у наукове дослідження походження релігії стали концепції, побудовані на емпіричних спостереженнях етнографів.

Анімістична концепція. Першу версію анімістичної (від лат. *anima* — душа) концепції походження релігії запропонував англійський етнограф Е. Тайлор (1832—1917). З його точки зору, людські думки, бажання та дії підкоряються певним законам, що обумовлюють єдність людства та культурну одноманітність його розвитку. До їх числа він відносив «загальну схожість природи та людини» та «загальну схожість обставин людського життя». Дуже близькими за змістом є також релігійні вірування різних народів на однакових ступенях розвитку. Тайлор

запроваджує та використовує поняття «первісний анімізм», під яким розуміє віру в духовні істоти, душі, духів. Анімізм визначається як «мінімум релігії». Зародження віри Тайлор пов'язує з інтересом первісної людини до особливих психічних станів (сон, галюцинації), з якими вона періодично має справу в повсякденному житті. Хвороба та смерть, які спостерігає людина, також стимулюють пошук відповідей та пояснень. Таким чином з'являються перші релігійні уявлення про душу як маленького двійника людини, що може тимчасово або назавжди залишати тіло.

З цієї «першовіри» згодом утворюються уявлення про душі рослин і тварин, предметів оточуючого світу. Аніміст визнає, що духовні істоти керують явищами матеріального світу та життям людей, що духи спілкуються з людьми і людські вчинки викликають їх задоволення або ж обурення. Душі померлих мають свою долю в особливому загробному світі. Далі уявлення про душі та духів породжують уявлення про богів і, нарешті, завершується теоретичним оформленням ідеї єдиного Бога.

Таким, за Тайлором, є шлях розвитку з первісного анімізму всіх форм релігії. Наявність чи відсутність у цих формах морального елементу дозволяє поділити всі релігії світу за анімістичним принципом на:

— *нижчі релігії*, головним завданням яких є створення примітивної філософії природи і людини;

— *вищі релігії*, які додають до нижчих моральні поняття про справедливість і святість, сумління та любов.

Дослідження Тайлора були для свого часу вагомим внеском у теорію релігій, але подальший розвиток етнографії показав, що анімізму передували інші релігійні вірування.

Концепція преанімізму. Концепція преанімізму з'являється як реакція на недосконалість анімістичної теорії. Вивчення вірувань народів Меланезії дозволило зробити висновки, що до анімізму вже існували інші релігійні

уявлення — про безособову силу «мана», від якої залежить багатоманіття проявів дійсності. Ця сила тією або іншою мірою поширюється серед тварин, духів, людей. Вважалося, що того, хто має багато «мана», протягом життя супроводжують успіх, здоров'я, сила. І навпаки, відсутність «мана» прирікає на невдачі. Схожі уявлення про всемогутність цієї надприродної сили були поширені також серед австралійців і американських індіанців. Таким чином, виникли підстави для припущення, що первісною формою релігії є преанімістичні вірування у *мана* та у важливість заборон (*табу*), що гарантують її збереження.

Англійський антрополог та етнограф Р. Маретт (1866—1943) розвинув концепцію *анімаїзму* (від лат. *animatus* — наділений душею). Він вважав, що саме формула *табу* — *мана* становить «мінімум визначення релігії». За Мареттом, надприродне у первісних народів має два життєво значущих модуси: негативний — *табу* (система заборон) та позитивний — *мана* («інстинктивне відчуття чудодійної сили»). *Табу* і *мана* описують надприродне в його первісному вимірі, інші терміни використовуються для позначення вторинного, або морального, виміру. Запропонована концепція допомогла простежити розвиток релігійних ідей про безособову надприродну силу, елементи яких зберігаються, наприклад, у такій розвиненій релігії, як буддизм.

Іншу версію преанімізму розробив французький етнограф і психолог Л. Леві-Брюль (1857—1939). Він розрізняв первісне «пралогічне мислення» та мислення цивілізованих суспільств (в якому поєднуються раціонально-магічне та пралогічні колективні уявлення). З його точки зору, у первісних віруваннях та міфології замість встановлення логічних відносин діє закон *партиципації* — тобто співпричетності людини до різних проявів природних і надприродних явищ, які утворюють неподільну цілісність. Безпосередня співпричетність *пралогічно-*

го мислення забезпечує цілісну єдність між усіма істотами та речами. Первісна людина вважає, що предмет може бути водночас тут і в іншому місці, що існує зв'язок між річчю у даному стані та чимось іншим, чим вона також може бути. З розвитком людства розширюється сектор логічного мислення, починають фіксуватися та відкидатися протиріччя, критично аналізуватися чуттєві образи та емоції. Але ж, за Леві-Брюлем, і в сучасних цивілізованих суспільствах залишається потреба в партиципації, тому що наша розумова діяльність водночас є і раціональною, й ірраціональною. Проявом тенденції до співпричетності є моління сучасної людини. Леві-Брюль запевняє, що колективні уявлення, а отже, вірування завжди зберігатимуть свою актуальність у житті людини, суспільства, незважаючи на розвиток логіко-критичного мислення.

Міфологічна теорія походження релігії. Міфологічна концепція в релігієзнавстві сформувалася у другій половині XIX ст. як різновид анімістичної теорії. Представники цієї школи дотримувалися тієї точки зору, що головним елементом релігії є міф, тому проблема походження та розвитку релігії пов'язана, перш за все, з дослідженням стародавньої міфології. Представники цієї школи (В. Шварц, М. Мюллер), порівнюючи та аналізуючи міфологію стародавніх індійців, іранців, греків, римлян, германців, вважали, що вірування цих народів виникли з дуже схожих мотивів обожнення небесних явищ.

Формування міфів та релігій проходило під впливом мови. При порівнянні імен найвищих божеств у різних мовах М. Мюллер (1823—1900) дійшов висновку, що, зрештою, усі вони походять від значення слів «небо», «блискуче небо» та «світло». Саме за допомогою цих термінів у міфах людина намагається позначити ідею безкінечного, того, що перебуває за межами чуттєвого сприйняття, — неосяжність океану, безмежність неба. В цьому реалізувався потяг знайти щось досконале і вічне, те, що керує

життям людей і світом загалом. Тому, за Мюллером, назву «блискуче небо» було обрано усіма народами світу, а гімн «отцю, що перебуває на небі», став універсальною «стародавньою молитвою». Так «небо» було визначено і місцем перебування істоти, що мала те ж саме ім'я. Розвиток мови дозволив вдосконалити уявлення про надприродне, і таким чином у цих вищих істот з'явилися атрибути таємності та всемогутності. Остаточно оформлення релігій з універсальних міфологій відбулося, за Мюллером, коли всі частини природи, в яких людина «відчувала» дихання або прояви Бога, були поєднані назвою — Рай, який присутній всюди.

У цілому представники цієї школи розглядали релігію як виключно споглядальну та розумову діяльність людини, не враховуючи багатьох інших важливих чинників походження релігії.

Магічна теорія Дж. Фрезера. Англійський дослідник релігій Дж. Фрезер (1854—1941) на противагу теорії анімізму запропонував дослідження магії. За Фрезером, людство у своєму розвитку послідовно пройшло три стадії духовного розвитку — магію, релігію, науку. Для обґрунтування ідеї, що магія в історії суспільства виникла раніше, ніж релігія, Фрезер посилається на приклад аборигенів Австралії, які на його час були найпримітивнішими з усіх відомих племен. Їхня магія ґрунтувалася на переконанні можливості переходу невидимих імпульсів від однієї речі до другої на підставі їх схожості. Віра в телепатію, в те, що всі істоти, речі, тварини, люди підпорядковуються безособовим силам, а послідовність подій підпорядковується дії незмінних законів буття, — це все складові магічного світосприяття.

За Фрезером, можна виділити магію позитивну (чаклунство), головним правилом якої є: «Роби так-то, щоб сталося те-то», та негативну (табу): «Не роби так-то, щоб не сталося того-то». Відповідно мета першої — досягнення бажаної події, другої — запобігання небажаній.

На певному етапі людина розчаровується в магії, тому що магичні дії далеко не завжди ефективні. Тоді з'являється і поширюється феномен релігії, принциповою відмінністю якого є віра в те, що світом керують могутні невидимі істоти. Роль мага, що може впливати на хід подій, тепер переходить до надприродної особистості — Бога.

Тепер з ідеєю Бога, крім всемогутності, починають пов'язуватися моральні цінності. Згідно з цим розумінням вважається, що догодити Богові можна не лише виконанням культових дій, а й співчуттям до людей, милосердям, виконанням моральних настанов. Так, за Фрезером, утворюється етична складова релігії.

Психологічні концепції. Засади психологічної концепції можна знайти ще у вже згаданих філософських поясненнях походження релігії як реакції на страх людини перед природними і соціальними катаклізмами та її сподівання на заступництво вищих сил. Було запропоновано багато різних психологічних концепцій, найбільш відомою та впливовою з яких є психоаналітична концепція австрійського психіатра Зигмунда Фрейда (1856—1939). Фрейд звернув увагу на те, що релігія багато в чому нагадує психотерапію, бо, втішаючи людину, часто рятує її від самої себе, запобігаючи прояву індивідуального внутрішнього неврозу, що загрожує зруйнувати особистість людини.

Особистість, за Фрейдом, має три виміри: *Воно*, *Я*, *Понад-Я* (*Id*, *Ego*, *Super-Ego*). *Воно* є найдревніший підсвідомий шар особистості, що утворений біологічною боротьбою за існування. Від конкретних особливостей індивідуального *Воно* перш за все залежить життєдіяльність конкретної людини. *Воно* — це той генетичний матеріал, який закладено в людині з часу народження, це киплячий казан наших пристрастей. *Воно* має два взаємовиключні джерела: *ерос*, або *лібідо* (сексуальна енергія людини як прояв її життєвої сили), та *танатос* (потяг до смерті) — несвідоме внутрішнє тяжіння люди-

ни до власної смерті, яке може бути перенесене на зовнішнє оточення як деструктивна сила, як вічний потяг до руйнування, до знищення конкурентів у життєвій боротьбі.

Понад-Я — це соціальні норми, що закріплені в свідомості та у стереотипах поведінки людини (правові та моральні приписи, інші суспільні норми, традиції, соціальні інститути тощо) — все те, чого вимагає від людини суспільне життя, і те, що обмежує природні інстинкти до сексуальної агресії та руйнації. Таким чином, *Воно* і *Понад-Я* перебувають у стані постійного конфлікту, який робить будь-яку людину потенційним невротиком.

Нарешті, *Я* — це сфера постійного пошуку компромісу між *Воно* і *Понад-Я*. Якщо людині вдається знайти спосіб компромісу, вона вважається психічно здоровою. Формою такого компромісу є перенесення (*трансфер*) стихійних імпульсів лібідо у суспільно схвалювану діяльність, зокрема, у сферу релігії, художньої творчості та науки.

За Фрейдом, якщо життєва енергія *лібідо* не трансформується в суспільно значущі справи, то з'являється невроз, який призводить до того, що порушується взаємодія всіх трьох інстанцій. Індивідуального неврозу свідомість людини може не витримати, а колективний невроз (релігію) вона може перенести. Особливу увагу Фрейд приділяє так званому *комплексі Едіпа*. Фрейд вважав, що кожен хлопчик сприймає свого батька, як конкурента в боротьбі за увагу матері, бо згідно із соціальними нормами у сім'ї саме батько відповідає за формування рівня *Понад-Я*. Батько повинен навчати дитину, що можна робити, а що ні. У дитинстві реальний батько виконує функцію захисника, і для дитини він є втіленням могутності і авторитету. Але в міру зростання дитина починає усвідомлювати обмеженість сил і авторитету земного батька і в дорослому віці вже потребує абсолютного, всесильного Отця-заступника, тобто Бога-отця.

§ 2. Гносеологічні, психологічні та соціально-історичні детермінанти релігії

Огляд різних пояснень походження релігії дозволяє зробити висновок про її історичний характер, тобто про те, що вона у певний момент виникає, проходить певні етапи розвитку і за певних соціально-історичних умов або трансформується, або зникає. Історичність конкретної форми релігії означає, що для її розуміння необхідно з'ясувати її головні детермінанти (фактори, чинники).

Детермінанти релігії — це сума передумов та причин, які породжують релігію в цілому як культурно-історичний феномен та підтримують функціонування у суспільстві її конкретно-історичних форм. У сучасному релігієзнавстві розрізняють гносеологічні (пізнавальні), соціальні (суспільно-практичні), психологічні (почуттєво-емоційні) детермінанти.

Гносеологічні детермінанти. Це особливості пізнавальної діяльності людини, спрямованої на розуміння світу та знаходження свого місця в ньому. Йдеться про комплекс уявлень стосовно пізнання природи та суспільства, визначення засобів досягнення і засвоєння певної системи координат буття людини у всесвіті.

Потреба в пізнанні є характерною рисою людини взагалі, тому релігійний світогляд, як і філософський, пропонує відповіді на найбільш актуальні у житті людини питання, утворюючи відносно повну систему уявлень та специфічних знань про порядок створення світу, розвиток історичних подій, взаємодію в світі різних сил, духів і т. ін.

Розвинені релігії особливо наголошують на необхідності та значущості пізнання. Скажімо, класик християнської думки Аврелій Августин вважав Бога джерелом істинного пізнання і його причиною. Саме Отець Небесний, на його думку, допомагає людині зрозуміти необхідність пізнання та віднайти його засоби та об'єкт.

Гносеологічне підґрунтя релігії утворюють такі чинники:

— обмеженість науково-пізнавальних можливостей і відповідна недосконалість знань про природу та суспільство;

— поєднання знань з ілюзійно-асоціативними уявленнями;

— відокремлення почуттєвої та раціональної сторін пізнання, їх відрив від практики.

Почуттєве спостереження не може досягти узагальнення одиничних феноменів, виявити дійсні причини та їх наслідки, встановити об'єктивну послідовність подій. Тому й виникають ілюзії «істинного» пояснення світу на зразок того, що земля є плоскою та нерухомою і підтримують її у всесвіті слони або кити.

За умов, коли ще відсутнє чітке відокремлення людини від природи, на перший план виступають такі способи пояснень світу:

— *антропосоціоморфізм* — на природу переносяться уявлення про людину та суспільні відносини родоплемінної групи;

— *помилкова ідентифікація* — предмет, річ або навіть людина ототожнюється із зображенням, словом, що їх позначає, або власним ім'ям;

— *партиципація* — частина предмета, процесу, явища заміщує та відтворює ціле.

Соціальні детермінанти. Це ті передумови, які породжують та підтримують релігію на основі практичної та суспільно значущої діяльності людей. Вони пов'язані з життєдіяльністю суспільства як цілого; їх утворює сукупність, перш за все, матеріальних відносин, які детермінують виникнення, існування і відтворення релігії та відносин у духовній сфері — політичних, правових, моральних і т. ін.

Сукупність соціальних відносин породжує залежність людини від зовнішніх відносно неї обставин. Якщо на

ранніх етапах розвитку людського суспільства безсилля, страх та невпевненість у майбутньому викликали явища природи, непередбачуваність стихійного лиха, то в подальшому відчуття залежності людини формувалося ще й на соціальній основі: відносно кожного індивіда суспільство встановлювало все більш чіткі правила та норми поведінки, регламентувало спосіб соціального буття. Виконання своєї соціальної ролі пов'язувалось з колом обов'язків, дотриманням норм моралі та права. У класовому суспільстві релігія пояснює та підтримує порядок встановлення і реалізації владних повноважень, визначає місце людини у соціальній цілісності.

Доля людини все більшою мірою залежить від соціальних факторів, інколи непередбачуваних для неї особисто (суспільні кризові явища, війни, соціальна несправедливість). До соціокультурних передумов релігії потрібно також віднести явища та процеси, викликані кризою певної культури, духовного способу життя; зміни системи цінностей, поширення бездуховності та падіння моралі. Якщо згадати часи виникнення християнства, то саме ці фактори багато в цьому сприяли швидкому поширенню нового християнського світогляду у Римській імперії, яка переживала занепад саме моральних цінностей.

Релігія, враховуючи соціальні потреби, допомагає створити соціальну єдність, підтримувати існуючі традиції та цінності, встановити певний правовий режим (наприклад, у середньовічній Європі інквізиція публічно спалювала еретиків, що, як вважалося, порушували соціальну стабільність та усталені релігійні норми).

Психологічні детермінанти. Це особливості індивідуальної та суспільної психології людей, що створюють сприятливе духовне підґрунтя для появи та поширення релігії. Сильні почуття, емоційні переживання, пов'язані з екзистенційною самотністю людини, страхом перед смертю, страждання та нещастя повсякденного життя — всі ці фактори значною мірою впливають на самовідчут-

тя людини. Більшість релігієзнавців, у тому числі ті, що дотримуються атеїстичної точки зору, вважають, що релігія заспокоює людину, здатна внести лад та гармонію в її життя. Самотність долається спілкуванням з однодумцями та відчуттям постійної присутності в житті людини Бога та інших надприродних сил. Релігія пом'якшує страх перед смертю, обіцяючи продовження існування душі у вічному житті. Згадаймо раннє християнство, коли християни йшли на мученицьку смерть не вагаючись, оскільки вважали, що таким чином наближаються до долі Христа і до нього самого.

Психологи зазначають, що в ситуації загрози життю, реальної небезпеки людина опиняється в стані психологічного стресу. Відчуття тривоги, відчаю — психологічна основа для пробудження і підтримання релігійності людини. Тому психологічний захист від різноманітних негараздів життя людина може знайти у певній релігії. Кризовий стан суспільства, незадоволеність існуючими формами спілкування між людьми, відсутність чітко визначених духовних пріоритетів та цінностей, втрата соціального оптимізму створюють сукупність факторів, що визначають соціально-психологічні чинники виникнення та поширення релігії.

§ 3. Типологія релігій

Світ релігійних феноменів надзвичайно різноманітний. До них належать вірування і ритуали народів Азії, Африки, аборигенів Австралії, Центральної і Південної Америки, регіонів Півночі і т.д. Існують родоплеменні, національні (іудаїзм, індуїзм, синтоїзм та ін.), світові (буддизм, християнство, іслам) релігії. Майже в кожній з них є різні напрямки і конфесії: хінаяна, махаяна, ваджраяна в буддизмі, православ'я, католицизм, протестантизм у християнстві, суннізм, шиїзм, суфізм в ісламі тощо.

Релігія постійно еволюціонує і разом зі зміною суспільних реалій отримує нові форми. Вплив релігії в ряді регіонів світу, у тому числі й у нашій країні, помітно зростає. З'являються такі релігійні рухи, течії і утворення, яких раніше в Україні не було, — Міжнародне товариство Свідомості Крішні, Товариство трансцендентальної медитації, Церква уніфікації, Церква Сатани тощо. Протягом ХХ сторіччя неодноразово утворювалися й світські «квазірелігії» — культ особистостей, політичних вождів, спортивна, музична чи кінематографічна кумироманія тощо. В останні десятиріччя спостерігається підйом вірувань у пророкування, в астрологію, хіромантію; у засобах масової інформації, на телеекранах, у концертних залах цілком серйозно здійснюються ритуали «вигнання бісів» (екзорцизму), звільнення від «привороту» чи «причини», знахарства, спиритизму і т.ін.

Щоб розібратися у цій строкатій картині, слід визначити головні типи релігій.

Залежно від підходів до тлумачення релігійних явищ існують різні критерії типологізації, а саме:

1) за критерієм визнання ними персоніфікованих надприродних сил (абсолютна більшість релігій) чи їх невизнання (буддизм);

2) за кількістю визнаних у них персоніфікованих надприродних сил:

а) *політеїстичні* — носіями надприродного є декілька або багато надприродних істот (індуїзм, синтоїзмами (в Японії));

б) *дуалістичні* — сповідується рівноправність та вічна боротьба двох сил (у чистому вигляді — в зороастризмі, у неявно визнаному — у будь-якій з розвинених релігій);

в) *монотеїстичні* — тобто сповідується один єдиний бог або одна надприродна істота (їудаїзм, християнство, іслам);

3) за способом уявлення надприродних сил:

а) *анімістичні, синкретичні* релігії — надприродні сили можуть мати вигляд будь-яких предметів і явищ

зовнішнього світу, поєднувати зовнішні ознаки як людей, так і каміння, струмків, річок, дерев, рослин або тварин (Давня Греція);

б) *зооморфні* релігії — надприродні істоти мають зовнішній вигляд тварин (релігії Давнього Єгипту та Індії);

в) *антропоморфні* релігії — божества мають зовнішні ознаки людини (Давня Греція, християнство);

4) за ступенем розвитку самої релігії:

а) *ранньоісторичні, примітивні форми* релігії, в яких ще відсутні письмово зафіксовані релігійні кодекси; інститут професійних служителів культу ще не впорядкований; культова діяльність ще не має чітко визначеного регламенту і має обмежене територіальне поширення;

б) *сучасні, розвинені релігії* з письмово зафіксованими релігійними кодексами, сформованим інститутом професійних служителів культу, чітко регламентованою культовою діяльністю, з принципово необмеженим територіальним поширенням;

5) за способом організації релігійних інститутів та визначеною ним мірою територіального та етнонаціонального поширення, а саме:

а) *родоплемінні релігії*, обмежені компактною територією, на якій живуть тільки невеликі групи кровних чи віддалених родичів, які її сповідують;

б) *національні релігії*, що виникають в умовах розвинутої диференціації суспільства та існують тільки у певному етносі або нації; надприродні істоти вважаються носіями духовної самобутності етносу або нації; підкреслюється особлива «обраність» даного етносу чи нації; існує чітко визначена і структурована соціальна група служителів культу (жерці, брахмани, священики тощо), які професійно розробляють релігійну ідеологію, встановлюють порядок релігійних обрядів, займаються тлумаченням волі богів та священних текстів;

в) *світові релігії* — долають як етнічні, так і територіальні межі (буддизм, християнство, іслам). Для світових релігій є характерним космополітизм (відмова від етнонаціональних чи територіальних обмежень) на підставі принципу рівності усіх людей перед Богом, виникнення розгалуженої інтернаціональної системи церковної організації та управління.

Питання до самопідготовки

1. Основні напрямки у поясненні походження релігії.
2. Відмінності теолого-богословських концепцій походження релігії від усіх інших.
3. Основні напрямки розробки філософських концепцій походження релігії.
4. Сутність соціологічного підходу до походження релігії.
5. Відмінності концепції анімізму та преанімізму.
6. Чому є незадовільною міфологічна концепція походження релігії?
7. Сутність магічної концепції походження релігії.
8. Як трактується походження релігії в психоаналізі?
9. Гносеологічні детермінанти релігії.
10. Соціальні детермінанти релігії.
11. Психологічні детермінанти релігії.
12. Поділ релігій за визнанням персоніфікованих надприродних сил.
13. Поділ релігій за кількістю визнаних у них персоніфікованих надприродних сил.
14. Поділ релігій за способом представлення надприродних сил.
15. Поділ релігій за ступенем розвитку самої релігії.

Розділ 4

Первісні історичні форми релігії

§ 1. Загальна характеристика первісних форм релігії

Коли ми говоримо про ранні, або первісні, форми релігії, то спираємося не на прямі, а на опосередковані свідчення археологічних розкопок та спостереження етнографів над сучасними примітивними суспільствами. Таким чином ми можемо лише створювати певні більш-менш надійні *реконструкції* цих релігійних форм, не маючи можливості безпосередньо спостерігати їх.

Витоки перших релігійних уявлень наших пращурів тісно пов'язані з виникненням у них ранніх форм духовного життя. Приблизно 40 тис. років тому у розвитку суспільства сталися якісні зміни щодо світосприйняття людини. Дані сучасної археології свідчать, що принаймні 40 тис. років тому вже можна зафіксувати появу найпростіших форм вірувань одночасно з завершенням трансформації первісних людей (неандертальців) у людей сучасного типу. В їхній свідомості відбувається перехід від етапу кількісного накопичення елементарного практичного досвіду до етапу якісного осмислення причинних зв'язків між явищами навколишнього світу, переважно в ілюзійно-фантастичній формі. Розвиток мислення в духовній сфері сприяв формуванню примітивних уявлень про абстрактні надприродні сили, від яких залежить доля людей. Завдяки цим уявленням відбувається перша в історії свідомо організація суспільного буття та

встановлюються норми родоплемінних стосунків. Люди намагалися винайти найефективніший спосіб успішного виживання за допомогою певних псевдопрактичних дій, спрямованих на встановлення зв'язку з «вищими» силами, щоб знайти захист від різноманітних негараздів природного та соціального життя. Вже первинні релігійні уявлення виконують світоглядну та ілюзорно-компенсаторну функції, бо складаються як засіб перетворення бажаного в дійсне, незрозумілого в зрозуміле, хаотичного в упорядковане.

Одна з найважливіших проблем, яку намагаються вирішити вже тогочасні релігійні уявлення, — це визначення сутнісного та символічного значення смерті людини. Про це свідчать розкопані поховання ще верхнього палеоліту, які несуть в собі залишки ритуалу: покійника готували до «життя» після смерті таким чином: поряд з померлим клали прикраси, зброю, посуд, необхідний для життя інвентар. У північно-західній Італії поблизу Ментони знайдено подвійні «склепи» того часу, що також свідчить про певні уявлення стосовно подальшої спільної долі померлих. Мислення людини орієнтоване на подолання протиріч між протилежностями, завдяки яким створюється система життєвих координат: буття — небуття, світло — темрява, життя — смерть. Французький етнограф К. Леві-Строс, який вивчав особливості функціонування примітивних суспільств ХХ ст. (африканські племена бороро, намбіквара та ін.), показав, що ці протилежності світу первісна людина долає шляхом припущення можливості перехідних станів між життям та смертю. Саме тому особливого значення набувають поховальні обряди як своєрідний «місток» між буттям живих та мертвих, а в міфології первісних суспільств значне місце посідають сюжети про птахів та тварин, що поїдають мертві тіла. Шанобливе ставлення до померлих пояснюється також уявленнями про можливість їхнього впливу на подальші події в житті людини. Вважалося,

що у разі невиконання живими своїх обов'язків щодо померлих їхні духи можуть занепасти рід або ж «забрати» у небуття своїх соплеменників.

Існування стародавніх релігійних уявлень підтверджують також пам'ятки первісного живопису та пластики. Це, наприклад, печера Альтаміра в іспанській провінції Сантандер (зображення бізонів та інших тварин), печера Трьох братів на березі притоки ріки Гарони у Франції (відтворення замаскованих людських фігур), грот Монтеспан у Франції (скульптурна фігура ведмеда та малюнки тварин) та ін. Умовність та особлива схематичність цих зображень дають підстави говорити про наявність вірувань у надприродні зв'язки між людиною та певними тваринами. Певна тварина могла уособлювати генетичного прашура роду — зооантропоморфні істоти зображувалися як тотемічні предки. Відтворені на малюнках дивні рухи, що нагадують танок, свідчать про існування комплексу магічних дій, які «впливали» на поведінку тварин під час полювання. Очевидно, саме тоді вперше відбувається спеціалізація серед людей первісного суспільства: з'являється постать чаклуна як посередника між світом, що сприймається на чуттєвому рівні, та тонким надприродним світом.

§ 2. Міф та міфологія

Утворенню релігії як відносно самостійної духовної сфери передував досить тривалий процес формування та розвитку вірувань у рамках первісної міфології.

Міф (від грецьк. *mythos* — слово, сказання) визначають як універсальну форму свідомості людей ранніх цивілізацій. Він являє собою таке відтворення дійсності, в якому реальні та фантастичні знання, персонажі та події вважаються однаково можливими і дієвими.

Міфові притаманні певні суттєві риси.

Ототожнення суб'єкта і об'єкта, природного і надприродного, чуттєвого і духовного. Для людини немає різниці

між міфологічною картиною світу та своїми думками про неї. Те, що відбувається лише у свідомості людини, сприймається як те, що відбувається об'єктивно. Міф створює синкретичну картину єдиної та неподільної реальності, в якій раз і назавжди заведений богами порядок гарантує стабільність природного і соціального світу

Образність та емоційність. Пізнання та освоєння світу відбувається за допомогою образів, знаків, символів, що спираються на розвинуту уяву та розраховуються перш за все на сильне емоційні враження, а не на критичний інтелектуальний розсуд. Тому міфи від сивої давнини до нашого часу були і залишаються могутнім джерелом натхнення в співах, танцях, ритуалах, живопису. Емоційна складова спрощує пояснення феноменів природи.

Антропосоціоморфізм. На природу в цілому переносяться властивості та якості самої людини, а також соціальні правила та норми, що регулюють життя племені або роду. Природний світ пояснюється шляхом аналогій з духовно-емоційним життям людини. Вважалося, наприклад, що не лише камінь або озеро, рослини та тварини, а й боги, подібно до людей, також можуть відчувати страждання або задоволення, стосунки між ними видаються подібними до тих, що існують серед людей.

Генетизм як універсальний спосіб пояснення світу за походженням. Міфи, як правило, організуються навколо генетичних (від грецьк. *genesis* — походження) або етіологічних (від грецьк. *etiologia* — вчення про причини) пояснень, звідки, яким чином і навіщо виникає певний порядок речей у світі. У міфі древні люди намагалися дати відповіді на можливий перелік питань, пов'язаних з походженням людей та самих богів; виникнення світу; соціальних інститутів тощо.

Відносно усталена і систематизована сукупність міфів називається *міфологією*. На початкових стадіях розвитку суспільної свідомості міфологія була єдино можливим

універсальним засобом духовного засвоєння світу і поєднувала реалістичні знання, художні образи, соціальні норми та релігійні вірування. З часом міфологія набуває більш конкретних форм прояву. Так виникають ранньоісторичні форми релігії та родоплемінні культу.

§ 3. Ранньоісторичні форми релігії та родоплемінні культу

До ранніх релігійних уявлень належить *фетишизм і магія, анімалізм і тотемізм, землеробський культ і шаманізм*.

Родоплемінний лад склався приблизно 40 тис. років тому і пройшов через три основні фази: ранній матриархат, пізній (розвинутий) матриархат і патріархат. Кожній фазі відповідала своя форма релігійних уявлень, що відбивала особливості свідомості давніх людей у даних, конкретних суспільних умовах: ранньому матриархатові — тотемізм, пізньому — землеробський культ, патріархатові — шаманізм. Але усі ці основні форми вірувань супроводжувалися фетишизмом і магією, анімізмом і аніматизмом.

Фетишизм. Фетишизм (від португ. *feitico* — зачарована річ) — це поклоніння неживим предметам (фетишам). До реальної користі та значення матеріальних предметів додається надприродна здатність бути помічником і заступником людей. Так, у древніх германців ще у перші сторіччя нашої ери найбільш могутнім фетишем вважалася ялина. Узимку вони приходили до однієї з найвищих ялин у лісі, просили в неї допомоги і заступництва, співали і танцювали навколо неї, вішали на неї подарунки. Наша новорічна ялинка за своїм походженням теж належить до цього обоожнювання дерева, хоча зараз у цьому немає нічого релігійного, бо ніхто не приписує ялині надприродних властивостей.

У сучасних релігіях фетишизм зберігся у вигляді шанування священних предметів (хрести, ікони, мощі), а як самостійний залишок — у вигляді віри в талісмани та

амулету. Талісман, з погляду марновірних людей, приносить щастя, а амулет оберігає від нещастя. Сучасними фетишами (талісманами або амулетами) у марновірних людей є, наприклад, підкови, ладанки, кулони, слоники, іграшки, «щасливі» проїзні квитки.

Магія. Магія (від грецьк. *magia* — ворожба) — сукупність уявлень та ритуальних дій, що вчиняються з метою вплинути надприродним шляхом на природу або людину. Наприклад, деякі північноамериканські індіанці навіть у XIX ст. перед початком полювання на бізонів виконували особливий мисливський танець: танцювальним рухам вони приписували надприродні властивості залучати бізонів до стійбища і забезпечувати вдаль полювання. Магія подвоювала (в уяві людей) шляхи впливу на природу: вважалося, що людина могла впливати на природу не лише своєю працею (природний шлях), але й особливими символічними діями-обрядами (надприродний шлях).

Сфера магії — це діяльність в умовах підвищеного ризику. Людина звертається до неї, коли відчуває невпевненість у своїх силах, не може знайти ефективні рішення в умовах особистої невизначеності, кожного духовної розгубленості та соціальної нестабільності. І хоча ця форма релігії виникла ще у стародавні часи, в періоди соціальних криз, різких змін соціокультурних орієнтирів, духовної порожнечі та песимізму, в історії різних народів періодично відбувається відродження магії. Тому ця ранньоісторична форма релігії була і залишається актуальною, коли йдеться про аналіз релігійних уявлень та уподобань сьогодення.

Магія поділяється на такі основні види: виробничу, лікувальну, любовну, шкідливу (деструктивну), запобіжну, військову, метеорологічну (магія погоди) тощо. Найбільш розповсюдженим видом магії була виробнича, яка, у свою чергу, мала багато різновидів: мисливська, рибальська, будівельна і т.ін. У ході розвитку суспільства

з'являлися все нові різновиди виробничої магії: землеробська, скотарська, гончарна, ковальська, навчальна, спортивна тощо. Зокрема, особливим різновидом запобіжної магії були релігійні *табу* — заборони на здійснення якихось дій, що нібито можуть викликати надприродним шляхом нещастя і лиха.

Залежно від методу дії на предмет впливу магія класифікується таким чином:

Контактна магія — передбачає безпосередній контакт носія магічної сили з предметом магічних дій.

Ініціальна магія — вважається, що вплив здійснюється за допомогою переважно мовних формул без безпосереднього контакту з об'єктом впливу та використання його речей.

Парціальна магія — вплив здійснюється опосередковано, шляхом маніпуляцій з частинами предмета впливу — із залишками їжі, волосся, нігтей, особистих речей.

Імітативна магія — передбачає використання імітацій предмета впливу (воскові ляльки, художні портрети, фотографії тощо).

Розрізняють також магію *білу* та *чорну*. Біла магія спрямована на те, щоб якимось поліпшити життя людини. Магія чорна, навпаки, здійснюється з метою завдати збитків, фізичних та психічних ушкоджень, справити інші негативні впливи.

Магія збереглася до наших днів і як елемент сучасних релігій (віра в надприродну силу обрядів), і в самостійній формі (у вигляді таких побутових марновіств, як гадання на картах та ін.). Іноді до магії вдаються під час іспитів учні та студенти: кладуть п'ятак під п'яту, складають іспити в тому самому «щасливому» одязі тощо.

В сучасному релігійному житті України магія набула значного поширення. У кожному місті, на кожному телеканалі можна зустріти оголошення про надання магічних послуг різного ґатунку (останнім часом здебільшого любовно-магічних). У принципі, якщо йдеться про віру

або невіру в магію, то це питання особистого релігійного самовизначення людини. Але слід знати, що використання контактної та парціальної магії може спричинити цілком природним чином суттєві матеріальні збитки, зашкодити здоров'ю та призвести до моральних втрат. Отже, певні магичні ритуали та їхня дія на нестабільну психіку деяких громадян у конкретних випадках можуть становити небезпеку для суспільства. У такому разі магичні дії мають ознаки злочину, хоча притягнути «магів» до кримінальної відповідальності досить важко.

Анімізм. Анімізм (від лат. *anima* — душа) — це віра в існування духів і душ як надприродних двійників природних об'єктів і процесів. Анімізм починається з приписування двійників матеріальним об'єктам: людському тілу, тваринам, знаряддям праці тощо. Потім у своєму розвитку анімізм включив у себе уявлення про двійників матеріальних процесів (хвороби, війни, ковальської справи й ін.).

У слов'ян для забезпечення ілюзорних двійників застосовувалися два терміни: менш могутніх називали «душами», більш могутніх «духами». Духи, у свою чергу, підрозділялися на добрих і злих.

Прикладом анімізму можуть бути деякі релігійні уявлення ескімосів Гренландії (XIX ст.). На їхню думку, надприродні двійники наявні в кожній людині, кожного дерева, струмка, звіра. Ночами, думали вони, людські душі залишають свої тіла і відправляються полювати, танцювати і відвідувати друзів. Коли вмирала людина, їй у могилу клали знаряддя і предмети праці. Вважалося, що двійники цих речей служитимуть двійникам людських тіл у «країні мертвих».

У багатьох народів головними двійниками, яких найбільше шанували первісні анімісти, були душі померлих родичів. Вони розглядалися як могутні охоронці людей. Тому в літературі первісний анімізм часто називають ще культом предків.

З уявлення про безсмертя двійника виросло уявлення про загробне життя. У первісних анімістів «країна мертвих» була не на небі, а десь на землі або під землею. Життя душ у «країні мертвих» у принципі уявлялося як просте продовження реального життя. Так, за уявленнями індіців-алконгінів, душа мисливця в «країні мертвих» на душі лиж женеться по душі снігу за душами лося і бобра. У деяких народів замість уявлення про «країну мертвих» з'явилося уявлення про переселення душ у нові тіла.

У сучасних релігіях анімістичний елемент займає велике місце. Уявлення про бога, сатану, ангелів, безсмертних душах — усе це за своєю суттю є складним анімізмом. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди, у спіритизм (можливість спілкування з душами померлих за допомогою різних приладів).

Тотемізм. Тотемізм (у мові північноамериканських індіанців-оджибве *«ототем»* означає «його рід») є віра в надприродну спорідненість людських родів з певними видами тварин, яких і називали тотемами. На тотемів люди дивилися як на заступників роду і племені, захисників, помічників у розв'язанні всіх конфліктів. Тотеми мислилися як брати і сестри людей, і тому свої родові колективи первісні мисливці називали їх іменами. Наприклад, північноамериканські індіанці з племені журавля (оджибве) у XIX ст. мали п'ять родових колективів, які називалися журавлем, сомом, гагарою, куницею, ведмедем. А в Австралії спочатку (наприкінці XVIII — на початку XIX ст.) європейців чимало дивувало, що на запитання: «Хто ти такий?» — аборигени відповідали: «Я— кенгуру». Так через указівку родового тотему австралійці підкреслювали свою племінну приналежність.

Спочатку як тотеми шанувалися тільки тварини, і при цьому лише ті, що були об'єктом полювання. Але потім (разом зі збільшенням числа людських колективів) родинні відносини були поширені і на всіх інших тва-

рин, а в окремих народів також і на рослини, предмети, природні фактори. Наприклад, в австралійців тотемами були собака дінго, латаття, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

У тотемізмі були дві специфічні соціальні передумови: виникнення родового ладу і полювання як основний вид трудової діяльності. Разом із виникненням родового ладу з'явилася і залежність кожного члена від колективу родичів, тому що тільки від них первісна людина могла одержати допомогу, заступництво і підтримку. А в умовах, коли полювання було основним видом трудової діяльності, первісна людина відчувала свою залежність також і від тварин. Залежність від родового колективу і від тварин — ось ті головні особливості раннього матріархату, що відбивалися у тотемізмі.

Відзначимо дві основні риси тотемізму. Перша — виділення як головних об'єктів поклоніння тотемічних духів, тобто двійників тотемів. Тотемам поклонялися лише тією мірою, в якій вони були вмістищами духів. Це поклоніння виражалось через молитовні прохання, ритуальні танці, табу, жертвопринесення, виготовлення зображень і шанування тотемів тощо. Особливим видом поклоніння були обряди уподібнення тотемам. Так, деякі жителі Африки, прагнучи походити на антилопу зебу, вибивали собі нижні зуби.

Друга риса — дозвіл убивати і поїдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних процедур. Тотемам поклонялися, але тотемних же тварин убивали і з'їдали. Важливо при цьому було лише одне: убити і з'їсти за правилами, тобто щоб не зашкодити тотемістичному духові. Так, індіанці-шеванізи в Канаді ще на початку ХХ ст. робили таку процедуру над тілом убитого оленя-«родича»: ставили перед головою забитого посуд з їжею, танцювали мисливський танець, гладили тіло, дякували і бажали щастя духові оленя в «країні мертвих».

Тотемізм як елемент увійшов в усі сучасні релігії. Особливо сильним є його вплив в індуїзмі, де багатьох тварин шанують як «святих» (слонів, мавп, зміїв тощо). Найпочесніше місце серед усіх шанованих тварин у індусів посідає корова. Сліди тотемізму чітко видні і в християнстві. Святий дух і зараз зображується у вигляді голуба, а Христос часто називається «агнцем Божим», тобто ягням, або символізується рибою. Від обряду ритуального поїдання тотема веде свій початок християнське таїнство причащення: вважається, що під виглядом хліба і вина віруючі поїдають тіло і п'ють кров бога.

Землеробський (аграрний) культ. Це система релігійних обрядів і уявлень, пов'язаних із землеробством і спрямованих на забезпечення збереження врожаю через звертання за допомогою до духів і богів. Типовий приклад — релігійні погляди індіанців-ірокезів, що жили раніше на території сучасної Канади, де зараз розташовані міста Квебек і Монреаль. Ще в XIX ст. ірокези як головних шанували чотирьох духів: землі, кукурудзи, бобів і гарбуза. Усі ці чотири духи вважалися жінками. Зокрема, духів кукурудзи, бобів і гарбуза міфологія ірокезів зображувала як трьох сестер, одягнених у листя відповідних рослин. Поряд з духами-жінками шанувалися також, але вже як другорядні, такі духи-чоловіки, як дух сонця, дух дощу і дух вітру.

Землеробський культ виник на етапі розвинутого матріархату близько 8 тис. років тому. Основним видом виробничої діяльності було мотичне землеробство, що виростало зі збирання. А збиранням раніш займалися жінки. Почавши відігравати головну роль у господарському житті, вони водночас стали керувати чоловіками і в інших сферах життя. Залежність хлібороба від природи і керівна роль жінки — ось дві головні особливості того часу, що відбилися в релігійних поглядах людей.

Можна виділити певні риси даної релігійної системи.

1. *Перенесення головної ролі на землеробських духів*, як це робили вже згадані ірокези. Крім того, у багатьох народів шанувалися деякі природні фактори, що певним чином впливали на врожай. Наприклад, багато народів (вавилоняни, єгиптяни та ін.) помітили, що на якість посівів та відповідно на врожай впливають фази Місяця і розташування планет, і тому поклонялися духам цих небесних світил.

2. *Провідна роль жінки в релігії*. Це відбилося у тому, що найважливіші духи уявлялися як духи жіночої статі і найважливіші релігійні обряди в цей час справляли жінки. У деяких народів дозволялося найважливіші релігійні обряди робити й чоловікам, але за однієї неодмінної умови, що вони будуть одягатися і поводитися як жінки.

3. *Систематичні людські жертвопринесення*. Не розуміючи сутності землеробських процесів, люди наївно вважали, що врожай є відповідною подякою духів за ці жертвопринесення. Тому первісні хлібороби намагалися дарувати своїм духам найбільш дорогі і коштовні речі. Цим і обґрунтовувалася ідея необхідності людських жертвопринесень.

4. *Ідея воскресіння деяких духів*. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після «похорону» воно «воскресає» знову. Звідси народилося уявлення, начебто деякі духи можуть тимчасово вмерти, щоб потім воскреснути.

5. *Перенесення «країни мертвих» з землі на небо*. Багато благ і водночас неприємностей хліборобам «посиляло» небо: світло і тепло, дощ і вітер, сніг і град. Звідси народилося уявлення, начебто духи живуть на небі. За аналогією «країну мертвих» переселили з землі на небо і відповідно виникла ідея, що духи померлих живуть у «царстві небесному».

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Навіть серед християнських святих ми знаходимо і заступника землеробства (св. Георгій), і володаря дощу і грому (Ілля-пророк). Це явні відгомони земле-

робського культу. Від жіночого духу землі веде свій початок культ Богородиці: недарма віруючі на селі називали її «сповитальницею хлібів». Із землеробського культу прийшло в християнство і святкування Воскресіння Христового (у минулому — свято Воскресіння духу зерна).

Шаманізм. Евенкійською мовою «шаман» означає «несамовитий». Цим терміном позначається широке коло анімістичних вірувань і уявлень у поєднанні з вірою в особливо могутні надприродні можливості найдавніших професійних служителів культу (шаманів). Так, у якутів ще на початку ХХ ст. вважалося, що хвору людину ніхто не може вилікувати, крім шамана. До процедури «лікування» входила складна сукупність релігійних дій: заклинання, пісні, танці, биття в бубон, звернення до духів по допомогу тощо. Якщо після такого «лікування» організм людини перемагав хворобу, слава приписувалися шаманові, якщо ж хворий помирав, винуватим вважався злий дух, що викрав душу хворого.

Магія, фетишизм і анімізм відбили безсилля неосвіченої людини. В усіх випадках, коли люди, не маючи достатніх знань, відчували себе безсилими, вони цей стан розгубленості компенсували за допомогою магії, фетишів або надприродних двійників. Ранні форми релігії, які виникли ще в період формування родового ладу, у відносно «чистому» та повному вигляді збереглися до наших днів серед нечисленних племен, що свідомо ведуть ізолюване від сучасної цивілізації життя (деякі африканські, індіанські та австралійські племена). Окремі фрагменти цих релігійних уявлень увійшли до більш розвинутих і складних сучасних релігій. Вони також проявляються у поширених побутових забобонах. Однак ранні релігійні форми були відсунуті на другорядні позиції тими релігіями, що більш повно задовольняли духовні потреби суспільного розвитку людей. Цей процес розпочався з історично документованих релігій стародавнього світу.

Питання до самопідготовки

1. Коли виникають ранні форми релігійних уявлень?
2. Соціально-історичні та психологічні передумови ранніх форм релігійних уявлень.
3. Основні риси міфології.
4. Фетишизм і його прояви у сучасному житті.
5. Тотемізм і його прояви у сучасному житті.
6. Магія і її прояви у сучасному житті.
7. Основні риси землеробського культу. Його прояви у сучасному житті.

Розділ 5

Загальна характеристика національних релігій. Ранні національні релігії

§ 1. Загальна характеристика національних релігій

Розшарування суспільства на класи спричинило зміни у релігійній діяльності людей. На зміну старим релігіям прийшли нові. За своїм змістом вони були складніше релігій первісного суспільства, тому їх вважають розвинутими. Усі розвинуті релігії можна поділити на три основні підгрупи: ранні національні релігії, пізні національні релігії і світові релігії. Кожна з підгруп складає особливий тип або особливу форму розвинутих релігій. Порівняно з первісними розвинуті релігії мають певні нові риси.

По-перше, у цих релігіях головними об'єктами релігійного поклоніння стали вже не духи, а боги. Боги, в уявленні віруючих, — це свого роду «удосконалені духи», що сконцентрували владу як над природними стихіями і речами, так і над людьми. За цими релігійними переконаннями саме боги освячують і захищають існуючий соціальний устрій.

По-друге, класове розшарування суспільства обумовило появу церкви як особливого ідеологічного апарату пануючого класу. Церква здійснювала збирання коштів на свої потреби, контролювала дотримання віруючими

релігійних обрядів, пропагувала і насаджувала силою релігійні ідеї.

Ранні національні релігії. Релігійні вірування ранніх національних релігій охоплюють своїм впливом верхні і середні шари населення в межах однієї національної держави. До ранніх національних релігій належать всі релігії, що у літературі позначаються за допомогою префікса «давньо-»: давньоєгипетська, давньоєврейська, давньогрецька, давньоперська, давньофінікійська, давньоримська та ін.

Можна визначити *основні риси ранніх національних релігій*.

1. Відсторонення офіційного культу від низів суспільства. В усіх цих релігіях до культових дій не допускалися раби, а в окремих випадках — також і частина вільної бідноти (наприклад, у давньоіндійській релігії).

2. Порівняно мала живучість. Древні національні релігії існували лише в межах рабовласницького суспільства. Як тільки рабовласницьке суспільство вичерпувало себе, вичерпували себе і дані релігії; їм на зміну приходили пізні національні або світові релігії.

3. Політеїзм. Усі ранні національні релігії були політеїстичними. У величезній кількості богів звичайно виділялася невелика група головних, а серед останніх — верховний бог. Верховний бог шанувався як цар богів і людей, засновник і охоронець законів. Інші головні боги вважалися його помічниками і відповідали за окремі ділянки земного і «загробного» життя.

4. Зародження вчення про загробне (посмертне) воздаяння. Це вчення визнає посмертну нагороду для одних людей (праведників) і посмертне покарання для інших (грішників). На ранніх етапах розвитку воздаяння визналося не всіма релігіями.

5. Обов'язковість і складність жертвопринесення. У жертву богам приносили різноманітні продукти і домашніх тварин, дуже часто практикувалися і людські жертвопринесення.

Ранні національні релігії не збереглися до наших днів, але багато їхніх ідей і обрядів увійшли в сучасні релігії.

Пізні національні релігії. Це такі релігійні вірування, що охоплювали своїм впливом усі соціальні шари населення в межах однієї національності. До цієї релігійної форми належить багато релігій, що існують у наш час: індуїзм, сикхізм, джайнізм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія громадян Ізраїлю й осіб єврейської національності в багатьох країнах світу) та ін.

Релігіям цим притаманні певні спільні риси.

1. Загальнонаціональний вплив, незалежно від соціальної приналежності. Так, індуїзм, що прийшов у I ст. н.е. в Індії на зміну брахманізму, у принципі зберіг поклоніння тим же богам, що і раніше, але був ліквідований поділ індусів на «єдино-» та «двічінароджених».

2. Пристосованість до соціально-історичних змін, завдяки чому багато пізніх національних релігій існують понині.

3. Сполучення багатобожжя з єдинобожжям. Більшість релігій цих типів є політеїстичними. Але серед них є й монотеїстичні (іудаїзм, сикхізм).

4. Спрощення жертвопринесення. Принесення в жертву худоби, птахів стало рідким явищем або зовсім було скасоване, не кажучи вже про людські жертвопринесення.

5. Розвиненість вчення про загробне воздаяння. На цьому етапі розвитку релігії уявлення про загробне життя отримали першорядне значення. Обіцянка небесної нагороди за хорошу поведінку у земному житті поширилася також на всі верстви населення.

§ 2. Ранні національні релігії стародавнього світу

Знайомство з релігіями стародавнього світу дозволяє зрозуміти походження багатьох важливих положень сучасних релігій та усвідомити генетичний зв'язок між

ними. Деякі з древніх релігій вже давно не існують (вавілонська, єгипетська, грецька, етрусська, римська), деякі збереглися до наших часів, стали національними (індуїзм, джайнізм, сикхізм, зороастризм, іудаїзм, конфуціанство, синтоїзм) і навіть світовими (буддизм). Про древні релігії, що збереглися до нашого часу, йтиметься далі, а зараз звернімося до деяких вже віджилих або практично віджилих стародавніх релігійних систем з огляду на їхню довгу історичну традицію, розробленість, світоглядну відповідність умовам ранньокласових суспільств та їхній великий культуротворчий імпульс, що продовжується навіть у наші дні, хоча вже протягом тисячоліть ніхто цих релігій не сповідує. Ці релігії утворюють своєрідний «місток» між релігійними уявленнями та практиками первісних суспільств і сучасними релігіями.

Релігійні уявлення Давнього Єгипту. У релігії Давнього Єгипту, як і в первісних релігіях, вважалося, що навколишній світ складається з безлічі сил і істот, що взаємно доповнюють одне одного. Але в єгипетській релігії з'являється нова особливість — у ній послідовно проводиться дуалістичний принцип розуміння світу. У боротьбі двох начал — Добра і Зла формується й існує природа, суспільство і окрема людина.

З кінця 4 тис. до н. е. у Давньому Єгипті склалася система адміністративно-територіальних провінцій — номів. У кожному з них існували свої, найчастіше зооморфні божества, що вважалися заступниками даного нома. Традиційним було й шанування крокодила, корови, kota, яструба.

У різні історичні періоди в Давньому Єгипті роль головних загальнодержавних богів переходила від одного до іншого. Так, після об'єднання номів і державотворення наприкінці 4 тис. до н. е. на першому місці був бог Тот — бог Місяця, порядку, міри. Пізніше бог Тот стає загальноєгипетським заступником вчених і переписувачів. У 3 тис. до н. е. центром Єгипту стає Мемфіс, головний бог

якого Пта на декілька сторіч перетворюється на головного загальноєгипетського бога. Близько 2700 р. до н. е. столиця переноситься у Геліополіс, і єгипетський пантеон починає очолювати бог Сонця Атум-Ра. У 2100 р. до н. е. центром стають Фіви, і загальноєгипетським стає головний бог цього міста, теж бог Сонця — Амон-Ра, що ототожнюється з вищою могутністю і царською владою. З розвитком соціальних відносин ускладнилися й функції окремих богів: Анубіс був владикою загробного царства, Сахмет уособлювала війну, Нейт — небосхил, Маат вважалася гарантом Правди, Справедливості і т.ін. Остаточно оформився і землеробський культ, центральною персоною якого став бог Осіріс. Вважалося, що його вбив і розрубив на частини злий брат Сет, але Ісіда, дружина Осіріса, збрала частини його тіла, а бог Тот воскресив Осіріса, який з того часу став щороку помирати восени і воскресати навесні, символізуючи землеробський цикл оранки, сівби і збирання врожаю.

Вже в епоху Древнього царства (V—IV тис. до н. е.) фараонів стали шанувати як богів. Щоб звернутися до фараона, необхідно було віддати йому вищі почесті — впасти на землю і поцілувати її. Ім'я фараона вже не можна було вимовляти, щоб не стати запідозреним у спробі магічно вплинути на нього через заклинання. Фараонів почали ховати у величезних пірамідах. Обряд поховання передбачав обов'язкове бальзамування, що мало на меті назавжди зберегти тіло для воскресіння.

Відповідно до уявлень древніх єгиптян у кожній людині є цілих п'ять душ. Душа Шу (тінь) має активну захисну силу, наділяє свого власника життєздатністю, життєвою енергією. Людина наділяється цією душею при народженні богами. Душа Рен (ім'я) забезпечує зв'язок між ім'ям людини і її життєвим шляхом. Жінка народжує не лише дитину, але й її ім'я, що визначає подальшу долю людини. Ім'я пов'язує людину ще й з загробним світом, і його слід приховувати від недобрих

людей. Душа Ба живе в серці людини і пов'язана з її тілесністю. Саме Ба регулює життєдіяльність організму, примушує старіти тіло людини, а після її смерті залишає тіло, перетворюючись на птаха. Душа Ка — таємничий двійник людини, що вселяється в її тіло з моменту народження. Чим краще тіло буде збережене, забезпечене водою, їжею і магічними заклинаннями, тим довше душа Ка затримається в тілі. Нарешті, душа Ах-ах з'являється тільки після смерті тіла.

Після смерті душа з'являється перед Осірісом, тому що він є перший з покійних, заступник померлих. Вважалося, що можна забезпечити нормальне існування душі певними магічними формулами і свідченнями про добродійне життя. Душі всіх померлих прагнуть потрапити в сонячний човен бога Ра і разом з ним здійснювати щодобовий рух небом. Але душі грішників опиняться в країні мороку.

Значною подією в історії Давнього Єгипту стала реформа фараона Аменхотепа IV (1419—1409 рр. до н. е.). Він скасував культу всіх колишніх богів і закрив присвячені їм храми. Натомість Аменхотеп увів культ бога Атона (сонячне сяйво), взяв нове ім'я Ехнатон і сам став верховним жерцем. У фараона сконцентрувалася вся повнота влади і прибутків від ритуальних пожертв, а старе жрецтво втратило при ньому свої соціальні і майнові позиції. Не дивно, що після смерті Ехнатона відбулася реставрація колишньої релігійної системи, його ім'я було прокляте, вибудована ним нова столиця Ахетатон покинута, його реформи віддані забуттю і стали знову відомі лише після археологічного відкриття його гробниці в XIX ст. Широкий публіці більше відомі зображення й ім'я його дружини-красуні Нефертіті. З погляду релігієзнавства його реформаторські зусилля є винятковими — він першим в історії людства прийшов до ідеї єдинобожжя, що потім стала ключовою для виникнення так званих *релігій одкровення* — іудаїзму, християнства й ісламу.

Зороастризм (маздеїзм, вогнепоклонництво). Ця древня релігія виникла приблизно в VII ст. до н. е. в Персії (сучасний Іран). Її засновником вважається легендарний проповідник Заратуштра (грецьк. Зороастр), висловлювання якого зібрані у священній книзі «Авеста». Зороастризм є першою в історії людства релігією, що цілком вільна від слідів первісних культів і спирається на етичні абстракції добра і зла, світла і п'їтьми. Таким чином, для зороастризму характерний *онтологічний дуалізм* (онтологія — вчення про буття). Увесь світ уявляється ареною боротьби і протистояння двох начал. Світле, духовне, добре, прекрасне начало уособлює бог Ахурамазда (грецьк. Ормузд). Темне, тілесне, зле, огидне начало пов'язане з богом Ангро-Манью (Ариманом). Обидва ці боги вважаються творцями світу.

Головною чеснотою в зороастризмі вважається орати землю і саджати рослини. Крім того, потрібно поклонятися вогню, робити добрі справи, говорити правду і не порушувати домовленостей. Найстрашніші гріхи — це вживання падла в їжу, протиприродні статеві зв'язки, спалення трупа. Все, що пов'язано зі смертю, вважається нечистим. Тому для зороастрійців характерний специфічний ритуал похорону. Тіла померлих відносили в особливу вежу або в печеру і залишали там птахам або диким тваринам.

У зороастризмі вперше виникає лінійна концепція історії, в якій зороастрійці розрізняли три епохи: Царство Ахурамазди — епоха добра і світла; царство Ангроманью — епоха запеклої боротьби добра і зла; нарешті, епоха прийдешнього життя, в яку після Судного дня здійсниться остаточна перемога добра над злом. Незадовго до Судного дня з'явиться Рятівник людства на ім'я Саушиант, який буде новим втіленням Зороастра. Ця ідея месіанізму згодом стане провідною в іудаїзмі і християнстві.

На відміну від більшості стародавніх релігій, зороастризм навіть у наші дні має своїх нечисленних шануваль-

ників (курди в Туреччині, Іраку, Ірані, невеликі групи віруючих у північно-західній Індії).

Релігійні уявлення античної Греції і Риму. Говорячи про античний світ, ми маємо на увазі Давню Грецію, Рим і елліністичні держави, в яких протягом тривалого періоду (приблизно з X ст. до н. е. і до V ст. н. е.) розвивалася відносно спільна релігія. Як і у єгиптян, для релігії древніх греків і римлян були характерні сліди зооморфізму та фетишизму. Верховний бог Зевс легко перевтілювався у бика, лебедя, у золотий дощ, Аполлон — у вовка, Артеміда — у ведмедицю, Європа, одна з коханок Зевса, — у корову і т. ін. Одночасно існувала віра в численних менш значних природних духів: водяних, польових і лісових німф, духів вітру тощо. Взагалі релігія древніх греків і римлян відрізняється складністю і заплутаністю, викликаними прагненням установити окреме божество-заступника для кожної гори, річки, струмка, лісу, населеного пункту, для кожного явища природи, для кожної професії і соціально значущої дії, для кожного психічного стану і морально-правового поняття. Поширення мав культ предків, а також культ героїв, що іноді вважалися навіть нащадками богів і людей (Геракл). Завдяки гармонійному сполученню загальногрецьких і місцевих божеств у Давній Греції не було воєн на релігійному ґрунті.

Засобами залучення вищих сил на свою сторону були молитви, жертви і магичні процедури. Антична молитва була простою і складалася з трьох частин: звертання до того або іншого божества; мотивації прохання у вигляді посилення на свою любов до даного бога або на заслуги перед ним того, хто молиться, або навіть на погрозу більше не звертатися до нього, якщо він відмовить; нарешті, викладу суті самого прохання.

Магія використовувалася головним чином у тих випадках, коли хотіли кого-небудь вилікувати або погубити. Лікувальна магія була пов'язана з культом Асклепія, а згуб-

на — зі зверненням до богів підземного царства — Аїда (у римлян Плутона) та Персефони (римської Гекати).

Крім магії використовувалося і багато видів так званої *мантики* — пророкування за видимими прикметами (геомантия, хіромантия, фізіогноміка, астрологія і т.ін.). Залежно від застосовуваної техніки мантика поділялася на пророкувальну і ворожильну. Найпоширенішими способами було тлумачення волі вищих сил за снами, а також за висловлюваннями оракулів і піфій.

Вважалося, що душі померлих не знайдуть спокою в царстві Аїда, якщо тіло не буде поховане шляхом спалення на багатті або закопування в землю з виконанням відповідних ритуалів. Відповідно до античної релігії загробні долі померлих взагалі є однаково сумними, але якщо померлі за свого життя прогнівали богів, їм доводиться сильно страждати в загробному світі. Так, Сізіф вічно повинен буде тягати на гору важкий камінь, що постійно зривається з вершини.

Антична міфологія. Багата антична фантазія втілилася в міфологічні картини світу. За Гомером і Гесіодом, на початку був тільки Хаос, з якого виникли Земля, Ніч, Морок, Світло, Ефір, День. Боги ототожнюються з тією або іншою стихією (Земля, Небо, Океан, Вітер) і уособлюють абстрактні поняття — Кронос (Час) — син Геї (Землі) і Урана (Неба).

Важливе місце в первісній античній релігії займає заборона канібалізму. Ця заборона виражена в алегоричній формі міфу. Кроносу передвіщено, що один з його дітей позбавить його влади, тому він заковтує дітей при їхньому народженні. Чудом врятований Зевс скидає Кроноса з Олімпу, змушує його відригнути проковтнутих раніше братів і сестер, а сам стає верховним богом, старшим братом або батьком інших богів: Посейдона — бога моря і води, Аїда і Персефони — владик підземного царства, Гефеста — бога вогню і патрона ковалів, Гестії — сестри

Зевса і його дружини Гери — покровительки родини і домашнього вогнища.

Особливе місце в античному пантеоні займає благодійник людства титан Прометей. Він навчив людей користуватися вогнем і обробляти землю, прищепив ремісничі навички. Оскільки люди тепер самі навчилися щось робити без участі богів, Зевс розгнівався на Прометей і звелів прикувати його до скелі, а свого орла посилав кожен день клювати печінку Прометейя. Ця тема пізніше лягла в основу популярних грецьких трагедій.

Для юристів можуть становити інтерес родоводи богинь-покровительок правосуддя. Це насамперед богині Феміда і Діке.

Міфологеми щодо них подавали нормативні взірці подальших правових міркувань, і посилання на них навіть слугували протягом століть аргументами при обґрунтуванні законодавчих актів. Тому в сучасній науковій літературі вже стала звичною точка зору на грецьку міфологію як на досить авторитетне джерело знань про ранню фазу правового мислення. За версією ще античного міфograфа Аполлора, походження Феміди і Діке може бути зображено схемою:

УРАН (Небо) + ГЕЯ (Земля) →
 → КРОНОС (Час) + РЕЯ (Простір) →
 → ЗЕВС (санскр. *Дьяус Патар*, Бог-Отець) +
ФЕМІДА (Правосуддя) →
 їхні дочки

Ори: ЕЙРЕНЕ, ЕВНОМІЯ, ДІКЕ *Мойри:* КЛОТО, ЛАХЕСІС, АТРОПОС

Зазначимо, що в цій генеалогії похідні від Феміди і Зевса діви Ори (Мир, Благозаконня, Правда) — рідні сестри Мойр, які виготовляють нитку долі всіх подальших істот (Клото— та, що пряде; Лахесіс — та, що дає жереб; Атропос — Невідворотна, тобто та, що перерізає нитку життя).

Групування персоніфікованих у богинях понять не випадкове, а має цілком раціонально мотивований характер. Незавжди збагнути уявлення древніх греків про соціально-політичні умови існування Правди, як молодшої з Ор: до неї у світі вже існують Мир і Благозаконня. Спорідненість з Мойрами додає риси образу Правди — процесуальність, вигадлива випадковість відкриття в якийсь, точно невідомий смертним момент, та разом з тим — необхідність, неминучість, невідворотність, що зближує Діке з Атропос, а ще більше — із загадковою Ананке, що спочатку була символом доленосної нитки Мойр, а згодом категоризувала Необхідність взагалі. Фе-міда-Правосуддя зображується з пов'язкою на очах: Вона *ніби* сліпа, бо не хоче бачити ані краси, ані грошей, ані погрози силою, і орієнтується тільки на внутрішнє бачення Правди-Діке. Зовнішній зір їй замінює внутрішня робота розуму, який зважає всі «за» і «проти» певного правового рішення.

Релігія мала високий соціальний і правовий статус. Зокрема, храми богів надавали особливе право притулку — в них не можна було нікого переслідувати, вбивати або навіть виганяти з них. Державний характер релігії виявлявся в обов'язковій участі всіх громадян у святах, присвячених загальногрецьким і місцевим богам-заступникам міста (на зразок Афіни). Богам приносилися жертви — як правило, це були бики, вівці, кози, півні та інші тварини. На знак особливої подяки — звичайно з нагоди великих перемог — приносили в жертву 100 биків (гекатомба). Після того як м'ясо жертвних тварин прожарювалося, вважалося, що богам вистачить і смачних запахів, а громадяни починали бенкетувати, не забуваючи вихвалити богів. Обов'язковим було й свято поминання душ покійних — Анфлетей (свято квітів). Воно приходилося на лютий і пов'язувалося з весняним пробудженням землі. Кожний грек повинен був пам'ятати слова Гесіода: «Повільно меле млин богів, але старанно меле»,

тобто смерть прийде до всіх. Хоча смерть — це кінцева межа життя окремої людини, але вона не є кінцевою межею людського роду. Тому наявність дітей — це знак прихильності богів, а бездітність — велике нещастя. Численні і здорові діти — свідчення гречного життя предків. Таким чином, кожен живий несе тягар відповідальності як за свої гріхи, так і за гріхи своїх предків. У міфі з'являється уявлення про спадкоємний гріх, який персоніфікується в понятті «Аластора». Саме на цьому понятті ґрунтуються повчальні легенди та трагедії Есхіла і Евріпіда, присвячені спадкоємному гріху Едіпа, Електри та Антігони.

Існувала й традиція загальних трапез, що мали релігійний зміст (орфіки, піфагорійці). Взагалі вся етика древніх греків і римлян будувалася на релігійних уявленнях. Вважалося, що богам служать не стільки жертвами, скільки добродієм повсякденним життям. Боги вимагають щирості і моральної чистоти і переслідують за відхилення від правди і законів.

§ 3. Стародавні дохристиянські вірування в Україні

Стародавні дохристиянські вірування часто називають язичницькими або поганськими. Проте язичництво — це досить невизначене поняття, що виникло у церковному середовищі для позначення дохристиянських і нехристиянських вірувань.

Історичні корені язичництва йдуть у кам'яний вік, а його елементи зберігаються й у наші часи. Матеріалом для вивчення язичництва є етнографічні дані — предмети народного прикладного мистецтва, обряди, хороводи, пісні, змови, заклинання, в яких збереглися фрагменти древньої міфології. Труднощі вивчення язичництва обумовлюються нерівномірністю розвитку племен, що жили в епоху класового розшарування суспільства, коли

із середовища рівних общинників виділилися вожді і жерці, відбувалася консолідація племен і племінних культів.

Праслов'янське суспільство V—VI ст. досягло вищого рівня первісного ладу і завершило свій розвиток державотворенням Київської Русі. Лісостепове Середнє Подніпров'я стало багатою і розвинутою областю, ядром Київської Русі з містами Києвом, Черніговом, Переяславом. У релігійному відношенні цей період характеризується виникненням величезних святилищ під відкритим небом, що свідчить про багатолюдні загальноплемінні зібрання. Такі зібрання влаштовувалися в землеробські свята з пишними обрядами. Древні слов'яни поклонялися природним стихіям, вели родовід від тотемних тварин і приносили жертви легендарним предкам.

Найдревніші вірування засновані на обожуванні природи. У релігійній свідомості існувало два світи — реальний світ і світ, населений божествами і душами предків. З одного боку, потойбічний світ сприймався як малодсяжний, куди міг потрапити тільки могутній чаклун, а з іншого — мислився як близький, часто відвідуваний, начебто це ліс або гори. Хазяїном іншого світу було божество — прабатько. У далеку епоху, коли основним заняттям було полювання, прабатьками вважали диких тварин. У кожного племені була своя священна тварина — тотем.

Основними тотемами були вовк і ведмідь. Вовк вважався могутнім захисником племені проти злих духів. (Навіть у наші дні в сербів і болгар збереглося колись загальнослов'янське ім'я Вовк — Вук, Вилко.) Хазяїном язичницького лісу, захисником від зла і заступником родючості був ведмідь, бо з пробудженням ведмеда пов'язували настання весни. Серед домашніх тварин шанували коня. Пізніше на зміну тотемним божествам прийшли людиноподібні боги і духи. Лісовик шанувався як хазяїн лісу, водяник — як хазяїн водойм, домовик — як хазяїн будинку. Слід було також шанувати і берегинь, що вили-

вають на поля росу. Їх вважали господарками колодязів і струмків, а уявляли як напівдів — напівптахів. Пізніше берегині перетворилися на русалок, що живуть на дні озер і вночі виходять погойдатися на вітах дерев і погрітися під місяцем. Серед домашніх божеств особливе місце посідали домовики — спочатку духи найперших хазяїв оселі. Віра в домовика тісно перепліталася з вірою в те, що померлі родичи допомагають живим. У свідомості людей це закріплювалося зв'язком домовика з піччю, тому що саме через димохід приходять і йде геть душа. Існували повір'я, що крім домовика про господарство піклуються дворовик, скотній, комірний, кутній боги. Зовсім інше божество жило в лазні, що у язичницькі часи вважалася нечистим місцем. Там жив банник, здатний довести до ядухи, там залишали жертви нав'ям — злим душам померлих насильницькою смертю.

Утворення спільності слов'янської культури припадає на V—IX ст. У цей період формується міфологічно закінчена картина світу. Вважалося, що Земля спочиває на трьох головах Владики Пекла серед світового океану. У Нижньому світі палає Пекло, небеса простягаються над Землею, а оселя вищих сил — вічно сяюче «сьоме небо». На сході була домівка богів, на північно-заході — Край Зими і Смерті. За рікою закінчується світ людей, а за нею знаходиться інший світ — царина душ померлих предків, а над обома світами панують могутні боги. Верховним божеством слов'ян був Рід — бог неба, грози, родючості, що пересувається на хмарі, посилає на землю дощ, і від цього народжуються діти. Рід — володар Землі і всього живого, він є бог-творець. З Родом багато спільного мають Стрибог і Сварог. Ім'я Стрибог означає бог-отець, його онуками вважалися вітри. Сварог шанувався як бог, що дав людям кліщі, завдяки чому люди почали обробляти залізо. Сварог пов'язаний з вогнем, який називали «сварожичем». Супутницями Роду були Рожаниці — богині родючості і достатку, на їхню честь під час

осіннього свята врожаю і на зимове сонцестояння влаштовувалися бенкети. Місцем загальноплемінних молінь вважалися Лисі гори. На вершині пагорба знаходилося *капище* — місце, де стояв ідол-*кап*. Навколо капища йшов земляний вал, на вершині якого горіли вогнища. Другий вал був зовнішньою межею святилища. Простір між ними мав назву *требище*, там їли жертовну їжу і ставали співтрапезниками богів. Відправниками культу богів були жерці та носії священного знання — *волхви*. Поряд з ними існували *відуни* і *відьми*, що поклонялися темним божествам потойбічного світу. В язичницькій громаді були ще добрі або злі чаклуни і чаклунки. Верховним главою язичницького культу в слов'янському племені значився князь. Похоронні обряди були різноманітні, найбільш поширеною формою поховання було курганне. Похорон завершували *стравою* — бенкетом-поминками, і *тризною* — військовими змаганнями. Те й інше символізувало розквіт життя, протиставляло живих померлим.

З переходом слов'ян до землеробства особливу роль стали відігравати солярні боги (від лат. *sole* — сонце). Декілька сторіч одним з найшанованіших на Русі був Даждьбог — бог світла, тепла, часу, врожаю. Даждьбога зображували на колісниці, запряженій грифонами (крилатими левами з орлиними головами). Богом сонця був Хорс, чие ім'я означає «коло». З культом Хорса був пов'язаний ритуальний весняний *хоровод*, а також звичай пекти на Масницю млинці, катати запалені колеса. Жіночими божествами родючості, весняного розквіту життя були Лада і Леля — богині незаміжніх дівчат, весни і першої зелені. До культу Матері-Землі сходить шанування Мокоші — богині врожаю і жіночої долі.

Чоловічим божеством родючості, пов'язаним із Нижнім світом, був Велес — владики світу мертвих. Культ Велеса змінювався протягом часу, і з переходом до скотарства Велес перетворився на заступника домашніх тварин.

У розвинутій слов'янській міфології вищим богом став громовержець Перун. Перун мав вигляд сивого і златовусого воїна, що їде небом і кидає стріли — блискавки. Перун виступає як родоначальник слов'ян і заступник князівської дружини. Крім цього, він шанувався як утілення вищої справедливості і правосуддя. У цій якості він іменується Правий (звідси походить Правда — персонаж в руських казках і легендах). Найвиразніше поклоніння Перуну відбилося в знаменитому Збручанському ідолі. Цей пам'ятник відбив погляди древніх на структуру світу та ієрархію богів.

Уніфікація язичництва була засобом становлення та зміцнення політичної самостійності Київської Русі. Тому перші християнські місіонери побачили на Русі не просте сільське марновірство, а високорозвинену язичницьку культуру зі складною міфологією, продуманим пантеоном головних божеств, значною соціальною групою жерців і найголовніше — стійкою прихильністю переважної частини населення. Все це визначило досить тривалу і драматичну боротьбу християнської церкви з язичницькими традиціями, з елементами яких їй довелося примиритися і «вписати» їх у структуру християнського світогляду. Більш того, навіть невіруючі люди і сьогодні віддають данину язичницьким обрядам і святам, колядуючи, відзначаючи Масницю або день Івана Купали.

Питання до самопідготовки

1. Спільні риси релігій стародавнього світу.
2. Чому більшість стародавніх релігій не збереглася?
3. Якими, на вашу думку, міркуваннями керувалися древні єгиптяни, греки і римляни, вважаючи, що богиня Правди є дочкою верховного божества?
4. Що таке зороастризм?
5. Спільні риси в античній і древньослов'янській міфології.
6. Прояви стародавніх язичницьких вірувань у сучасному житті.

Розділ 6

Пізнi й сучасні національні релігії Південної та Південно-Східної Азії

§ 1. Індуїзм

На межі 2—3 тис. до н. е. на територію сучасної Індії з Ірану прийшли індоєвропейські племена, що підкорили місцевих жителів. Вони ж принесли нову релігію. Перші релігійні уявлення було сформульовано у чотирьох книгах так званих *вед*: Рігведа, Самаведа, Яджурведа і Атхарваведа. В них описується походження світу, родоводи великої кількості богів, наводяться ритуальні пісні і правила жертвопринесення. Згідно з Рігведою, найбільш поважні боги — Варуна (бог нічного неба); Агні (бог вогню), Сома (бог священного, можливо, навіть наркотичного напою, що вводив людину у транс, який створював ілюзію безпосереднього спілкування з богами), Сурья (бог мудрості).

Система ведійського політеїзму заснована на тому, що головного бога немає, а головним є той бог, до якого звертається людина у конкретній ситуації. Стосунки між богами та людиною визначалися принципом «я — тобі, ти — мені». Головним був той бог, до якого саме в цьому випадку зверталася людина. Якщо людина правильно виконувала жертвопринесення, правильно зверталася до богів, вважалося, що бог обов'язково повинен здійснити бажання людини.

Згодом з'являються *брахмани* — коментарі до вед. Доповнюють релігійні уявлення, що містяться у ведах і

брахманах, так звані *араньяки* («Лісові книги»). Підсумовують увесь комплекс ведійської літератури вже скоріше філософські, ніж релігійні тексти, — *упанішади* (від санскритського «сидіти біля ніг», тобто сидіти біля вчителя).

Остання з вед, Атхарваведа — це збірка перш за все магічних правил та формул спілкування з богами. В Атхарваведі велику увагу приділяють техніці так званого *танасу* (традиція аскези). Вважають, що коли людина веде аскетичний спосіб життя, то вона має магічну силу, може керувати світом, а не лише людьми. Потрібно відмовитися від соціально-політичного життя і займатися самовдосконаленням. Вже в Атхарваведі з'являються боги, які ототожнюються з субстанціально самостійним жіночим образом. Дуже доброзичлива богиня Мадхукаша, вона є близькою до небесної корови, яка дає життя. Богиня Араті — це жінка, яка пристає до сплячих чоловіків та забирає в них їх силу. Апва — богиня хвороб.

З'являються й досить абстрактні божества — Вена (з Вени все виходить і туди все повертається), Кала (божество часу), Кама (божество кохання). В коментарях до вед з'являється уявлення про те, що світом керує *брахман* (абсолют, джерело життя, з якого все розпочинається). Згідно з упанішадами, кожна людина має в собі частинку брахмана, так званий *атман*. Завдяки йому можна досягти зв'язку між духовним світом людини та абсолютom.

В упанішадах з'являються також специфічно індійське і багатозначне поняття — *ом* (аум). Ом на філософському рівні може розумітися як вічність, що охоплює минуле, сучасне і майбутнє; на психологічному — як стан глибокого спокою, подібного до сну; на ритуально-практичному — як вихідна формула індійських молитов (*мантр*).

Ведійські релігійні уявлення освячують соціальне розшарування суспільства на *варни* (касти). Найвищою вважалися *брахмани* — знавці ведійної літератури, спеціалісти з проведення жертвопринесень. В Атхарваведі

сказано, що брахмани — ті, хто співає богам гімни, слово брахмана — це слово бога. Друга привілейована варна — *кшатрії*, воїни і правителі. До третьої, вже непривілейованої, належали *вайшї* — люди, що займаються сільським господарством, ремісництвом, торгівлею тощо. Нарешті, четверта варна — це *шудри*, які мусили бути прислужниками на найбільш брудних і неприємних роботах на зразок асенізації. Щоб не було плутанини, кожна людина мала носити одяг кольору своєї варни.

В упанішадах завершується теоретичне оформлення положень індуїзму. Одним з його вихідних положень є уявлення про те, що смерть — це не припинення існування, а лише крок до наступного народження в іншому тілі, причому не обов'язково людському. Існує навіть закон перевтілення — *сансара*, колесо буття, що визначає подальше перевтілення (реінкарнацію)

Тримає це колесо буття в своїх руках чудовисько, що символізує невідступність та обов'язковість розплати за скоєне за життя.

Найменше коло — це зображення півня, змії та свині. Півень символізує пристрасті та спокуси, змія — гнів та злість, свиня — неосвіченість. В наступному колі зображується одна частина чорного кольору (вона символізує сходження життя), інша — білого (білий колір символізує

більш високу реінкарнацію). Наступне коло поділяється на світ людей (який зберігає поділ на касты), асурів та претів. *Асури* — це напівбоги-напівлюди, які зазвичай воюють один з одним та з богами. *Прети* — це створіння, які завжди відчувають спрагу, проходять скрізь різні страждання та готуються до очищення. Знизу розташовані злі духи.

Кількість можливих перевтілень необмежена. Якість подальшого життя та форма тіла залежать від самої людини, від її думок, слів та справ. Потрібно змінювати не світ в цілому, а свій особистий, духовний світ. *Карма* (закон причинності і розплати) завжди діє невблаганно. Вважається, що людина сама утворює особливий тонкий світ, який називається *лінгошарі*. На цьому тонкому рівні і підсумовуються людські думки та вчинки. Вчення про карму доповнюється поняттям *дхарми* — це універсальний закон, носій певної якості. Коли ми щось робимо, відбувається якісна зміна дхарми. Якість дхарми і визначить місце людини в колесі буття. Наприклад, якщо людина була вбивцею, вона загине в наступному житті від руки вбивці.

Подальший розвиток індуїзму привів до вчення про божествену Трійцю (*тримурті*): Брахман став Брахмою, богом, з яким пов'язується створення порядку речей і людини. Але цього бога у сучасному індуїзмі вшановують найменш з усіх інших богів — його конкретних іпостасей. Серед них визначне місце посідає бог Вішну, що виконує охоронну функцію щодо всесвіту. Його зображують як величезну змію. У Вішну є дружина Лакшмі — богиня кохання. Інша іпостась — бог Шива, який визначає хвороби, смерть, руйнацію тощо. Однак Шива відповідає їй за життєву силу та енергію. Ця сила Шиви називається *шакті*. Шанування бога Шиви є поклоніння *лінгамові* (чоловічий статевий орган). Вважається, що сила стає більшою після того, як відбувається взаємодія бога Шиви як чоловіка з його дружиною Калі (або Дургою). Богиня Калі вважається покровителькою усіх злочинців та тих, хто займається нечистими справами.

§ 2. Джайнізм

Ще однією поширеною національною релігією Індії є джайнізм. Джайнізм заперечує авторитет вед, існування бога-творця і значущість жертвопринесення як шляху для досягнення остаточного звільнення. Відкидає він і претензії брахманів на панівний статус у суспільстві і взагалі станово-кастовий поділ суспільства, надаючи першорядного значення ненасильству — *ахімсі*, пустельництву і чернечому життю як умовам вищої праведності. Ці риси споріднюють його з буддизмом. Є й інші, більш дрібні деталі, що давало підстави деяким дослідникам розглядати джайнізм як відгалуження буддизму.

На відміну від інших індійських релігій, джайнізм дуже мало відомий на Заході. Тим часом у самій Індії він має значення більше, ніж буддизм, який з середини I тис. став поширюватися головним чином за її межами. Джайнізм же кордонів Індії ніколи не переступав. Він найбільш поширений у ряді штатів Південної Індії (Біхар, Гуджарат, Орісса).

У сучасній Індії джайнів відносно мало — приблизно 0,5% (близько трьох мільйонів) населення, але їхня роль в економічному житті країни досить помітна, бо вони в основному займаються торгівлею та лихварством.

Санскритська назва цієї релігії джайна-дхарма («вчення переможців») походить від терміна «джина» — переможець, тобто той, хто переміг свою карму і вийшов із круговороту життів і смертей. Титулом «Джина», а також «Махавіра» (Великий герой) назвали засновника віровчення Вардхамана. Вважається, що він був двадцять четвертим провісником істинної віри, *тиртханкаром* («творцем броду через океан буття»). Саме ж зародження своєї релігії джайни відносять до незапам'ятних часів і пов'язують з першим тиртханкаром Ришабхою.

Легендарна біографія Вардхамани в багатьох рисах нагадує життєписання Будди. Він народився в 540 або в

599 р. до н. е. і був сином вождя. Його юність також проходила в царському палаці і не була затьмарена ніякими труднощами. Він одержав гідну церевича освіту, у належному віці оженився, у нього народилася дочка. У 30-літньому віці, після смерті батьків, Вардхамана залишив батьківський дім і став пустельником. 12 років він мандрував по Індії як аскет, живучи без одягу і майже без їжі. Він піддавав свою плоть самокатуванням, займався медитацією, брав участь у диспутах. Його головним опонентом був глава секти адживіків Маккхалі Госала. Після закінчення мандрів Вардхамана отримав вище знання (*кеваладжняна*) і отримав почесне звання «переможця» — Джини. Він помер на 72-му році життя в містечку Пава.

Ще за життя Махавіра Джина став популярним у багатьох областях Індії і навіть за її межами — в Афганістані, мав багато послідовників і учнів.

Перші датовані відомості про джайнів містяться в наскальних едиктах царя Ашоки (III ст. до н. е.). Цілком імовірно, що прихильником джайнізму був син цього царя Чандрагупта й онук Сампраті.

У I ст. н. е. велика кількість джайнів переселялися на південь Індії. Переселення стало поштовхом для розколу джайнізму на дві течії. Ті, що переселилися на південь, дотримувалися обітниць наготи за прикладом Махавіри, тоді як члени північної громади носили білий одяг. Перші стали називатися *дагамбарамі* («одягнені повітрям», тобто голі), а другі — *шветамбарамі* (одягнені в біле). Цей розкол зберігся до наших днів, причому кожна з двох течій має свої секти. Розбіжності між цими течіями і сектами стосуються лише деталей догматики і культу, але не торкаються самих основ віровчення.

На півдні Індії вже в V ст. джайнізм став переважною релігією, а джайнські вчені, філософи і поети вплинули на культуру через так звану «сангха Ваччхирананду», своєрідну академію (створена в 470 р. у м. Мадурай). Цей

вплив мав місце майже 1000 років, проте з XIII ст. став зменшуватися і водночас до кінця XVI ст. помітно послабшала і джайнська громада.

За легендою, у Махавірі було 11 учнів-*ганадхарів*. Вони зберегли його повчання в усній передачі у вигляді 14 оповідань, названих *пувва* (перші). Згодом кожний з учнів склав по одній книзі повчань, названих *анга* (частина). Саме вони стали ядром джайнського канону, затвердженого на з'їзді в Паталіпутрі в III ст. до н. е. Остаточне оформлення джайнського канону відбулася лише у V ст. на соборі у місті Валлабха.

Дагамбари не визнають цього канону, вважаючи, що первісний священний варіант загублений, а в збереженому немає справжніх текстів, авторство яких вони приписують Ришабсі. Авторитетні тексти дагамбарів склали більш пізні тексти на пракриті і на санскриті: «Пратхамануйога» (історичні перекази), «Каранануйога» (космологічні тексти), «Дравйануйога» (релігійно-філософські трактати) і «Чаранануйога» (етичні і ритуальні розпорядження).

Канон шветамбарів «Сіддханта» або «Агама» містить у собі 11 анг (розділів), 12 упанг (малих розділів) і кілька дрібних текстів.

Тексти джайнів містять досить важкі для розуміння короткі афористичні висловлення, тому незабаром виникла велика коментаторська література до них. Пізніше до цих коментарів додалися теологічні трактати, а також численні наукові і художні тексти.

Догматика джайнізму. Джайнізм виник і сформувався в тому ж історично-культурному полі, що й індуїзм, буддизм і сикхізм, і тому має багато загальних з ними рис, характеристик, ідей і понять (*карма, сансара, дхарма, нірвана* або *мокша* тощо). Водночас до загальноіндійського ідейного фонду увійшли джайнські класифікаційні схеми, надбання космології, міфології тощо.

Джайнізм не заперечує існування богів, але в загальній схемі світобудови відводить їм досить незначне місце. Світом рухає деперсоніфікований закон, що періодично створює і руйнує цей світ, а не *воля бога-творця*. Вічне існування всесвіту поділяється на нескінченну кількість циклів, кожний з яких проходить фази покращення (*утсарпини*) і занепаду (*авасардини*).

У центрі джайнської релігійно-філософської доктрини стоїть проблема буття особистості. У трактатах джайнів викладається вчення про шляхи до звільнення з круговороту нескінченної зміни народжень і смертей. Його можна досягнути завдяки знаходженню «трьох коштовностей» (*триратна*): правильного погляду, бачення істини (*самьягдаршана*), правильного пізнання (*самьягджняна*) і правильної поведінки (*самьягчарита*).

Правильний погляд є визнанням того, що світ функціонує внаслідок взаємодії нескінченної кількості видів *живого* (*дживи*) і *неживого*, яке має п'ять видів: простір (*акаша*), умови руху (*дхарма*), умови спокою (*адхарма*), матерія або речовина (*нудгала*) і час (*кала*). Дживи мають не лише люди, боги, тварини і рослини, але й скелі, води тощо. Дживи взаємодіють з кармічною матерією, знаходять тіла і народжуються в цьому світі у вигляді живих істот, потрапляючи в нескінченний кругообіг сансари.

Відносини живого і неживого проходять різні стадії, починаючи від «притікання» кармічної речовини до дживи і закінчуючи *мокшею* — повним звільненням дживи від пут матеріального світу. Різні фази цих відносин й описані в категоріях «правильного погляду».

Друга «коштовність» — «правильне пізнання» — пропонує *засоби* (*прагмана*) і *методи* (*найя*) пізнання. Джайнська теорія пізнання була досить витончено розроблена. Особливу роль у ній відігравала доктрина неединичності (анеканта-вада), що припускає умовність і неповноту усякого висловлення про об'єкт пізнання. Знищення

карми може бути досягнуте через подвижництво, а запобігання новому припливу «кармічної речовини» забезпечується чіткою дисципліною. Вона полягає у дотриманні основних обітниць: *ненасильства*, тобто незавдання шкоди всім живим істотам (*ахимса*), правдивості (*сатья*), неприсвоєння чужого (*астея*), цнотливості (*брахмачарья*), а також відмови від власності і суєтних прихильностей (*анариграха*).

Джайни не займалися сільським господарством, тому що воно пов'язане зі знищенням рослин і вбивством комах і дрібних тварин у ґрунті. Їм пропонувалася сувора вегетаріанська дієта. Воду для пиття належало проціджувати, на роті носити пов'язку, щоб зберегти життя дрібним істотам, які живуть у воді і повітрі. Джайни носили із собою спеціальні вінички, щоб змитати з дороги комах, а з настанням темряви і взагалі не виходили з будинок. Подібні суворі аскетичні приписи є основою джайнської етики, хоча для мирян, на відміну від ченців, правила були менш суворими.

Основу культової практики джайнів складає шанування тиртханкарів. Значне місце в релігійному житті належить паломництву і пов'язаним з ним постам і святам. Проте повсякденне життя джайнів-мирян мало чим відрізняється від індуського. Завдяки цьому джайнські громади вписалися в індуїстську соціальну структуру, утворивши в ній особливі касти.

§ 3. Сикхізм

Сикхізм — ще одна з національних релігій Індії. Її назва походить від санскритського слова «шиття» (учень). За етнічним походженням майже всі сикхи живуть у штатах Пенджаб і Харіана, тому створили досить компактну громаду. У сучасній Індії сикхи складають 2,0% (близько 50 млн.). Їх більше буддистів і джайнів, але менше індусів, мусульман і християн.

Сикхізм склався в Індії в XV ст. як спроба своєрідного синтезу індуїзму та ісламу. Його засновником був гуру (вчитель) Нанак (1464-1539). Відомо, що він народився в родині дрібного торговця з касты кшатріїв і при народженні йому була передвіщена слава великого духовного вождя.

Нанак рано відмовився від торгівлі і, роздавши бідним своє майно, пішов з дому. На відміну від індуських аскетів і мусульманських святих, він не шукав тиші і самотності. Навпаки, він пішов до людей, у міста і селища, поклавши початок традиції, якої дотримувалися потім усі сикхські гуру. Жоден з них не закликав до аскетизму і відходу від життя, а вважав гідним способом життя працю, активність і взаємодопомогу.

Майже чверть століття гуру Нанак мандрував країною з проповідями і гімнами у славу бога у супроводі мусульманина-музиканта і індуса, що записував вчителеві гімни. Головною темою його проповідей була рівність людей перед богом.

Кінець життя гуру Нанак провів у Картапурі, де й почала складатися сикхська громада. Обов'язковими для її членів були ранкові і вечірні збори (*сангаги*), на яких вимовлялися проповіді, співалися гімни і читалися релігійні вірші. Влаштовувався також «стіл гуру» — загальна трапеза, на якій збиралися всі бажаючі незалежно від касты, віку, статі і релігійної приналежності. Пізніше цей ритуал став для сикхів одним з найважливіших. Він і зараз не втратив свого першорядного значення.

Тоді ж були закладені основи релігійно-філософської доктрини сикхів, успадковані від індуїзму та ісламу. На ранніх етапах свого становлення сикхізм був близький до індуїстської традиції *бхакті* і мусульманського *суфізму*. З самого початку в ньому утвердилися ідеї монотеїзму і принципи індо-мусульманської єдності, пов'язані з усвідомленням спільної долі індусів і мусульман. Організація сикхської громади мала багато спільного з суфійськими орденами.

Спілкування з богом відбувається через внутрішнє споглядання, це глибоко містичний процес. Він не вимагає священників-посередників і не має потреби у священному каноні. Звідси — різке несприйняття мусульманських і індуських священнослужителів, канонічних текстів, у тому числі Корана і вед. Однак ця позиція згодом не була послідовно витримана, і деякі сикхські гуру посилалися на авторитет вед.

Шлях порятунку в сикхизмі — *нам-марг*, або *сахадж-йога*, передбачає п'ять послідовних стадій духовного самовдосконалення. Як обов'язкові настанови слід постійно думати про бога і повторювати його ім'я, а також здійснювати медитацію. Але щире служіння богам — це насамперед служіння людям, і тому головним у житті вважається активне життя і праця на благо людей. Навстати на цей шлях і повести по ньому може лише гуру, а учень-сикх повинен йому беззаперечно підкорятися. Всі сикхські гуру вели звичайний сімейний спосіб життя і піклувалися про духовний розвиток своїх учнів.

Центром релігійного життя були молитовні будинки — *гурдвари* («Ворота Гуру»). В них знаходилася головна святиня сикхів — священна книга «Аді Грантх». Гурдвари будувалися, як правило, в місцях, де жили сикхські гуру, і вважаються джерелом сили сикхів.

Під час правління гуру Ангада (1539—1552), стали влаштовуватися безкоштовні ідальні — *лангари*, де могли безперешкодно одержувати їжу члени різних каст. З того часу лангари є невід'ємною частиною сикхських гурдвар. Вважається, що при Ангаді було розроблене особливе письмо *гурмукхи* («з вуст гуру»), призначене для запису сикхського священного канона.

У XVII—XVIII ст. Пенджаб входив до складу імперії Великих Моголів, і існування потужної сикхської громади не могло не турбувати монархів. Протистояння було неминучим. Результатом його стали перетворення при гуру Харгобіаді (1606—1645) мирної релігійної громади

на могутню військову організацію. Саме з цих часів сикхи набули відомого у всій Індії войовничого духу.

Гуру Гобінда Сінгх (1689—1733), зробив серйозну реорганізацію: скасував посаду гуру і створив нове співтовариство сикхів — *хальсу*, а також його армію. Тоді ж були введені атрибути сикхізму (довге нестрижене волосся, кинджал, гребінь, сталевий браслет, особливий одяг).

Єдиним *гуру* Гобінд Сінгх проголосив священну книгу «Аді Грантх». Того ж, хто претендував на посаду гуру, сикхи стали вважати віровідступником. Це положення стало головною причиною розколу й утворення сект у сикхізмі (*удасі*, *беді* та ін.).

Наприкінці XVIII ст. правитель одного з сикхських князівств Ранджит Сінгх (1780—1839) створив військову державу, яка спромоглася довше за інших чинити опір англійським колонізаторам. У колоніальний період сикхи вели боротьбу проти махантів — союзників англійців. Результатом боротьби стало створення «Сінгх сабхі» та інших організацій, що відстоювали чистоту сикхської віри. З 1920 р. справами сикхської громади займається Комітет з управління гурдварами.

§ 4. Даосизм

Даосизм виник в Китаї в VI—V ст. до н. е. Його засновником вважається легендарний мудрець Лао Цзи, тобто «старий вчитель». Вважається, що він народився у віці 72 років, мав великі вуха (що в Китаї є ознакою великого розуму) і бородавки на обличчі (ознака величної долі). За версією даосів, він прожив більше 200 років, хоча свідків його смерті не було.

Головними категоріями даосизму є поняття *дао* (шлях), яке має безліч різних значень, і *де* — особистий обов'язок людини. Лао Цзи приписують авторство головного канонічного твору даосів «Дао де-цзин» — книги про *дао* і *де*. Категорію *дао* залежно від контексту слід розуміти

або як Велике Дао — універсальний закон всесвіту, або як природу в цілому, яка перебуває в невпинному спонтанному русі, з якої походять всі істоти і речі, але її саму ніхто не створював, або як універсальну необхідність, якій підкоряється воля всесвіту, навіть воля неба, або як джерело енергії та життєвої сили.

Даоси пропонують досить ексцентричну філософію життя, засновану на принципі бездіяльності — *у вей*. Досконала людина має бути відстороненим, бездіяльним спостерігачем, що не втручається в активне життя. Вважається, що для усвідомлення справжнього порядку всесвіту людина не повинна порушувати природний хід подій. Це можливо лише тоді, коли вона веде максимально пасивний, споглядальний спосіб життя, намагаючись вслухатися в дао. Тоді відкривається, що всі речі та явища повертаються до свого початку, що за видимими хаотичними змінами існує постійність.

Деякі висловлювання Лао-цзи викликають подив. Вважається, що потяг до практичних знань є навіть шкідливим, а «вільний від знань ніколи не буде хворіти». Бездіяльність є вищою фазою розвитку особистості, бо коли людина дійде стану повної бездіяльності, то не буде й того, що не було б зроблено. Згідно з вченням Лао Цзи, взірцем керівника держави або службовця є «той, хто любить свій народ». Але цей керівник або службовець теж має бути бездіяльним: «Коли правитель нічого не робить, народ стає кращим. Коли всі стануть бездіяльними, на землі настане спокій та врівноваженість».

У даосизмі важливу роль відіграють жерці, є специфічний культ, пов'язаний з аскетичною практикою. У даосів культові дії спрямовані перш за все на пізнання таємниць майбутнього за допомогою астрології. Вони вважали, що всі хвороби є покаранням людини за її власні гріхи та гріхи своїх прашурів.

Даосизм запропонував незвичайну концепцію досягнення безсмертя. Вважалося, що безсмертя можливе за таких умов:

1) правильного харчування («ці») — відмови від м'яса та вина, від грубої їжі та прянощів, від овочів та зерна, переходу до вживання отварів та пілюль, які виробляються з кори дерев, сухого моху тощо, до харчування слиною, сьайвом сонця, світлом місяця та зірок;

2) «обмежування серця» — людина повинна вміти контролювати емоції та пристрасті;

3) особливого комплексу фізичних вправ;

4) здійснення за життя 1200 (у деяких джерелах 2000) добродійних вчинків.

Внаслідок дотримання цих умов та вимог людина може поступово повернутися до безтурботного стану, в якому вона перебувала у череві своєї матері. Вважається, що аж вісім послідовних даосів таким чином досягли безсмертя і стали *басянь* — героями .

§ 5. Конфуціанство

Китайська цивілізація розбудовувалася протягом тисячоліть значною мірою під сильним впливом конфуціанства. Конфуціанство, як і даосизм, виникло в VI -V ст. до н. е. Засновником цієї релігії вважається Кун Фу цзи (вчитель Кун), відомий у Європі як Конфуцій, що жив у 551—479 рр. до н. е. Батько Конфуція був чиновником у князівстві Лу, який у 70 років одружився з 18-річною дівчиною, що й народила Конфуція.

Головна книга Конфуція «Лунь Юй» (книга бесід та суджень) стала основою відповідного канону. Щоправда, сам Конфуцій не намагався створити нової релігії, а прагнув сформулювати загальні засади соціального життя Китаю в цілому і особливо морального життя окремої людини. Тому Конфуцій виступає як систематизатор духовного досвіду своїх попередників. Він говорив: «Я не формулюю нового, а звертаюсь до традицій минулого, бо хто не знає минулого, той завжди приречений на невдачу». Конфуцій вперше сформулював низку принци-

пово нових для свого часу приписів поведінки людини в суспільстві. Головних з них декілька.

1. Принцип «*жень*» (гуманності) — людина повинна жити, піклуючись про інших і розрізняючи благородних (великих), маленьких (низьких) людей та людей, що не відрізняють добро від зла.

Благородна людина (*цзюнь цзи*) керується любов'ю до людей. Любов — найкращий спосіб перевірки якостей людини. Любов — це бути уважним вдома, старанним та працьовитим на роботі, щирим до всіх, особливо наголошується повага та піклуванні про батьків — як матеріальне піклування, так і духовне. Проявами матеріального піклування є здобувати їжу, яку вони любляють, дбати про їхнє здоров'я, слідкувати за житлом тощо. Проявами духовного піклування є повне підкорення їхній волі, підтримувати авторитет батьків будь за що, навіть якщо вони помиляються; відмова від свідчення проти своїх батьків тощо. Між сином та батьком існує особливий зв'язок. Хлопчик-син має право звертатися до духу померлого батька. Коли помирає батько, син на два роки звільняється від роботи, перебуває у траурі.

Гуманність — це риса, притаманна благородній людині. Цзюнь цзи — це людина щира та привітна, розважлива та хоробра, уважна в словах та пильна в своїх справах. Цзюнь цзи спочатку обмірковує свої кроки, а потім діє. Він байдужий до матеріального комфорту та спокус тіла, присвячує життя пошуку істини, служінню людям та ідеалам. Конфуцій вважав, що знання є найбільш суттєвою річчю в житті. «Якщо оволодів істиною вранці, то можна спокійно померти ввечері». На думку Конфуція, саме благородні люди — цзюнь цзи повинні керувати суспільством. Взагалі порядна людина — це така, до якої добрі люди будуть ставитися добре, а погані поважати.

Маленькі або низькі люди піклуються лише про матеріальний добробут, завжди думають про землю та гроші. Ті ж, що не розрізняють зло та добро, можуть розвиватися як у бік цзюнь цзи, так і в бік маленьких людей.

Оскільки, за Конфуцієм, жах перед покаранням може стримувати пристрасті та кримінальні нахили тільки низьких людей, загрозу покарання можна застосовувати лише до другої та третьої груп людей.

2. Концепція «хе» — соціальної гармонії. Найважливіша засада соціального порядку — це безперечне підкорення тим, хто вище за соціальним станом та віком. Взагалі Конфуцій вважав, що лад у державі в цілому та соціальний спокій можливі лише при дотриманні принципу: «держава — то велика родина, а родина — це маленька держава». Все в світі повинно бути впорядковано, кожен повинен займатися своєю справою і робити її дуже добре.

3. Концепція «лі» — ритуалу. Важливою рисою ментальності китайців, яку виховувало саме конфуціанство, було вшанування церемоніалу. Для китайців важлива була процесуальна форма тієї чи іншої події. Китаєць за будь яких умов повинен поводити себе згідно зі своїм соціальним статусом та віком. Конфуцій вважав, що найважливішим зайняттям в житті людини є підвищення знань.

У конфуціанстві немає професійних жерців культу, тобто всіма релігійними обрядами та церемоніями займаються авторитетні знавці конфуціанства. Звертання до духів здійснює найстаріший чоловік у родині.

§ 6. Синтоїзм

Вперше більш-менш систематизовані уявлення синтоїзму — національної релігії японців — було сформульовано в книгах *Кодзікі* та *Ніхонгі* (712—720). Тоді і була запропонована схема всесвіту та порядку речей.

Спочатку було велике яйце. Потім частини яйця розійшлися і з'явилася рівнина високого неба та вічно встановлена земля. Першою парою богів були чоловік Ідзанагі та жінка Ідзанамі. За легендою, Ідзанамі опини-

лася у царстві мертвих. Ідзанагі у відчаї заривав, з його сльози виникла богиня сонця Аматерасу, а від неї вже походить імператор Японії та інші японці.

В 701 р. з'явилася збірка правил та ритуалів «Тайхорьо», яка передбачала покарання за злочини проти релігійних уявлень та порушення культових дій. Згідно з уявленнями синтоїзму, існує безліч духів. «Камі» — це духи пращурів, природи, зброї, житла тощо. Вони існують перш за все у храмах та житлі. У кожного японця в його домі є *камідана* — принада для Камі. Звертатися до Камі кожен японець має подумки. Для того, щоб камі могли заходити або виходити з храму, біля нього будуються споруди «торії». Біля храму також розташовують рисове колосся — *сіменава*, яке має для синтоїстів дуже велике символічне значення. Сам храм складається з двох частин: *хонден* та *хайден*. Люди можуть спілкуватися з Камі в хайден. Хонден є частиною храму, куди можуть заходити тільки священики, там зібрані також речі, які люблять Камі, — зброя, дерево, каміння. Професійних жерців культу немає, виконують їх обов'язки поважні та вчені люди. Навчитися спілкуванню з духами можна в університеті, люди, що це зробили, зветься «*каннусі*».

У синтоїстів світ не поділяється на «добре та зле» (таких категорій не існує), але є «чисте і нечисте». Нечисте пов'язане з хворобами, смертю, кров'ю, це також залишки їжі, сміття. Тому велика увага приділяється процедурі очищення, перш за все очищення водою. Ставлення до води (прісної), якої завжди було дуже мало, обережне. Синтоїзм вважає найбільш тяжкими гріхами порушення гідроспоруд, каналів, а також нешанобливе ставлення до імператора та людей старших за віком. Згідно з положенням синтоїзму японці вважаються народом, чистим від народження. Як правило, все, що стосується так званих «світлих» сторін життя, пов'язане з синтоїзмом: народження дитини, шлюб, підвищення по службі. А всі

так звані «чорні» події пов'язують з буддизмом, як з «чужинською» релігією.

Питання до самопідготовки

1. Специфічні та спільні риси усіх національних релігій.
2. Чому національні релігії зберігаються у сучасному світі?
3. Як національні релігії вплинули на розвиток національного характеру народів, що їх сповідують?
4. Якою мірою, як, на вашу думку, національні релігії вплинули на національні традиції права?
5. Спільні риси в східних національних релігіях і давньослов'янській міфології.
6. Які прояви східних національних релігій вийшли за межі країн, де вони сформувалися, зокрема, стали помітними в Україні?

Розділ 7

Іудаїзм — національно-державна релігія єврейського народу

§ 1. Історичний контекст виникнення іудаїзму

Процес формування релігії древніх євреїв відомий з перших книг Біблії. Ще на початку II тис. до н. е. євреї, як і інші племена Аравії та Палестини, були політеїстами. В кожній етнічній спільноті був свій головний бог. Одним з таких богів був *Яхве*, культ якого пізніше поширився серед усього єврейського народу. У формуванні іудаїзму відіграли значну роль єгипетські, перські, месопотамські, можливо, навіть індійські релігійні уявлення. Так, біблійна космогонія (створення Богом світла та тверді з п'ятьми та хаосу) дуже нагадує єгипетську і індійську; 103-й псалом Біблії та гімн єгипетському богу Атону (культ якого було впроваджено Ехнатом) за змістом і структурою майже однакові. Зустрічаються й елементи зороастризму — віра у янголів, ідея кінцевості історії. Походження перших людей Адама й Єви в іудаїзмі збігається з месопотамською версією створення їх з глини (*адама* — земля, глина). Але далі біблійна оповідь вже відрізняється від інших релігійних версій.

Основні події біблійної оповіді. Перші люди безтурботно жили в квітучому саду — Раю. Їм було дозволено Богом усе, крім того, щоб наближатися до дерева пізнання і вічного життя. Але втілення світового зла — Змій підбив першу жінку Єву зірвати плід з цього дерева, покуш-

тувати його й дати поїсти Адамові. Порушивши заборону, люди ніби зрівнялися з Богом у знанні добра і зла, і Він покарав їх, вигнавши з Раю і наславши на них важку працю, нещастя, біль, хвороби, смерть, що мали стати спокутою за скоєний гріх.

Бог вимагав, щоб люди довели свою відданість Йому і повернулися до Нього. Але люди стали ще гіршими, бо стали вчиняти безліч гріхів — від вбивства і крадіжок до мужелозтва. За це Бог покарав майже всіх людей, крім праведника Ноя, наславши на них потоп. Ноєві ж Він звелів побудувати корабель і взяти на нього свою жінку і по парі усіх тварин та рослин. Після потопу від Ноя відродилося все людство. Зокрема, іудейський народ походить від Авраама. Авраам аж до старості не мав дітей і вже не сподівався їх мати. І тоді Бог явив диво — від Авраама розпочинається рід «нового людства». Перший син Авраама, Ізмаїл, народився від рабині Єгипетської (араби вважають, що саме від нього походить «Божий народ»), менший же син Ісаак — від вже старої жінки Сари. Біблійна легенда оповідає, як Бог послав важке випробування Авраамові, наказавши принести в жертву сина Ісаака. Коли Авраам вже готувався зарізати сина задля жертви, Бог, побачивши його відданість, через янгола відвів його руку з ножем і звелів зарізати для жертви ягня. Тоді ж між Богом та Авраамом укладається особлива угода — Заповіт, згідно з яким Бог пообіцяв дати потомству Авраама землю, «де тече молоко і мед». Це стало можливим тільки після 400 років важких випробувань у єгипетському полоні. У Ісаака народився син Яків, від якого походить 12 колін (родів) ізраїлевих, тобто різних гілок єврейського народу. Син Якова, мудрець Йосип, став радником фараона. Перебування в Єгипті ставало дедалі більш нестерпним, тому євреї на чолі з Мойсеєм вийшли з Єгипту. Протягом 40 років Мойсей водив свій народ Синайською пустелею і під час подорожі отримав від Бога Заповіді, в яких містяться норми життя євреїв. Зрештою

євреї дійшли до Ханаана (сучасні території Ізраїлю, Палестини, Сирії, Йорданії). Вважається, що саме там знаходиться Ерец-Ізраель — Обітована Земля, яку обрав для єврейського народу сам Бог, і що Ерец-Ізраель є центром Всесвіту, Єрусалим — центром Ерец-Ізраелю, а Храм — центром Єрусалиму, Ковчег Заповіту — центром Храму і там знаходиться *евен штія* (наріжний камінь) світобудівлі. Саме з цієї землі Бог створив Адама, і втрата цієї землі єврейським народом з точки зору іудаїзму призводить до *галут* — всесвітньої катастрофи.

Після підкорення населення земель Ханаану утворилася перша єврейська держава. Найбільшого розквіту вона досягла за правління царя Соломона (XI — X ст. до н. е.), але вже після його смерті держава розпалася на дві частини: Ізраїль та Іудею.

Періодизація іудаїзму. Традиційно історію єврейського народу розбивають на періоди, пов'язані з існуванням головної святині євреїв — Храму, єдиного місця, де згідно з настановами іудаїзму може відбуватися в повному обсязі релігійна церемонія з жертвопринесенням.

Період першого Храму, з часів побудови в Єрусалимі в X ст. до н. е. Соломоном до 586 р. до н. е., коли Єрусалим захопив Вавилон. Храм було зруйновано, а більшість євреїв переселено до Вавилону.

Період другого Храму — з 538 р. до н. е. (після завоювання Вавилону перським царем Кіром євреям було дозволено повернутися до Єрусалиму і збудувати Новий Храм) до 70 р. н. е., коли римлянами було зруйновано і другий Храм.

Період діаспори — після придушення Римом повстань 66—70 та 132—135 рр. Тоді було зруйновано Єрусалим і почалася масова міграція євреїв до Вавилону, в Африку, Середню Азію (Бухара), Поволжя та Крим (Хазарський каганат), до Західної Європи.

X—XII ст. — період розквіту єврейської культури в Іспанії та Португалії. Але у XV ст. в Іспанія та Португалії

почалися гоніння на євреїв, вони емігрували до Франції, звідки невдовзі теж зазнали вигнання. Більшість потягнулося до Німеччини, Австрії, Польщі, Литви, а після другого розділу Польщі опинилися в Російській імперії. З початку ХХ ст. почалася масова еміграція в Америку, де зараз живе найбільша в світі єврейська і відповідно іудейська громада.

У 1948 р. утворилася держава Ізраїль із сильним впливом іудейських засад у всіх сферах суспільного життя.

§ 2. Священні книги іудаїзму

Святе письмо іудаїзму складається з таких текстів:

I. *Тора* (П'ятикнижжя Мойсея):

«Буття» — про створення світу Богом, про Адама та Єву, гріхопадіння, потоп.

«Вихід» — про вихід єврейського народу на чолі з Мойсеєм із земель єгипетських.

«Левіт» — збірка релігійних догматів, норм та правил.

«Числа», «Второзаконня» — історія євреїв після звільнення з єгипетського полону.

Ці книги датуються ХІ ст. до н. е., а мова в них йде про події ХІV—ХІІІ ст. до н. е.

II. *Танах* (Невіїм та Ктувім). У період другого Храму до Тори додаються 21 книга Пророків (Невіїм), а також 16 книг Писання (Ктувім).

III. *Талмуд*. Після зруйнування першого та другого Храмів було втрачено дуже багато примірників канонічних текстів. Виникла потреба в коментарях до священних книг. Так протягом тривалого часу у ІІІ—VІ ст. виникли книги, які отримали назву Талмуд — «завершене вчення». Ця величезна за обсягом група текстів (20 томів) поділяється на *Мішну* («повторення», йдеться про письмове повторення усних коментарів до неясних місць Тори) та *Гемару* («вчення розбирати», тобто тлумачити неясні місця в Торі та Мішні). У свою чергу, кожна з цих

частин поділяється на *Галаху* — вчення про «правильний шлях» у житті, збірку ритуальних правил, та *Агаду* — сказання, притчі, які не мають однозначного висновку. Протягом багатьох століть Талмуд для євреїв був основою законодавства, судочинства та морально-етичних настанов.

§ 3. Іудаїзм і традиції права й судочинства єврейського народу

У найдавніші часи батько, як голова роду, мав право і владу судити всіх його членів, аж до вирішування питань їхнього життя та смерті (Бут. 38:24). Згодом ці повноваження перейшли до голів родів (колін), на які поділявся єврейський народ. За часів Мойсея з числа старійшин обирались наймудріші, правдиві та бескорисливі, які виконували обов'язки начальників та суддів над сотнями і тисячами людей. Вони були зобов'язані судити чесно і правильно — відповідно до норм Тори. У відносинах між суддями не було ієрархії, кожен з них приймав рішення самостійно.

Суди в містах розташовувались на відкритому місці — біля міської брами чи на ринковій площі. Для вирішення важких справ збирався вищий суд, який засідав у головному Святилищі і складався зі священників та суддів під головуванням первосвященника і світського судді. Згодом вища судова влада перейшла до царів, які почали призначати суддів у різні міста для вирішення як релігійних, так і світських справ.

Вже за часів Ісуса Христа в єврейського народу розрізнялося три рівня судів.

1. Суд першої інстанції, який складався з трьох осіб і займався розглядом найпростіших справ.

2. Міський суд у складі 23 осіб, який розглядав більш масштабні справи.

3. Верховна рада і водночас Верховний суд або *синедрион*, який складався з 71 судді і засідав в Єрусалимі на

чолі з первосвящеником Храму. В ньому вирішувались найважливіші релігійні та світські справи.

На відміну від практики багатьох інших сусідніх держав, для іудейського судочинства була характерна відсутність тортур як засобу дізнання. Рішення суду приймалося привселюдно.

Ті, хто звертався до суду, особисто прибували на засідання; скарги та звертання викладалися в усній формі. Якщо обвинувачуваний або відповідач не з'являлися добровільно, то суд приймав рішення про їх примусовий привід. Адвокатів або повірених не було. Судді мусили досконало дослідити обвинувачення, позови і пояснення (Втор. 1:16, 13:14). Для встановлення істини у сімейних справах було достатньо просто слова батька або матері, які, скажімо, звинувачували непокірного сина (Втор. 22:25). Традиційним засобом встановлення істини вважалося звернення до показань свідків, особливо в кримінальних справах (Втор. 17:6). Пропонувалося суворе випробування свідків, а в разі з'ясування неправдивості показань брехливого свідка піддавали тому ж покаранню, що й засудженого. При недостатній кількості доказів вдавалися до клятви (Євр.6:16). У разі відсутності доказів і взагалі будь-яких засобів до відкриття істини закликали до божественного вирішення шляхом кидання жеребу (1 Цар. 14:40).

§ 4. Догматика іудаїзму

Бог є єдиним для всіх. Вважається, що згадувати та називати справжнє ім'я Бога не можна. («Не промовляй імені Господа, Бога твого, марно, бо Господь не залишить без покарання того, хто промовляє ім'я його марно» (Вих. 20:7)). Тому використовують ті умовні імена, які лише близькі до так званого *тетраграматону* — справжнього імені Бога з чотирьох літер — *йод, хе, вав, хе*: Ягве, Елокім (перекладається як Бог), Саваоф (власне

цаот, від *цава*— армія), тобто «Господь воїнства», вислів — «Це ім'я». Тетраграматон у написі відрізняється від слова *егуді* (єврей) тільки однією літерою «далет». Назва цієї літери означає двері, тобто євреї — це «двері», крізь які Бог відкрив себе всьому людству.

Бог обрав саме єврейський народ «своїм» народом, тобто надав йому перевагу перед усіма іншими народами. Вважається, що саме євреї, які важко потерпали протягом своєї історії, першими відчують на собі увагу Бога, його світло та любов. Ця богообраність народу Ізраїля підкреслює його місце в світі: нести усім іншим народам знання про єдиного істинного Бога. Вважається, що євреї несуть на собі особливу відповідальність за те, що відбувається в історії. Ідея богообраності має свій зворотний бік: якщо народ не виконує покладеної на нього місії, то й покарання Господнє перш за все стосується саме його (ортодоксальні євреї завжди пов'язували поширення зла у світі з грішністю окремих представників єврейського народу). Тому підкреслюється, що іудей повинен бути добродійним, незважаючи на будь-які випробування.

У «Книзі Іова» розповідається, що якийсь Іов довго жив у добробуті, шануючи Бога. Тоді Бог вирішив випробувати віру Іова — загинула його худоба, померли діти, а сам Іов вкрився гнійними виразками. Однак протягом довгого часу Іов все одно не переставав шанувати Бога: «Якщо я дякував Богу в радості, то невже я не прийму від Нього нещастя?» Для знайомих Іова дуже важливо було зрозуміти, за що ж Бог його карає, бо вони знали його як людину безгрішну. Якщо не за гріхи, то за що ж? Коли вже й сам Іов не витримав і звернувся з таким запитанням до Бога, Він відповів, що то не людська справа — запитувати, за що, бо потрібно зберігати міцність віри завжди, що б не відбувалося. Шляхи Господні не сповідні! Потім Бог повернув Іову здоров'я, а жінка народила інших дітей. Це біблійне оповідання давало єврейському народові сили протягом усієї його історії зберігати віру в Бога, незважаючи на складні історичні обставини.

Крім віри в єдиного Бога — абсолютну силу і сутність іудаїзм пропонує *віру в відносні надприродні сили та істоти*, серед яких є янголи та демони. Янголи — посланці Бога і виконавці Його наказів. Противник Бога — носій зла *Сатана* (грецьк. *диявол*) — це янгол, що відпав від Бога. Сатані підкоряються *демони* (чорти). Вони спокушають людину та намагаються відвернути від шляху до Бога. Тому важливо вміти протистояти злу. Це протистояння у мирському житті виправдовує значущість принципу таліона «Око за око, зуб за зуб» — тобто злу не слід коритися, а треба протистояти і духовно (каяттям та молитвою) і фізично (протидією).

Останнє положення іудеї часто ілюструють притчею релігійного авторитета раббі Аківи. Коли якось риби втікали від сіток рибалок, одна риба сказала іншим: «Навіщо нам жити у воді, де стільки небезпек — давайте вийдемо на берег!» Інші ж риби ніби-то відповіли: «Якщо ми змінимо звичну стихію, загинемо точно». З цієї немудрящої притчі раббі Аківа зробив висновок: «Так само, якщо ми вивчаємо Тору, це небезпечно, але якщо перестанемо вивчати її, загинемо точно».

Вчення про кінець світу (есхатологія). Вважається, що історія — це процес повернення до Бога, яке завершиться лише тоді, коли Бог вирішить, що людина гідна Його як творіння. Перед кінцем історії відбудеться вирішальна битва зла та добра, життя стане дуже нестерпним, але потім прийде Месія (від *машиах* — помазаник) і врятує людство від страждань.

Етика послуху (покірності Божій волі). Цей послух проявляється у тому, щоб дотримуватися букви і духу Писання. Для іудаїзму взагалі характерне уважне ставлення до слова та букви. Тому дуже важливо знати, де, як і за яких обставин використовувати у релігійних справах слова і які саме.

Тіло людини створене з пороку земного. Але тіло — це не темниця душі, а дар Божий. Тому люди повинні дбати про нього, і взагалі потрібно не нехтувати матеріальним добробутом, а докладати зусиль для його досягнення.

Тіло та душа утворюють неподільну єдність. Вважається, що у людини дві душі — тваринна і божественна, і божественна душа повинна постійно перемагати.

§ 5. Релігійні звичаї єврейського народу

Виконувати волю Бога для іудеїв означає виконувати не лише Заповіді Тори, але й ще 613 правил-*міцвот*. Ці правила складаються з 365 заборон та 248 обов'язків, причому виконання одного правила вимагає виконання іншого.

Жертвопринесення можуть відбуватися тільки у Храмі (зараз збереглася лише Західна стіна Другого Храму — Стіна Скорботи, або Стіна Плачу, що була відвойована сучасним Ізраїлем під час шестиденної війни у 1976 р. з Йорданією). В наш час на Храмовій горі розташовано мусульманські мечеті Омара-Аль та Акса (Куббат ас-Сахра). Жертвопринесення вважається дуже важливим актом, бо, по-перше, воно має містичне значення: відкриваються дуже важливі канали спілкування між нашим світом та Богом; а по-друге, символічне значення: коли згоряє жертва, іудеї вважає, що то замість нього гине тварина з його гріхами. Саме задля жертвопринесень і потрібно відбудувати Храм.

Поки він не відбудований, місцем молитовних зібрань є синагога (від грецьк. «зібрання»). Жертви в ній не приносяться. В тій стіні синагоги, що орієнтована на Єрусалим, розташовано *арон коदेश* (священний ковчег) — шафа, де зберігаються сувої Тори. Ті, хто молиться, повертаються обличчям до *арон коदेश*. Синагогальне богослужіння проводить уповноважена людина — *шліах циббур* (посланець, уповноважений громади). По суботах та на свята молитви читають приспівом. Це робить або особливий співак (*кантор, хазан*), або сам голова релігійної общини — *раввин*.

Молитва — *тфіла* — це звернення до Бога, розмова з Ним. Щоб підкреслити особливість миті спілкування з

Господом, використовують *тфілін* — дві чорні коробочки, що прикріплюють під час молитви до лоба та на праву руку. Крім того, до молитовного одягу входять *цицит* — китиці з вузликами, щоб згадувати заповіді, та *талит* — накидка.

Існують три основні молитви: *Шахарім* (вранішня); *Мінха* (післяполуденна); *Маарів* (вечірня). Молитися можна і вдома, але є такі молитви, що вважаються дієвими лише тоді, коли в них беруть участь не менше 10 чоловік.

На восьмий день після народження хлопчика відбувається церемонія обрізання його крайньої плоті, що повинно нагадувати про Заповіт між Богом та всім єврейським народом. Крім того, існують обряди введення у повноліття синів та дочок Заповіту — *Бар-міцва* та *Бат-міцва*. Їх здійснюють, коли хлопці досягають віку 13 років та 1 день, а дівчата 12 років і 1 день. Після цього вони відповідають тільки за свої вчинки і не караються за гріхи батьків.

Важливе значення в житті іудейської громади має *кашрут* — дозвіл вживати в їжу ті або інші продукти. Зокрема, дозволено вживання м'яса лише «чистих тварин» — жуйних парнокопитних ссавців, як диких, так і домашніх. Тварини, які мають лише одну ознаку (наприклад, свиня — тварина парнокопитна, але не жуйна; заєць — жуйний, але не копитний) вважаються нечистими. Не можна вживати в їжу м'ясо усіх хижих птахів, а також птахів болотних та водоплаваючих (окрім гуски та качки). Рибу можна їсти лише ту, яка має хоча б один плавник та луску, що легко відокремлюється. М'ясо повинне бути *кошерним* — без крові, яка пов'язується з душею тварини. Вбивати тварину потрібно так, щоб смерть настала відразу. Забороняється варити м'ясо з молоком, вживати цю суміш у їжу, використовувати її з іншою метою.

Традиційний верхній одяг ортодоксальних іудеїв — довгий сюртук чорного кольору. Голова завжди вкрита, навіть уві сні — це має постійно нагадувати про те, що завжди є Хтось вищий за людину.

Потрібно вшанувати суботу. Цей день присвячують відпочинку та спілкуванню з Богом. Єврейська субота починається з заходу сонця у п'ятницю і продовжується до власне суботнього заходу, коли з'являються три перші зірки. У цей день не можна нічого робити, навіть розводити вогонь або готувати їжу.

Кожен чоловік дякує Богові за те, що створив його не жінкою, а жінка дякує Богові за те, що створив її заради послуху чоловікові.

В іудаїзмі досить довго існувала традиція так званого *левіратного* шлюбу. Вдова, що не має дітей, разом зі власністю померлого чоловіка переходить під опіку брата померлого і не може самостійно визначати свою подальшу долю. Якщо цей брат бере з нею шлюб, то їх перша дитина буде вважатися дитиною померлого. Такий шлюб можливий, навіть якщо у цього брата вже є жінка. Проте він має право відмовитися від такого шлюбу. У 1871 р. цей вид шлюбу було заборонено, але деякі прихильники ортодоксального іудаїзму наполягають на введенні його знову.

§ 6. Течії іудаїзму

1. *Каббалістика* (походить від «каббала» — переказ). Про неї стало відомо в Європі лише в XIV ст., хоча започаткував її ще в I—II чи в II—III ст. Шимон Бен Йохай. За легендою, він протягом 12 років перебував у печері, де рятувався від переслідувань римлян. Після цього він отримав тайне знання змісту Святого Письма і виклав його у книзі «Зогар» (саяво).

Вважається, що пізнання Бога відбувається через пізнання світла — відчутти це саяво може лише людина, яка досягла особливого екстатичного стану під час звернення до Бога. Представники вчення Каббали вважають, що все знання про світ було надане Богом вже Мойсею (весь комплекс цих знань був у Святому Письмі).

Потрібно лише знайти ключ (шифр), який дасть змогу зрозуміти божу істину. Бог та світ утворюють єдність. Отже, пізнання природного світу і є пізнання Бога. Ключ до потаємного знання — це також 10 чисел та 22 літери івриту, тлумачення яких у Торі дає можливість отримати надлюдське знання світу.

2. *Караїми* (від слова *караїм* — той, хто читає). Течія виникла ще в VIII ст. Засновником вважається Анан бен Давід. Головна ідея — відмовитися від усіляких коментарів, повернутися до письмової Торі. Це форма своєрідного протестантизму — повернення лише до Святого Письма. Не випадково ортодоксальні рабини надалі вирішили обмежити доступ до вивчення Каббали. Невелика кількість караїмів живе в Україні та Литві.

3. *Хасидизм* (від *хасид* — благочестивий). Засновником був Ізраель бен Еліезер (1700—1760), що народився на території сучасної України. Отримав прізвисько Баал Шем Тов (скорочено Бешт) — «Той, що має добре ім'я».

Основна ідея хасидів — до Бога можна наблизитись не лише вивченням Торі, але й завдяки відчуттям щирого люблячого серця. Перед Богом слід відчувати радість, а не страх. Тому під час молитов хасиди танцюють і співають.

Хасидські спільноти групувалися навколо *цадиків* — праведних та досконалих людей. Після смерті Бешта хасидизм розколовся на декілька напрямків, найбільш активним з яких стала течія хабад.

Хабад — аббревіатура слів «хокма» (мудрість), «біна» (розум), «даат» (знання). Разом ці три слова визначають людське знання в усій його повноті. У XIX ст. Шнеур Залман відновлює акцент на інтелектуалізації хасидизму — це було звертання до знання не тільки раціонального, але й того надраціонального, що надходить безпосередньо від Бога.

Раніше резиденція голови хабадників була в містечку Любавичі (на Смоленщині), тому цадики носили титул Любавичівський ребе. Після революції 1917 р. ребе залишив Росію, і його резиденція зараз у Нью-Йорку.

§ 7. Сучасний іудаїзм

У сучасному іудаїзмі розрізняють три основних напрямки:

— *ортодоксальний*, що зберігає незмінними традиційні ідеї та культ;

— *консервативний*, поширений головним чином у США, — ритуали дещо спрощені, але догматика залишається незмінною;

— *реформістський*, що поширюється з Німеччини на Західну Європу з XIX ст., — докорінна трансформація релігійного життя.

У сучасному Ізраїлі інститути іудаїзму тісно пов'язані з державними структурами та фінансуються з держбюджету. З моменту утворення Ізраїлю в ньому діє так звана загальноприйнята домовленість.

1. Субота є вихідним днем, і в цей день не повинні працювати державні установи та приватні підприємства, магазини, громадський транспорт.

2. Релігійна ортодоксальна освіта існує незалежно від світської.

3. Справи укладання шлюбу та розлучення перебувають у компетенції судів рабинів.

4. Верховний рабинат Ізраїлю контролює не лише релігійні установи, але й поширює свою діяльність на світські сфери життя. Головною релігійно-політичною партією, що представляє інтереси рабинату в парламенті (кнесеті) та в уряді, є Мафдал (національно-релігійна партія).

5. Повсюди зберігаються вимоги кашруту.

6. Громадянином Ізраїлю може стати або єврей за етнічним походженням (принаймні по материнській лінії), або іудей за віросповіданням. Взагалі ще з 444 р. до н. е. шлюби євреїв з не-євреями були заборонені.

На державній службі Ізраїлю зараз перебуває 450 рабинів, що займаються оформленням актів цивільного

стану, впроваджують контроль над кашрутом та правилами дотримання вимог суботи та єврейських свят, займаються духовними справами в ізраїльській армії. У десяти містах діє 24 рабинських суди.

Релігійні школи в сучасному Ізраїлі становлять близько 17% від кількості всіх середніх навчальних закладів держави, а 1/4 частина навчального часу в усіх ізраїльських школах відводиться вивченню релігійних дисциплін.

Питання до самопідготовки

1. Що таке монотеїзм? Під впливом яких соціальних явищ він почав формуватися?
2. Які з цих ідей повторюються в більшості релігій: 1) ідея створення світу Богом; 2) ідея визначення Богом подій, що відбуваються у світі; 3) ідея доцільності світового устрою; 4) ідея душі як особливої сутності людини; 5) або всі перераховані?
3. Коли і де виник іудаїзм? Причини його виникнення?
4. Етапи розвитку іудаїзму.
5. Які з перелічених рис характерні для віровчення і культу іудаїзму: а) ідея перевтілення душі; б) ідея нірвани; в) визнання Тори як віросповідального джерела; г) свято Суккот; д) монотеїзм; е) месіанізм; е) есхатологія; ж) віра у божественну природу Ісуса Христа?
6. Чому більшість іудеїв діаспори прихильні до хасидизму?

Розділ 8

Загальна характеристика християнства

§ 1. Соціально-історичні причини виникнення християнства

Християнство виникло в I ст. н. е. в одному зі східних районів Римської імперії — Палестині. Рим являв собою цивільну громаду вільних, повноправних людей, не входили до громади раби й іноземці. До I ст. н. е. різко зросла економічна нерівність, концентрація влади і грошей у невеликої групи громадян. Війни і пограбування провінцій призвели до збідніння більшості населення, підкорені народи прагнули при найменшій можливості звільнитися від влади Риму. Починаючи з 30-х рр. II ст. до н. е. і по 30 р. до н. е. у римській державі йшла боротьба: повстання, боротьба полководців один з одним. Це був період громадянських воєн. Римські власті не могли справитися з кризою. Сенат на цей час представляв інтереси вузького прошарку, це була олігархія, усередині якої велася боротьба за вплив.

В другій половині I ст. до н. е. влада старої сенатської знаті була зломлена й у боротьбу вступили полководці. У 48 р. до н. е. у результаті битви між Гаєм Юлієм Цезарем і Гнеєм Помпеем одноособовим правителем стає Цезар. Після вбивства Цезаря, у результаті запеклої боротьби до влади приходять Октавіан Август, потім Тіберій. У період правління цих імператорів склався бюрократичний

апарат, прокуратори в провінціях одержали судові повноваження, але основні питання вирішувалися військовою силою. У I ст. до н. е. у містах Греції, Італії, Малої Азії став зменшуватися авторитет античних божеств, стара релігія вже не здатна була задовольнити духовні запити народу. Велике поширення одержали чаклунство, магія, віра в пророкування, античні боги стали поступатися східним божествам: єгипетським Осірісу, Ісіді й Серапісу, фрігійському Атису, перському Мітрі тощо.

Релігійна криза особливо гостро проявилася в Палестині, де і виникло християнське віровчення. У 63 р. до н. е. Помпей, який захопив Сирію, скористався внутрішньою боротьбою в Іудеї і ввів туди війська. Іудея ввійшла до складу Римської держави і була приєднана до провінції Сирії.

У цілому в Палестині відбувалися ті ж процеси, що й в інших областях держави: майнові, соціальні, етнічні і релігійні протиріччя дестабілізували обстановку в країні. У палестинському суспільстві не було єдності: існували різні угруповання, що сперечалися з політичних питань і питань віровчення. До суспільної верхівки належали *саддукеї*, які вимагали чіткого дотримання встановлень, записаних у Біблії; *фарисеї* — релігійна течія, представники якої виступали за чистоту іудаїзму, проти контактів з чужоземцями. На відміну від саддукеїв, фарисеї займалися тлумаченням священних книг, визнавали воскресіння мертвих, загробне воздаяння. Наприкінці I ст. до н. е. — на початку I ст. н. е. склалася радикальна течія *зелотів* і *сикарійів*, що виступали за непримиренну боротьбу з Римом і власною знаттю. Крім цих груп, у Палестині I ст. н. е. була велика кількість бродячих проповідників, що провіщали швидкий прихід рятівника — *Месії* (машіах), помазаника божого, який звільнить народ і стане царем іудейським.

Серед релігійних груп була секта *ессеїв*, про які розповідали ще античні історики Йосип Флавій, Філон Александрійський і Пліній Старший. Рукописи цієї гро-

мади були виявлені в районі Мертвого моря, біля сучасного селища Кумран. Вивчення кумранських рукописів дало можливість ясніше уявити корені християнського віровчення. Єссеї порвали зв'язки з єрусалимським Храмом і стали називати себе Новим союзом. Метою громади була боротьба проти «синів пітьми», до яких зараховували всіх інакочислюючих.

Основні положення їхнього вчення: віра в прихід божественного спасителя (месіанізм), уявлення про боротьбу у світі двох начал — злого і доброго (дуалізм), обраність членів громади як «синів світла», віра в кінець цього світу (есхатологія). У єссеїв особливе місце займало вчення про посередника між Богом і людьми — Вчителя праведності.

Поширенню месіаністських сподівань сприяли трагічні наслідки війни і придушення єврейських повстань проти римлян. Слід зазначити, що велика кількість євреїв жила поза Палестиною і сприйняла релігійно-філософські вчення Філона і Сенеки, що також вплинули на становлення християнського вчення. Філон спробував об'єднати старозавітну міфологію із вченнями грецьких стоїків, платоніків і піфагорійців. На основі цього синтезу Філон сформулював концепцію *абсолютного Бога*, що відрізнялася від розуміння *єдиного Бога*, як Бога обраного народу. Філон вважав, що Богам служать дві сили: *Логос* і *світловий Дух*. Три особи — світовий Бог, Логос і Дух — з'являються перед людиною то як трійця, то як єдине ціле. На думку Філона, світ створений за допомогою божественного і творчого слова, що ототожнюється з Логосом. У Сенеки Філон запозичив ідеї спасіння душі, презирства до земного життя, про рівність людей перед Богом, покірності долі і любові до ворогів.

§ 2. Виникнення і поширення християнства

Відомості про виникнення християнства містяться в різних джерелах: Євангеліях, посланнях і діяннях апос-

толів, у так званих *апокаліпсисах*. Частина їх згодом була оформлена в збірки священних книг, а частина стала називатися *апокрифами* (не кананізованими церквою писаннями).

Засновником християнства є Ісус Христос. З погляду християн, головний зміст Старого Заповіту полягає у підготовці до приходу Месії і повідомлення про нього. Через Христа Бог уклав з людиною Новий Заповіт. До моменту виникнення християнства більшість людей перестали розрізняти добро і зло, і Христос прийшов, щоб врятувати їх.

Народженню Месії передувала чудесна подія: архангел Гавриїл повідомив Діві Марії волю Творця про те, що вона народить сина і назве його Ісусом. Її чоловік, старенький тесля Йосип, одержавши у віщому сні попередження янгола, оберігав невинність Марії. Оскільки було передвіщено, що повинен народитися майбутній владика світу, іудейський цар Ірод, щоб зберегти династичну владу, наказав убити всіх немовлят чоловічої статі. Рятуючи Ісуса, Марія і Йосип втекли в Єгипет. Ісус народився у Віфлеємі, у печері, що була хлівом, і колискою йому стали ясла.

Про дитячі і юнацькі роки Христа відомостей майже немає. Коли йому було 12 років, він загубився і через три дні його знайшли в Єрусалимському храмі за бесідою з рабинами. У 30 років він прийняв водохрещення від пустельника Івана у річці Йордан. Після водохрещення він сам пішов у пустелю і провів там 40 днів, а потім повернувся до людей і почав проповідувати, робити чудеса і зцілення.

Один з його учнів, Іуда, зрадив Ісуса, і його взяли під варту. Римський прокуратор Понтій Пілат не бачив за Ісусом провини, яку на нього покладав Синедріон: розбещення народу і відмову сплачувати податки. Однак первосвященик Каїфа настояв на страті. Ісус був підданий бичуванню, а потім розп'ятий. Його тіло було похо-

ване в гробниці, біля гори Голгофи, а потім зникло — Ісус воскрес і піднісся на небо. І коли учні прийшли до його гробниці, їм з'явився янгол і возвістив про воскресіння Вчителя.

Протягом перших трьох століть з'явилися літературні твори, що склали Новий Заповіт. У цей же період формувалися християнські літургії і церковні організації. Засновниками культової традиції були бродячі проповідники, які ще не мали офіційного статусу. Пізніше з'явилися спочатку добровільні, а згодом і інституціоналізовані церковні посадові особи — диякони та єпископи. Диякони відповідали за проведення обрядів і адміністративні справи. Очолював громаду віруючих єпископ, якого спочатку обирали самі віруючі. Вже він сам обирав помічників і рукопокладав їх у священники. Серед єпископів виділялися представники великих громад. Їхнє висунення було пов'язане як з особистими чеснотами, так і з економічною і політичною важливістю міст, у яких вони займали кафедри. Старшого єпископа провінції стали називати *Папою* або *примасом*, а на сході імперії — *митрополитом*. Найбільшим впливом користувалися Римський єпископ і митрополит Олександрійський.

У перші століття християни піддавалися гонінням, оскільки їхня релігія здавалася пануючим класам небезпечною. Але це викликало співчуття і симпатію до переслідуваних і попри наміри гонителів лише сприяло зростанню популярності християнства завдяки героїзму мучеників, що виявляли приклад відданості вірі. Зрештою усе більше представників вищих прошарків суспільства стали приймати християнство, і окремі правителі провінцій навіть стали спиратися на християнські громади і духівництво. Наприкінці III ст. християн вже можна було зустріти на всіх щаблях римського суспільства.

Нарешті, у IV ст. виник міцний союз імперії з християнством. Імператор Костянтин став використовувати його в інтересах держави. Міланським едиктом 313 р. був

покладений край гонінням, християнство було визнане рівноправною релігією поряд з іншими, а з 324 р. стало вважатися державною релігією. Таким чином, подальша еволюція християнства міцно пов'язана з історичною долею Римської імперії.

У 330 р. столиця Імперії за розпорядженням Костянтина переноситься в колонію Риму на Сході — Візантію. Між Римом як історичним центром імперії і офіційною столицею у Константинополі виникло напруження, викликане суперництвом за верховенство в імперському світі. У 395 р. в результаті цього протистояння єдина Римська імперія розпалася на Західну і Східну частини, що започаткувало і відповідну децентралізацію християнства. Західна імперія припинила своє існування в 476 р., будучи остаточно зруйнованою германськими племенами. Незважаючи на це, Рим ще тривалий час зберігав статус духовного центра формально єдиного християнського світу. Східна ж, Візантійська імперія, припинила існування тільки в 1453 р. після завоювання Константинополя турками-сельджуками.

Зміна статусу християнської церкви спричинила зміни соціального складу громад — туди стали входити представники пануючого прошарку. У цей же період християнство і перетворилося на могутню церкву. Водночас важливим інститутом християнства стало чернецтво й пустельництво. Перші пустельники і ченці (святий Антоній і святий Пахомій) з'явилися у Єгипті. Пізніше стали створюватися монастирі, що згодом перетворилися на потужні культурні й економічні центри.

Як державна релігія християнство поширюється в IV ст. серед германців, у V ст. — серед франків, у VI — серед готів і вандалів, у X — серед слов'янських народів. Після епохи великих географічних відкриттів XV— XVI ст. християнство стало поширюватися за межами Старого Світу — в Америці, Африці, Австралії.

§ 3. Християнська догматика і культ

На етапах становлення і розвитку християнства були вироблені його основні положення — догмати, що вважаються богонатхненними, вічними й абсолютними. Основним для усього християнства є догмат про джерела віровчення — Святе Письмо і Святий Переказ. Святим Письмом є Біблія (від грецьк. *biblian* — книга), що складається з двох частин: Старого і Нового Заповітів. Старий Заповіт складають уже відомі священні книги іудеїв (крім Талмуда).

У Новому Заповіті міститься 27 книг. Це чотири Євангелія — від Матфія, Марка, Луки й Івана. Потім йдуть Діяння святих апостолів і 21 Послання апостолів. Перші сім Послань називаються соборними, інші 14 — послання апостола Павла. Завершується Новий Заповіт Одкровенням Івана Богослова або Апокаліпсисом. Всі ці книги називаються канонічними, тобто «правильними» і визнаними церквою. Є ще деякі Євангелія, які не вважаються канонічними (наприклад, Євангеліє від апостола Фоми).

Святий Переказ включає рішення Вселенських Соборів, вчення батьків церкви, постанови церковних соборів.

«**Символ віри**». Найважливіші принципи Святого Письма і Святого Переказу складають основу християнського «Символу віри».

Перший Нікейський Собор у 325 р. сформулював першу частину «Символу віри» християн, дав визначення божественності Сина Божого Ісуса Христа; а Перший Константинопольський Собор у 381 р. сформулював другу частину «Символу віри», визначивши божественність Святого Духа. Ефеський Собор (431 р.) дав визначення Ісуса Христа як утіленого Слова Божого і Марії — як Божої Матері; Халкідонський Собор 451 р. дав визначення Ісуса Христа як Бога і людини в одній особі. Другий Константинопольський Собор 553 р. підтвердив

вчення про єдиного Бога у Трійці. Третій Константинопольський Собор 680 р. підтвердив людську сутність Ісуса Христа через визнання його людської волі і дій. А Другий Нікейський Собор 787 р. проголосив ікони істинним вираженням християнської віри.

У «Символі віри» містяться такі догматичні положення:
віра в єдиного Бога, що існує в трьох іпостасях;
віра в Ісуса Христа, що народжений Дівою Марією;
віра в сходження Ісуса на землю;
віра в розп'яття Христа і його страждання за гріхи людські;

віра у відродження Ісуса на третій день;
віра в піднесення Його на небеса, душею і плоттю;
віра в друге пришествя Христа і Страшний Суд;
віра в Духа Святого, похідного від отця;
віра в єдину святу соборну апостольську церкву;
віра в необхідність таїнства водохрещення;
віра у відродження мертвих,
віра в загробне життя, існування Царства Небесного для праведників і вічних мук для грішників.

Особливості релігійного культу. Важливою стороною релігійної діяльності церкви є реалізація положень віровчення в релігійному культі — спеціальних обрядах і діях, що закріплюють і підтримують релігійну віру. Особливу сторону культової практики становлять *таїнства* — особливі дії, що пов'язують людей з Богом, передають їм Божу благодать.

Основними таїнствами є:

1. *Водохрещення*, внаслідок якого людина, породжена й обтяжена гріхом, освячується й очищується від первородного гріха. Цей обряд допомагає відродитися духовно, очиститися від гріхів, стати членом церкви.

2. *Миропомазання*, що допомагає людині проводити своє життя в чистоті і зміцнювати себе силою Святого Духу. У миропомазанні людині дається сила для нового

життя. Разом з водохрещенням і миропомазанням людина входить у церкву.

3. *Причащення (евхаристія)* — це таїнство вважається серцем церковного життя. У ньому через хліб і вино віруючі наближаються до Тіла і Крові Спасителя. Це таїнство відбувається під час літургії. Воно дає можливість віруючим з'єднатися з Христом, зміцнитися у вірі.

4. *Покаяння* — зміст цієї дії в тому, що християнин у житті піддається спокусам. При цьому душа піддається гріхові, а тіло стає хворим і смертним. Усе це віддаляє людину від Бога. Покаяння допомагає очиститися від гріхів.

5. *Шлюб* — таїнство, в якому перед священиком і церквою наречений і наречена обіцяють зберігати вірність і шанувати подружній союз як образ союзу Христа з церквою. Головною метою шлюбу є народження і виховання дітей.

6. *Священство (рукопокладання, хіротонія)* — це таїнство відбувається над особою чоловічої статі, приготовленою до того, щоб стати служителем церкви, або прийняти чернечу обітницю, або бути обраною на один із ступенів церковної ієрархії. Така особа має перебувати в першому шлюбі, освяченому церквою.

7. *Єлеосвячення (соборування)* — таїнство, де при помазанні тіла єлеєм на хворого сходить Божа благодать. Це таїнство зцілення, воно вводить людину в життя Царства Божого.

§ 4. Великий розкол християнства (1054 р.)

У той час як християнські церкви і монастирі утворили густу мережу, на всій території Римської імперії, з'явився новий фактор, якому призначено було порушити вплив християнства Середземномор'я. До 400 р. найважливішим вважався кордон, що розділяв Північ і Південь, «цивілізований» світ Середземномор'я і «варвар-

ські» королівства Європи. Пізніше основним став кордон між Сходом, з центром у Константинополі, куди Костянтин переніс свою столицю, і Заходом, з центром у Римі, де була офіційна резиденція римського єпископа, патріарха Заходу.

Християнство прийшло на Захід пізніше, тому що римські сенатори і представники вищого класу довго зберігали вірність традиційному шануванню римських богів. Захід імперії з його багатими землями і містами раніше відчув вторгнення варварів. Тому до їх християнізації соціальні позиції західних християнських лідерів не були міцними і вони могли поширювати християнство, лише спираючись на сильну організацію з чіткою ієрархією священників, єпископів і патріархів, яких стали називати «папами».

На відміну від власне Риму, на Сході імперії зберігалася сильна імператорська влада, причому східний імператор був і духовною особою. Світська влада проникала в церкву, а духовна — в усі сфери життя суспільства. Можливий був безпосередній контакт віруючих зі святими. Одне з положень східної церкви — «Бог став людиною для того, щоб людина могла стати Богом».

На Заході і Сході імперії сформувалися різні релігійні орієнтації. Західна галузь християнства зосередилася на прославленні величі Божої праці у світі, особливо на хресній жертві Христа в ім'я всього людства. Акцент на жертві, на очищенні від гріха, на вдосконалюванні відрізняв західну догматику і літургію. Метою людського життя було досягнення досконалості, яке можна знайти, дотримуючись церковного порядку, дисципліни і слухняності.

Увага східної галузі церкви була зосереджена насамперед на містичній меті християнського життя — на пізнанні Бога, єднанні з Христом, єдності з Божественним. Наголос робився не на очищенні, а на обожненні. Вважалося, що завдяки Божественній літургії та шану-

ванню ікон увесь народ прилучався не тільки до служіння Богові, але й до самої його сутності. Таким чином, східна церква плекала ідею безперервного молитовно-споглядального поєднання людини з Богом, у той час як церква Заходу заохочувала прагнення до досконалості шляхом дисципліни, смиренності і самопожертви.

Згодом протиріччя між східною і західною церквами загострилися. Найголовніше, що вони мали різні владні структури, а це призвело до конкуренції між Римським Папою і східним імператором. Папа вважав, що тільки він, як глава Всесвітнього єпископату, має право визначати цілі і задачі християнського світу, а будь-який король повинен бути захисником церкви і провідником папської політики. Візантійський же імператор бачив себе напівцарем, напівсвящеником, що дозволяло йому керувати всіма сторонами життя суспільства, здійснювати політику і встановлювати закони. Церква покликана підтримувати належні відносини з Богом, але їй не слід братися за керування державою. Водночас перед кожною з церков стояли свої проблеми. Головною проблемою Заходу були вторгнення варварів. У V і VI ст. на Римську імперію (Італію, Північну Африку і Галлію, що приблизно відповідає території сучасної Франції) робили набіги різні варварські народи. Папам та їхнім намісникам доводилося мати справу з західноєвропейськими суспільствами, в яких ще переважали язичницькі вірування. Східна церква ворогувала з Персією, з її сумішню зороастризму, інших містичних традицій, а пізніше ісламу. І західна і східна цивілізації мали свої імперські системи, розвинуті теологію й етику. З часом розбіжності між Сходом і Заходом наростали, і хоча ці християнські церкви підтримували між собою деякі зв'язки, їхня взаємодія не мала серйозного значення. Цей стан зберігався до початку хрестових походів.

Східна церква була невід'ємною частиною Візантійської імперії, що продовжувала своє існування протя-

гом багатьох століть і після того, як Західна імперія занепадала. Взагалі уряд і економіка Візантійської імперії діяли успішно протягом найбільш тривалого періоду (понад сім століть), ніж будь-якої іншої держави в історії. Тому, хоча деякі історики й говорять про те, що падіння Риму спричинило різкий перелом у християнській історії, вірніше вважати, що Східна церква стала спадкоємицею імперського християнства.

З плином часу все гострішими ставали розбіжності доктринального характеру. У V—VII ст. церква була зайнята боротьбою з аріанством, а потім новою ересю монофізитів. Монофізити заперечували формулювання, прийняте Халкідонським Собором V ст., згідно з яким Христос має двоїсту природу (і людську, і божественну), і наполягали на тому, що Він міг мати винятково божественну природу і Його божественна природа поглинула в Ньому людську.

У надрах Східної церкви постійно існувала напруженість, викликане зіткненням думок про природу Божественності і святості. З появою в VII ст. могутньої нової релігії — ісламу — ця проблема загострилася. Це було обумовлене тим, що пророк Магомет і його послідовники відродили точку зору давньоєврейських пророків. Люди не можуть знати, який Бог, тому зображувати Бога не лише безглуздо, але й є блюзнірством. Тих же поглядів дотримувалося і багато християн у Малій Азії. Це призвело в VIII—X ст. до суперечки про правомірність ікон. Під впливом мусульманських аргументів імператор Лев III у 726 р. повелів знищити всі ікони, що зображували Христа, Богоматір і святих. Це зустріло опір серед мирян, ченців і навіть Римського Папи. Імператриця Ірина в 787 р. відновила шанування ікон, але наступні імператори знову їх заборонили. Лише в 843 р. імператриця Феодора знову їх дозволила, поклавши кінець іконоборенню.

На Заході в зв'язку з занепадом і розпадом імперії надзвичайно виріс авторитет глави церкви — Римського

єпископа Папи. На Сході, де імперія збереглася, патріархи церков (Константинопольський, Антіохійський, Александрійський і Єрусалимський) не могли одержати такої влади. Вони майже й не намагалися вийти з-під опіки імператорів. Під час іконоборського руху у Візантії (VII—IX ст.) незалежності церкви було завдано особливо сильного удару. Щоб позбавити її будь-якої самостійності і ще більше підкорити собі, імператори забороняли поклоніння іконам (тим самим послабляючи привабливість церковних обрядів для віруючих) і конфіскували церковно-монастирські землі. Правда, шанування ікон було потім відновлене, але землі не повернуті церкві, і самостійність її була остаточно підірвана.

Саме тому східні патріархи не могли підкоритися владі Римського Папи. Останній, однак, усе більш наполегливо прагнув до першості в усьому християнському світі. Організаційні і догматичні розбіжності між східною і західною церквами, що відбивали політичну боротьбу, поступово накопичувалися і призвели нарешті до формального розриву між цими церквами (1054 р.).

Ще у VI ст. римська церква, що боролася з аріанською ерессю в Іспанії, зробила доповнення до «Символу віри», в якому говорилося, що Святий Дух виходить від Отця, додавши слова «*filioque*» (разом із Сином). Це доповнення, що вкоренилося в західній церкві і було схвалене її владою без узгодження із Вселенським Собором, викликало теологічні заперечення з боку грецької церкви. У XI ст. у Візантії виникли внутрішні труднощі, почалася навала турків-сельджуків і норманів, а також посилювалися протиріччя із Заходом. Нормани захопили візантійську провінцію в Північній Італії, а Папа Лев IX став наполягати, щоб православна церква перейшла з підпорядкування патріарха до юрисдикції Папи. Це викликало протест у патріарха Михайла Керуларія. У 1054 р., щоб затвердити на Сході владу західної церкви, Папа направив у Константинополь трьох легатів (послів). Однак Керу-

ларій зустрів послів зневажливо. Тоді вони направилися в Софійський собор і зачитали там буллу про відлучення від церкви Керуларія і його прихильників. Патріарх негайно скликав Собор, що відлучив від церкви папських легатів. Ця подія знаменувала собою остаточне розмежування Католицької і Православної Церков, а всі наступні спроби відновити їхню єдність виявилися марними.

Православна церква визнає рішення тільки семи Вселенських Соборів. IV Константинопольський Собор, що відбувся в 869—870 рр., вважається в католицизмі VIII Вселенським, але православ'я його таким не визнає. Після поділу східної і західної християнських церков у 1054 р. загальнохристиянські Собори не проводилися. На наступних Соборах, що також вважаються католиками Вселенськими, було прийнято кілька нових догматів і регламентовані специфічні католицькі обрядові практики.

Один з основних пунктів розбіжності в догматиці — дискусія щодо Святої Трійці. Згідно з католицькою доктриною Отець народжує Сина і *разом* з ним створює Дух. Питання про походження Святого Духа є й донині одним з найважливіших пунктів розбіжності між православними і католиками. Крім того, до моменту поділу церков Рим прийняв тільки 50 апостольських правил канонічного права з 85, затверджених Трульським Собором 692 р. Відповідно не були визнані постанови цього Собору про засудження безшлюбності пресвітерів і дияконів, про заборону суботньої праці, про заборону зображення Христа у вигляді агнця і т.ін. У католицтві остаточного затвердилася й особлива практика причащання мирян одним тільки прісним хлібом (у православ'ї ще й вином).

Догматичні розбіжності і донині розділяють західну (Римсько-Католицьку) і східну (Греко-Православну) Церкви. Католицька Церква має певні особливості.

1. Вчення Католицької Церкви про «понадобов'язкові заслуги» святих перед Богом: ці заслуги складають своє-

рідну скарбницю, якою церква може розпоряджатися на свій розсуд.

2. Практика індульгенцій — відпущень гріхів, що продавалися церквою начебто з цього священного фонду.

3. З цим же пов'язане і католицьке вчення про Чистилище (прийняте на Флорентійському Соборі 1439 р.), де грішні душі горять в полум'ї, очищаються, щоб потрапити згодом у Рай, причому термін перебування душі в чистилищі, знов-таки за молитвами церкви (за плату з боку родичів), може бути скорочений.

4. Вчення про непорочне зачаття діви Марії, що існувало ще в IX ст. і зведене в 1854 р. у догмат.

5. Догмат про непогрішність Папи в справах віри, встановлений у 1870 р.

Обрядовими особливостями західної (Католицької) Церкви порівняно зі східною (Православною) є водохрещення обливанням (замість православного занурення), миропомазання не над дітьми, а над повнолітніми, причащення мирян одним хлібом (хлібом і вином причащаються тільки духовні особи), прісний хліб (облатки) для причащення, хресне знамення п'ятьма пальцями, вживання латинської мови в богослужінні та ін. Крім того, є й канонічні відмінності католицизму: безшлюбність усього духовництва (у православ'ї тільки чернецтва), недопущення виходу з духовного звання, інститут кардиналів, першість Пап, заборона мирянам читати і тлумачити Біблію (правда, тепер ця заборона послаблена), нерозривність шлюбу та ін.

§ 5. Історичні наслідки розколу християнства

Відчуженість між Римсько-Католицькою і Православною Церквами збереглася донині, хоча колишні криваві зіткнення між їхніми прихильниками припинилися. Папська курія не раз намагалася, ціною дрібних поступок в обрядах, підкорити собі східні церкви. Так виник-

ли Флорентійська 1439 р. і Брестська 1596 р. унії. Остання охоплювала частину західнобілоруського і західноукраїнського населення і мала на меті підкорити його католицькій Польщі; але ця унія протягом століть не пом'якшувала релігійної ворожнечі, а ще більше підсилювала її.

Порушення зв'язку Сходу з Заходом згубно відбилося на обох цивілізаціях, коли тим доводилося зіштовхнутися з ворогами. Ці відносини не відновлялися протягом декількох століть, що викликало припинення контакту західних церков із великими містичними і теологічними традиціями Сходу. З іншого боку, після виснажливих воєн із мусульманами і латинськими християнами Східній імперії так і не вдалося повернути колишню могутність, від чого постраждала й православна церква.

Організаційно східна церква розділилася на кілька галузей: грецьку, російську, сербську, вірменську, сірійську та ін. Значення російської церкви настільки зросло, що в XIV ст. у Москві був призначений власний патріарх. Але на відміну від більш пізніх західних деномінацій, окремі галузі православ'я ніколи не суперничали між собою. Більш того, східна церква продовжувала розвиватися в духовній сфері, особливо в період, що передував завоюванню Константинополя турками (1453 р.). Ченці Візантійської імперії розробили дисципліну, відому як *ісихазм*, що дозволяла досягати стану спокою і безтурботності.

У той час як східна церква удосконалювала духовність у теологічних міркуваннях і містичній практиці, західна розвивала відносини з політичними союзниками, що забезпечували їй виживання. Папа прагнув домогтися підтримки франків, що на вернулися в християнство в 496 р., коли їхній вождь Хлодвіг прийняв водохрещення. З тих пір франки надавали Риму військову допомогу в боротьбі з іншими народами (християнами і нехристиянами), і Рим посилав у Галлію, Ірландію й Англію місіонерів і проповідників. Однак і через багато

століть церкві доводилося боротися з безліччю язичницьких звичаїв і обрядів.

В IX ст. Карл Великий вжив додаткових заходів для підтримки церкви. За його наказами всі вівтарі, що не мали святих мощей, підлягали руйнуванню; клятви можна було давати тільки біля святих мощей; була введена заборона на канонізацію нових святих. Зміст цих заходів полягав у тому, щоб змусити духівництво більше орієнтуватися на Рим, у той же час вони були покликані показати, що тільки християнство є запорукою зв'язку між людьми. Карл заснував першу в Західній Європі систему народної освіти, наказавши всім єпископатам і монастирям відкривати церковні школи. За підтримки Карла Великого стали збиратися бібліотеки і писатися книги, латинська літургія цілком оформилася і стала поширюватися на всій території держави.

Демонстрацією відданості Карла Великого римській вірі стала його коронація, що відбулася в 800 р., коли Папа Лев III проголосив його імператором римлян. У результаті утворилася держава, що ввійшла в історію як Священна Римська імперія германської нації. Коронація затверджувала незалежність Рима від Константинополя, де вже був християнський імператор. Одночасно вона була офіційним підтвердженням прийняття франкськими правителями християнства.

Та все ж Заходові довго не вдавалося досягти стабільності, властивої Східній імперії. Ще на початку IX ст. Європа була об'єктом зазіхань з боку скандинавських вікінгів, мадьярів, а також арабів, що захопили Іспанію. Війни викликали істотне скорочення населення і жахливу злиденність. Монастирські хроніки розповідають про епідемії і голод, жорстокості, масові смерті і навіть про численні випадки канібалізму. У цих важких умовах влада постійно переходила від королів до дрібної шляхти, що призводило до децентралізації Європи.

Коронація Карла Великого в 800 р. закріпила угоду між церквою і державою. Більше того, як і східні імператори, західні стали вірити, що на них лежить священна місія. Якщо король, а тепер — імператор виконував свої обов'язки перед Богом, дотримуючись миру і справедливості, він забезпечував тим самим порятунок усьому своєму народові. У свою чергу, обов'язком єпископів стала підтримка королівських династій, зокрема, поради королям відносно їхнього християнського обов'язку.

Питання до самопідготовки

1. Соціально-історичні причини виникнення християнства.
2. Виникнення та поширення християнства.
3. Загальні для всіх християнських церков догмати і культові практики.
4. Християнський «Символ віри».
5. Суть великого розколу християнства на західну і східну церкви.
6. Утворення західної і східної церков та його історичні наслідки.

Розділ 9

Православ'я

§ 1. Структура Православної Церкви

Православ'я існує як самостійна організаційна структура після розколу 1054 р. Зараз православ'я порівняно з католицизмом і протестантизмом кількісно менша течія християнства (близько 100 млн. віруючих).

Всесвітнє православ'я утворюють усі православні церкви, пов'язані спільністю віровчення, канонів церковного життя, особливостями обрядової діяльності. Православ'я в цілому представлено кількома автокефальними (самостійними) церквами: Константинопольською, Александрійською, Антіохійською (Сирія, Ліван), Єрусалимською, Руською, Грузинською, Сербською, Болгарською, Румунською, Кіпрською, Елладською (грецькою), Польською, Чехословацькою, Американською та ін. У структуру православного християнства входять також автономні православні церкви.

Найважливіші для православного християнства питання розглядаються на Всесвітній Раді церков, а з'їзди представників кожної автокефальної церкви (Помісні собори) є для неї вищими законодавчими органами. Константинопольський патріарх вважається всесвітнім і найсвятішим, проте він не має права втручатися в діяльність інших православних церков. Межі самостійності автономних церков визначаються угодою з тією автокефальною церквою, що надає автономію. Глави автономних церков обираються Помісними соборами з по-

дальшим їхнім затвердженням патріархом автокефальної церкви.

В адміністративному відношенні автокефальні церкви поділяються на екзархати, єпархії, вікаріатства, благочиння, приходи. Первинним осередком православної церкви є *прихід* (грумада віруючих). Група церковних приходів складає *округ* (благочиння), а округи, в свою чергу, поєднуються в *єпархії*. Церковна влада патріарха й інших вищих церковних посадових осіб поширюється тільки на служителів культу. Патріархат керує ними в межах усієї патріархії, єпархіальний архієрей — у межах єпархії, благочинний — у межах церковного округу, настоятель храму — у межах приходу. В єпархіальних архієреїв, керуючих духівництвом великих єпархій, є заступники (вікарії).

Уся церковна організація (апарат управління, служителі культу, обслуговуючий персонал, навчальні заклади, господарські організації, монастирі тощо) існують за рахунок добровільних приношень віруючих та господарської діяльності церкви.

§ 2. Особливості православного віровчення і культу

Головні принципи православного богослов'я і практики богослужіння сформульовані ще в IV ст. і систематизовані так званими «отцями церкви» в IV—VIII ст. Православне богослов'я не допускає формулювання нових ідей, що не могли б бути підтверджені екзегезою (тлумаченням) Біблії і творами ранніх «отців церкви». Тому православ'я зберігає багато рис, притаманних християнству перших століть нашої ери.

У питаннях віровчення православне християнство дотримується «Символу віри», прийнятого на Вселенських Соборах 325 і 381 рр., рішень семи перших Вселенських Соборів і подальших Вселенських православних і Помісних Соборів, вчення «отців церкви», правил древньої богослужбової практики.

У православному тлумаченні християнського догмату про Святу Трійцю Дух Святий (третя іпостась єдиного Бога) виходить тільки від Бога-Отця, хоча він і дорівнює в достоїнстві Богові-Отцю і Богові-Синові. За Біблією, Дух Святий зійшов на апостолів на 50-й день після Христа Воскресіння. Вважається, що він може сходити на віруючих через старанну молитву і через здійснення таїнств. Центральним догматом православ'я є також визнання спокутного значення розп'яття Христа — Божої жертви заради людського порятунку.

Проповідь визначається головною складовою православного богослужіння (літургії) і проводиться за богослужбовими книгами «Типікон», «Службник», «Требник», «Молитвослов» та ін. Для православ'я характерне також розуміння Церкви як «сходів» між небом і землею і як триваючого життя Христа в людях. Догматичне значення надається всім семи християнським таїнствам. Проте існують особливості в їхньому проведенні: водохрещення проводиться через занурення у воду, миропомазання відбувається під час водохрещення, причащають квасним хлібом і вином усіх віруючих.

У православ'ї відкидається католицький догмат про чистилище і вважається, що до другого пришествя Христа і відродження Ним тіл мертвих для Страшного Суду душі праведників перебувають в очікуванні вічних блаженств, а душі грішників, що не покалися, — в очікуванні страшних мук. Оскільки душа людини не зникає зі смертю тіла, вважається можливим певний зв'язок між світом живих і покійних через молитви про душі померлих.

Особливу увагу православні церкви приділяють внутрішньому оформленню й інтер'єрові храмів, де важливе значення надається іконам. Молитва під час богослужіння проводиться національною мовою, супроводжується хором співом і дзвоном. Віруючі хрестяться трьома пальцями, складеними разом, із правого плеча на ліве, оголюють голову перед іконою, роблять колінопре-

клоніння, слухають проповіді та повчання і т. ін. У церкві чоловіки мають бути без головних уборів, а жінки — тільки з покритою головою.

Важливе місце в культовій практиці займають християнські свята, що поділяються на головні, великі і престольні. Головних свят 12.

Православне церковне новоліття починається за традицією з 13 на 14 вересня, що відповідає сакральному часу подій біблійної і церковної історії.

21 вересня — Різдво Пресвятої Богородиці (свято на честь чудесного народження Пречистої Діви Марії від старих батьків — святих Іоакима і Ганни. Уперше згадується в V ст.).

27 вересня — Поставлення Чесного і Животворящого Хреста Господнього (святкується з IV ст. н. е., коли за дорученням матері імператора Костянтина був знайдений і поставлений хрест, на якому був розп'ятий Ісус Христос).

4 грудня — Уведення в Храм Пресвятої Богородиці (з VII ст., присвячений відвідуванню трирічною Марією Єрусалимського Храму для здійснення обітничі присвяти себе Богові. Відповідно до переказу, Марія тоді була введена первосвященником Захарією у «Свята святих» Храму).

6 січня — Навечір'я Різдва Христова (Різдвяний Святвечір). Передує святу Різдва Христова — 7 січня.

19 січня — Водохрещення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, Святе Богоявлення (у пам'ять про водохрещення Ісуса Христа в річці Йордан пророком Іваном Предтечею).

15 лютого — Стрітення Господа нашого Ісуса Христа (свято, присвячене представленню Марією і Йосипом дитини Ісуса Богові на сороковий день у Храмі).

7 квітня — Благовіщення Пресвятої Богородиці (вважається, що у цей день Марії з'явився архангел Гавриїл зі звісткою про те, що вона стане матір'ю Сина Божого).

Вхід Господень в Єрусалим, або Вербне воскресіння (нагадує християнам про в'їзд Ісуса в Єрусалим, коли Він був зустрінутий людьми з пальмовими гілками в руках,

тобто як цар) — святкується залежно від щорічно змінюваної дати Великодня.

Великдень, або Великодень (символізує торжество життя над смертю, нагадує про спокутну місію Ісуса Христа, відзначається в пам'ять про воскресіння Ісуса з мертвих).

Піднесення Господнє (на сороковий день після Воскресіння Ісус попросився з апостолами, обіцяв послати їм Духа-Втішника і, благословивши, піднісся на небеса).

День Святої Трійці (святкується на 50-й день по Великодню в пам'ять Зішесття Святого Духа на апостолів, після чого апостоли почали говорити різними мовами і змогли проповідувати вчення Ісуса по всьому світу).

19 серпня — Спас (відзначається в пам'ять про перетворення Ісуса Христа в присутності апостолів у Божу сутність).

28 серпня — Успіння Пресвятої Богородиці (нагадує про день смерті Діви Марії).

Крім цих головних свят, є й велика кількість інших, присвячених біблійним подіям і окремим святым. З деякими ще язичницькими святами (Коляди взимку або Купали влітку) церкві довелося примиритися і вони пов'язуються з подіями Священної історії.

У християнському культі поряд з молитвами та святами важливе символічне значення мають також і *пости*, які через обмеження плотських бажань (споживання їжі, міцних напоїв, статевих відносин тощо) ведуть до духовного очищення людини. Серед тижня пісними днями є середа і п'ятниця. Найбільш строгим і тривалим є Великий піст (сім тижнів перед Великоднем). Ще є Різдвяний або Пилипівський піст (40 днів перед Різдвом Христовим), Петрів піст (починається через тиждень після Трійці і продовжується до дня пам'яті апостолів Петра і Павла), Успенський піст (перед святом Успення 14 днів). Усього в православному календарі пости займають близько 200 днів на рік.

§ 3. Православне християнство в історії України

Християнство почало поширюватися на території Київської Русі задовго до офіційної дати водохрещення киян. Русів хрестили ще просвітителі Кирило і Мефодій під час своєї подорожі до Хазарського каганату у 858 р. Сприяла християнізації Русі і княгиня Ольга, що прийняла хрещення в 955 р. під час своєї подорожі до Константинополя. Місію перетворення християнства на державну релігію взяв на себе її онук — князь Володимир.

Релігійні реформи Володимир починав з упорядкування язичницького пантеону і обрядів, пов'язаних з їхнім шануванням. У 980 р. бог Перун визначається Володимиром як перший бог у системі державної релігії Київської Русі. Однак ця реформа не виправдала великокнязівських сподівань, тому після зваженого вибору (із православ'я, католицизму, ісламу й іудаїзму) Володимир вирішив прийняти як державну релігію Київської Русі християнство в його візантійському варіанті. Наприкінці літа 988 р. візантійські священники у водах Дніпра примусово хрестили киян. Ця дата і вважається початком нової християнської історії Київської Русі.

Головними причинами прийняття християнства були:

— необхідність зміцнення і централізації великокнязівської влади, оскільки саме християнство на той час мало великий історичний досвід створення і зміцнення владних ієрархій;

— об'єднання розрізнених племен на території Русі під егідою великого Київського князя на основі єдиної християнської віри;

— необхідність участі у вирішенні політичних проблем того часу на міждержавному рівні, бажання зміцнити дипломатичні позиції Русі у стосунках з Візантією та іншими європейськими державами, оскільки їхні глави відмовлялися від спілкування з язичницькими державами;

— прагнення більш повно використовувати переваги географічного положення для розвитку торгівлі, ремесел, транзиту товарів, що мало сприяти економічному розвитку й усередині країни (територією Русі проходив стратегічний шлях «з варяг у греки»);

— можливість прилучення до соціально-культурних цінностей і цивілізації вже християнізованих держав.

Християнська церква на Русі споконвічно організувалася в такий спосіб: на її чолі стояв Київський митрополит, а у великих містах були єпископи, що відали церковними справами єпархії. Єпископам належала вся повнота церковної влади, а також право суду не тільки над духівництвом, але й з багатьох цивільних справ.

Остаточне оформлення церковної організації відбулося під час княжіння Ярослава Мудрого. При ньому була створена київська митрополія і побудована соборна церква святої Софії, скликаний перший церковний собор у Києві, зроблені спроби встановити церковну автокефалію й обирати митрополита з числа київського духівництва. У правління Ярослава канонізовані й перші святі Київської Русі — брати князі Борис і Гліб.

З 988 по 1447 р. Руська Православна Церква перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріарха, який призначав Київського митрополита. Після навали монголо-татар Київський митрополит Кирило був змушений переїхати у Владимир-на-Клязьмі. У 1299 р. його спадкоємці переносять митрополічу кафедру до Владимира, а в 1325 р. — до Москви. Але на українських землях була створена Галицька митрополія, а в XIV ст. Литовсько-Руська з кафедрою в Києві. Тому в 1448 р. Москва проголосила свою митрополію незалежною і від Києва і від Константинопольської патріархії, тобто Московська (Руська) Православна Церква оголосила себе автокефальною. Проте автокефалія Московської митрополії була визнана Константинопольським патріархом лише в 1598 р., а тільки після цього в Москві було створено патріархію.

Вже після підписання Переяславської угоди, у 1685 р., Київський митрополит порушив принцип автокефалії помісних церков, присягнувши на вірність Московському патріархові. Без згоди Константинопольського патріарха Руська Православна Церква приєднала до себе Київську митрополію. Таким чином самобутня Церква українського народу, що мала свою багату церковну культуру, звичаї і традиції, формально втратила самостійність.

Відродження української автокефальної церкви стало можливим тільки наприкінці ХХ ст. Цей процес завершився створенням у 1989 р. *Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ)* і проголошенням у Києві Українського Православного Патріархату. У свою чергу, з огляду на прагнення православних українців до самостійності в церковному житті, Архієрейський собор Руської Православної Церкви в жовтні 1990 р. надав статус автономії Українській Православній Церкві: українські єпископи отримали права самоврядування, але залишилися під «священноначалієм» Московського Патріархату (УПЦ-МП).

В 1992 р. частина християн УАПЦ, а також представники Української Православної Церкви Московського Патріархату прийняли рішення про об'єднання в єдину *Українську Православну Церкву — Київський Патріархат (УПЦ-КП)*. У 1993 р. УПЦ-КП обирає патріарха Київського і всієї України — Русі.

Зараз, відповідно до даних Державного комітету України у справах релігій УАПЦ нараховує понад 1 тис. громад, близько 11 тис. громад підтримує діяльність УПЦ — КП, і Українська Православна Церква, що перебуває під патронатом Москви, об'єднує більше 7,5 тис. громад і близько 30 млн. віруючих.

Вище політичне керівництво нашої держави, зокрема Президент України, неодноразово висловлювалися за подолання всіх канонічних, організаційних і майнових розбіжностей між церквами, що представляють право-

славне християнство в Україні, заради вирішення загальних завдань: відродження духовності українського народу, подолання релігійно-конфесійного відчуження, пошуку позитивного морально-етичного потенціалу християнства в сучасному світі.

На жаль, у сьогодшній Україні деякі розбіжності між представниками УАПЦ, УПЦ-КП, УПЦ-МП, УГКЦ зберігають свою актуальність.

§ 4. Старообрядництво

Старообрядництво виникло в середині XVII ст. внаслідок розколу в руському православ'ї. Підставою розколу стала відмова частини православних християн визнати церковні реформи патріарха Никона.

Суть цієї реформи була у виправленні й уніфікації богослужбових книг і церковних обрядів (заміна двоперсного хрещеного знамення триперсним, земних уклонів поясними, написання імені Христа «Ісус» замість «Ісус» тощо). Никон мав на меті підкреслити ортодоксальність Руської Православної Церкви, а, отже, її першість у християнському світі. Вперше в церковній практиці рішення про зміни приймалося одноособово самим патріархом. Старообрядники — православні християни, що не сприйняли нововведень Никона, були засуджені і церковною, і світською владою в 1666—1667 рр. і піддані гонінням. Відповідно, «розкольники»-старобрядці оголосили реформу «диявольською примарою», а світську владу протизаконною (глава старобрядців протопоп Авакум навіть оголосив царя Олексія Михайловича «антихристом»). Як наслідок, старообрядники, рятуючись від переслідувачів, почали масово залишати місця проживання, переселяючись, зокрема, й на Україну. Досить часто старобрядці на доказ міцності своєї віри добровільно спалювали себе (тільки з 1675 р. по 1695 р. у так званій «гарі» загинуло 20 тис. старовірів).

Наприкінці XVII ст. старообрядництво розкололося на дві течії: так званих *поповців*, що мали священників, і *безпоповців*, які вважали, що щире духівництво вже цілком знищене Антихристом і тому кожен християнин сам може бути священником, а богослужіння здійснюватися так званими «уставщиками» і «начотчиками», тобто знавцями старих богослужбових книг. Далі ці напрями ще розділилися на окремі течії («толки») — білокрицький, поморський, федосіївський, пилипівський, мандрівничий тощо, які, у свою чергу, почали ділитися на численні, більш дрібні напрямки.

На Помісному соборі Руської Православної Церкви 1971 р. було прийняте рішення про зняття зі старообрядників церковної анафема (прокльону, відлучення). У такий спосіб відновився діалог старообрядників із традиційною православною християнською церквою.

§ 5. Секти, що виникли на підґрунті руського православ'я

До середини XVIII в. у православному християнстві на території Російської імперії поширилося кілька нових течій, що були засуджені офіційною церквою як *єресь* (неправильні вірування). Найбільш відомі з них *молокани* і *духобори* («духовні християни»), а також *христовіри*.

Віровчення молокан близьке до європейського протестантизму. Єдиним джерелом віровчення визнається Святе Письмо (Біблія). Основа християнського життя людини — особиста віра. Заперечується церковна ієрархія, чернецтво, не визнається значущість ікон, мощів святих і т.ін.

Духобори джерелом своєї віри вважали «Книгу життя». Бог ототожнюється ними з «вічним добром», тому дана течія заперечує насильство в будь-якій формі (навіть як протидії злу). Тому духобори відмовлялися визнавати боговстановленість державної влади, заснованої, з їхнього

погляду, на насильстві, примусі, майновій і соціальній нерівності. Відокремившись від православної церкви, духобори відмовилися також від офіційних обрядів і таїнств, шанування ікон і хреста. Оскільки устав духоборів забороняв їм брати в руки зброю і служити в армії, царська адміністрація засилала їх на окраїни імперії, як правило, в неспокійні місця Закавказзя, де ті часто гинули цілими селищами, не чинячи опору набігам войовничих горців.

Христовіри — містична течія в православ'ї. Її послідовники вважали, що існує можливість безпосереднього зв'язку віруючого з Ісусом Христом. Щоб досягти цього зв'язку, необхідний суворий аскетизм, що веде до зміни стану душі. Тому застосовувалася особлива форма богослужіння, так звані «радіння», під час яких за допомогою спеціальних танців, співів досягався стан єдності зі Святим Духом. «Обрані» могли пророкувати. У цій течії акцентувалося характерне і для православ'я шанобливе ставлення до юродивих і взагалі до людей зі зміненою психікою, причому особливим знаком обраності вважався епілептичний напад (недаремно українське слово «божевільний» — звільнений Богом від обов'язків світу і відповідальності). Христовіри також відкидали інститут офіційної церкви, значущість традиційної обрядовості.

З цієї течії виникла секта *скопців*. Протиставляючи духовне і тілесне як божественне і мирське, скопці виснажували тіло суворими постами. Щоб уникнути спокус тілесного життя, вдавалися до оскоплення (кастрації), від чого ця секта і отримала свою назву.

Секта так званих *хлистів* для досягнення екстазу під час «радінь», навпаки, практикувала групове перелюбство. При цьому вважалось, що гріховна природа людини перемагається тільки зсередини, тобто, щоб мати можливість перебороти гріх, необхідно пройти через участь у ньому. Зазначені течії переслідувалися як «незаконні» і світською, і церковною владою, тому були закритими таємними сектами.

§ 6. Православ'я, держава і право

Основний принцип соціальної діяльності православ'я передбачає гармонію Царства і Священства — союз світської і духовної влади. Держава і церква вступають у відносини співробітництва на тих умовах, що держава не втручається у внутрішнє життя церкви (насамперед у питання віровчення), а церква не претендує на контроль світського життя суспільства. На цих підставах держава і церква визначають цілі своєї діяльності в і разі необхідності допомагають одна одній в їхньому досягненні.

Ідея гармонії була висунута ще імператором Юстиніаном I (527—565), але остаточно оформилася в законодавчому зводі імператора Василя I Македонянина (867—886). Глава Візантійської церкви одержував високе місце в державній ієрархії, формально рівне положенню магнатів. Відповідно до зводу, патріарх повинен турбуватися про порятунок довірених йому душ і вирішувати питання, пов'язані з віровченням. У цю сферу не повинен втручатися імператор, що піклується про світське «добре керування» і «підкріплює» своєю діяльністю вчення Церкви.

У православному християнстві ще Київської Русі були використані норми саме візантійського церковного права. Протягом XIII—XIV ст. церква користувалася широкою юрисдикцією у сфері державного, адміністративного і цивільного права. Певні соціальні групи — «богодільні люди» (духівництво, церковні люди, удови, жебраки тощо) перебували в управлінні церкви, тобто в сфері церковно-правових відносин. Церква мала юрисдикцію над усіма християнами в справах сімейних, справах про порушення святості і недоторканності християнських храмів і символів, мала право судити за віровідступництво, за «образу морального почуття». Під юрисдикцією церкви перебували також монастирі, богодільні, лікарні. Даний порядок був зафіксований у

Церковних Статутах російських князів Володимира і Ярослава. У спеціальному указі князя Ярослава чітко визначені підсудні церкві справи й описаний порядок судочинства зі складною системою покарань. За основу бралася розрізнення понять гріха і злочину, ключове в розумінні всіх церковно-судових норм. Гріх визначався як моральний злочин, порушення божественного закону (включаючи саму думку про діяння, яким грішник може заподіяти шкоду іншій людині або суспільству). Злочин же — це діяння, яким одна особа завдає матеріальної шкоди або моральної образи іншій особі.

Справи духовні (не пов'язані з порушенням мирських законів) розбиралися в єпископському суді без князівського судді — чаклунство, порушення церковних заповідей тощо. Справи «гріховно-злочинні», в яких порушення християнської заповіді сполучалося з заподіянням моральної або матеріальної шкоди іншій особі або з порушенням громадського порядку, перебували в компетенції князівського суду за участю церковного представника. Це справи про образу словом або дією, про порушення подружньої вірності і т. ін.). Звичайні протизаконні дії над людьми церковного відомства розглядалися церковним судом, але за князівськими законами і з правом участі його представників у суді.

Традиції церковного права мали і надалі істотний вплив на розвиток законодавства в Русі, Україні, Московському царстві та в Російській імперії, що відбито в Судебниках 1497 і 1550 рр., Соборному уложенні 1649 р. На Помісному соборі РПЦ 1589 р. було прийняте Соборне уложення, відповідно до якого після обрання патріарха його кандидатура затверджувалася царем. Соборне уложення 1649 р. містило закони, що істотно розширювали права держави відносно церкви й обмежували її земельні володіння. З іншого боку, держава брала на себе зобов'язання відстоювати і захищати інтереси православного християнства. У нормах особливої частини

кримінального законодавства на перше місце ставилися релігійні злочини, вміщені вже в главі 1 («богохульство», «церковна татьба», «спокушання до переходу в бусурманство»). Зокрема, склад злочину «богохульства» містив в собі невіру, заперечення православної віри, ганьблення, образу святинь. Пізніше, у 1733 р. за богохульство була встановлена смертна кара.

Остаточне підпорядкування церкви державі відбулося під час правління Петра I. У 1721 р. в результаті проведеної реформи організації церковного життя в історії православного християнства настав так званий *Синодальний період*, що продовжувався до 1917 р. Патріаршество як інститут було ліквідовано, главою церкви проголошувався цар, а рішенням поточних справ повинен був займатися Святійший Синод — колективний орган на чолі з обер-прокурором (усі його члени призначалися особисто царем). Синод підкорявся Міністерству духовних справ. У компетенцію Синоду входили справи суто церковного характеру, церковно-адміністративне і господарське управління, справи церковно-поліцейські, а також судові справи духовних осіб.

Церква повинна була виконувати ряд державно-владних функцій: керівництво початковою освітою, запис актів громадянського стану, спостереження за політичною благонадійністю громадян. Синод був вищим органом з деяких питань сімейного права (шлюби з родичами, шлюбоборозлучні справи).

Церква брала участь і в покараннях правопорушників. Наприклад, в російському праві 1726—1766 рр. існував вид ганебного покарання для дворян, засуджених на страту або вічне поселення, — *шельмування* (уведене військовим артикулом Петра I). Під час процедури шельмування після оголошення звинуваченого злочинцем (шельмою) він піддавався церковній анафемі і проголошувався поза законом, відлучався від церкви і її обрядів, від тайнств шлюбу і можливості прийняття присяги.

Особливий зв'язок із православним християнством підкреслює й Уложення про покарання карані і виправні 1845 р. (введене в дію з 1 травня 1846 р.), де вказувалося, що його дія не поширюється на «іногородців», до яких належали іудеї, мусульмани, горці Кавказу, сибірські кочівники тощо з їхніми власними звичаями та законами. І в первісному варіанті Уложення, і в редакції 1885 р. священнослужителі поряд із дворянами належали до категорії осіб, які звільнялися від тілесного покарання.

Патріаршество в РПЦ було відновлено тільки після Лютневої революції 1917 р., коли на Помісному соборі Патріархом Московським і всея Русі був обраний Тихон. Характер відносин між державою і церквою кардинально змінився після Жовтневої революції. 20 січня 1918 р. радянською владою був прийнятий декрет Ради Народних комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», що затверджував світський характер нової влади і встановлював принципово нові взаємини церкви і держави. Релігія ставала особистою справою, представники усіх віросповідань і невіруючі зрівнювалися в правах, церква позбавлялася державних джерел фінансування і т. д.

Як відомо, багато прав, законодавчо закріплених в СРСР, мали декларативний характер і їх не дотримувалися на практиці. В історії православ'я на території СРСР почався досить складний етап з періодами репресій стосовно духовництва, руйнуванням релігійних святинь і атеїстичною пропагандою на державному рівні. Становище християнства, у тому числі й українського, принципово змінилося тільки після розпаду СРСР.

Водночас процес звільнення від диктату держави супроводжувався поділом примусово-єдиного православ'я на різні деномінації. Зараз відповідно до Конституції України (ст. 35) церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія і відповідно церква не може бути визнана державою як обов'язкова.

§ 7. Тенденція до оновлення у сучасному православ'ї

Ювілейний Помісний собор РПЦ прийняв у червні 1988 р. новий Статут Руської Православної Церкви, а також ряд рішень, що узгоджують православне християнство з реаліями сьогодення.

Відповідно до нового Статуту скасовані обмеження на участь у житті приходу настоятеля храму й архієрея. Приходи одержали право орендувати, будувати або набувати у власність нерухоме майно.

Серед найважливіших рішень можна зазначити такі:

— підкреслена необхідність активної пропаганди християнства через розвиток православної освіти віруючих, розширення мережі духовних шкіл і видавничої діяльності;

— оголошено про включення РПЦ у міжконфесійний діалог з представниками інших християнських церков і релігійних організацій іншого віросповідання, заради подолання ворожнечі та протиріч;

— заявлено, що порятунок для християнина можливий не лише через молитовний подвиг і відмову від спокус гріховного світу, але й шляхом практичної праці на благо церкви і людства;

— внесені певні корективи в обрядове життя мирян, зокрема, дозволено відступати від вимог посту, якщо є нагальна потреба (хвороба, вагітність тощо);

— перестала вважатися гріховною вимушена робота в дні релігійних свят;

— канонізовані нові святі (іконописець Андрій Рубльов, письменник Максим Грек, богослов Феофан Затворник та інші).

У серпні 2000 р. у Храмі Христа Спасителя (Москва) відбувся Архієрейський собор РПЦ, на якому був прийнятий документ «Основи соціальної концепції РПЦ»

(Нагадаємо, що Українська Православна Церква Московського Патріархату як автономна церква перебуває під юрисдикцією Московського патріарха). Серед принципів положень даної концепції є такі:

— заради переборення дуалізму «духовного» і «світського» РПЦ закликала парафіян до участі в громадському житті, яке повинне ґрунтуватися на християнській моралі і «християнському патріотизмі»;

— підкреслено значення права як мінімуму моральних норм, обов'язкових для всіх членів суспільства, необхідність дотримання закону християнами, щоб запобігти появі пекла на землі;

— заявлено, що відносини між Церквою, державою, політичними організаціями й установами культури РПЦ будуть розбудовуватись на основах «співробітництва»;

— висловлені міркування про неприпустимість перевищення державою своїх повноважень. У такому випадку церква залишає за собою право на протест, звернення до світового співтовариства, заклик до громадянської непокори;

— принцип свободи совісті розглядається як ознака «розпаду системи духовних цінностей, втрати спрямованості до порятунку в більшій частині суспільства»;

— у главі 4 («Християнська етика і світське право») замість юридичного принципу рівної компенсації з можливістю відшкодування постраждалій стороні нанесеного збитку запропоноване положення, відповідно до якого «збиток, нанесений цілісності божественного світопорядку, може бути відшкодований через страждання злочинця».

Питання до самопідготовки

1. Ставлення православ'я до духовного досвіду інших релігій.
2. Перспективи православного християнства в релігійному житті майбутнього.

3. Чи є підстави звинувачувати християнство у войовничому ставленні до представників інших релігійних конфесій?
4. Сутність сучасного модернізму в православ'ї.
5. Основні рішення Помісного та Архієрейського Соборів Руської Православної Церкви 1988 та 2000 рр.
6. Ставлення Православної Церкви до екуменічного руху.
7. Місце православних церков України у вирішенні проблем гуманізації сучасного суспільства.
8. Зв'язок православно-християнських світоглядних настанов з ментальними особливостями українського народу.

Розділ 10

Католицизм

§ 1. Загальна характеристика католицизму

Різниця в соціально-політичних умовах існування християнства в Західному світі і на Сході передбачала різні акценти в інтерпретації християнського віровчення й обумовлювала церковні конфлікти.

Ще у VII—VIII ст. візантійські імператори проголосили своє право очолювати всесвітнє християнство, намагаючись впливати не лише на східних патріархів, але й на Римського Папу та інших західних церковних ієрархів. Як вже зазначалося, після VII Вселенського Собору відносини між двома центрами християнства ще більш загострилися внаслідок дискусії про сходження Святого Духа тільки від Бога-Отця або ж і від Бога-Сина (точка зору західної християнської церкви). Як результат — у 60-і роки IX ст. східною церквою був підданий анафемі (тобто відлученню від церкви) Папа Микола I, а патріарх Фотій, у свою чергу, — західною церквою. З того часу західна церква стала іменувати себе католицькою, тобто всесвітньою (грецьк. *katholikos* — всесвітній), а східна стала наполягати на своїй ортодоксальності (тобто правильності, православності). Так доктринальні розбіжності разом з комплексом соціально-політичних причин призвели в 1054 р. до повного розмежування і розколу християнства на дві церкви.

Зараз до Католицької Церкви належить більше 1 млрд віруючих, серед них близько 400 тис. священників. Католицизм найбільш поширений в Іспанії, Італії, Португалії, Франції, Польщі, Литві, США, у Латинській і Центральній Америці. Католицька і Греко-Католицька церкви діють і в Україні, здебільшого на її заході.

§ 2. Структура Католицької Церкви

Відповідно до рішень Вселенських Соборів, визнаних і католиками, і православними навіть у пізньовізантійські часи, передбачалася першість римської кафедри перед іншими (римський примат). У наші часи є п'ять провідних кафедр (Римська, Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська).

Після розколу 1054 р. в католицькому християнстві складається вчення про верховенство Папи Римського над усіма християнами. Його повний титул — «Єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, спадкоємець князя апостолів, верховний понтифік вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх Держави-Міста Ватикан, раб рабів Божих». Сам титул обумовлює особливий статус Папи Римського як спадкоємця керівництва церковним життям християн із благословення Ісуса Христа. Ватикан займає невелику територію (44 га) і має ще близько двох десятків палаців у Римі з правом екстериторіальності. Земля Ватикану була подарована в 756 р. французьким королем Піпіном I Папі Стефану і стала називатися Папською областю (державою). У 1870 р. після об'єднання Італії Папська область була ліквідована, але в 1929 р. за домовленістю Папи Пія XI з Муссоліні відновлена.

Папа Римський обирається з'їздом (конклавом) кардиналів довічно кваліфікованою більшістю (2/3 + 1 голос). Зараз офіційний список Пап представлений 262 іменами, включаючи нинішнього Іоанна Павла II (до обрання в 1978 р. — польський кардинал Кароль Войтила).

Уряд Ватикану називається *Святий Престол*. Адміністративний апарат католицької церкви (Римська курія) складається з державного секретаріату, дев'яти конгрегацій, 12 рад, трьох трибуналів і трьох канцелярій. Крім вирішення кадрових церковних питань, контролю за обрядами, ведення монастирських справ, удосконалення системи релігійної освіти і т.д., апарат католицької церкви координує діяльність низки політичних і громадських організацій — партій, профспілок, об'єднань молоді, жінок тощо.

За рішенням II Ватиканського собору при Папі створений церковний синод із правом дорадчого голосу, у котрий входять вищі ієрархи католицької церкви, представники національних єпископських конференцій, чернечих орденів тощо. Цей орган розглядає найважливіші питання розвитку католицької церкви.

Організаційна структура Католицької Церкви заснована на чітко ієрархічному принципі. Церковна ієрархія має чотири основні ступеня: *дияконат, пресвітеріат (священники), єпископат, примат (сам Папа)*. Первинною структурною одиницею є приход, на чолі якого стоїть настоятель, що має одного або двох помічників — вікаріїв. На відміну від мирян, священнослужитель повинен цілком присвятити себе служінню церкві. Тому католицькому духівництву всіх рангів заборонено одружуватися. У проведенні богослужінь, у благодійних і місіонерських справах священникам допомагають д'якони. Співтовариства католиків у межах окремої держави або адміністративної одиниці утворюють *діоцези* або *епархії* на чолі з єпископами. Найбільш значні епархії мають ранг *архідіоцезів*, очолюваних архієпископами. Менш значні церковні організації можуть не мати статусу діоцеза і називаються *апостольськими адміністраціями*.

Кілька епархій складають *митрополію* на чолі з єпископом центрального діоцеза — митрополитом. Окремі церкви певної країни разом називаються Помісною Церк-

вою. У більшості держав католицькі єпископи утворюють *єпископську конференцію*, що має досить широкі повноваження при вирішенні поточних проблем Помісної Церкви.

У цілому національні церкви є складовими єдиної централізованої Всесвітньої Церкви, первосвящеником якої й виступає Папа Римський. Саме він скликає собори і головує на них, призначає вищих церковних ієрархів — кардиналів і єпископів.

§ 3. Догматика католицизму

Джерелом віровчення в католицтві визнаються всі книги Біблії — так зване Святе Письмо, а також постанови 21 собору, праці усіх «отців церкви» (і грецьких, і латинських), судження Пап Римських з церковних і мирських проблем (Священий Переказ). Відповідно до декрету I Ватиканського собору від 18 червня 1870 р. вважається, що Папа є непогрішним у питаннях віри і моральності.

Хоча між католиками і православними існують розбіжності щодо визнання низки християнських Вселенських Соборів та їхніх рішень, але обидві конфесії вважають, що на Вселенських Соборах (повноважних з'їздах представників окремих церков) є незримо присутнім Святий Дух. Тому основні питання християнського віровчення й обряду вирішуються саме на Соборах.

Відповідно до християнського вчення, земна історія завершується Другим пришествям Ісуса Христа, що відбудеться з волі Бога-Отця й у тільки Йому відомий час. Тоді буде воскресіння мертвих (усіх, хто коли-небудь жив), їхні душі отримають тіла, щоб стати на Страшному суді. У середні віки було поширене переконання, що переважна більшість душ за гріхи відразу після смерті потрапляє в пекло, де залишається до Страшного Суду. Наприкінці XII — на початку XIII ст. Католицька Церк-

ва коректує вчення про кінець світу (есхатологію), а на Флорентійському соборі (1439 р.) приймає особливий догмат про чистилище, що дав уявлення про долю душі після смерті до Страшного суду. Чистилище — це теж свого роду пекло, але тимчасове, проміжне місце, де після смерті перебуває душа покійного, очищаючись і терплячи муки залежно від тяжкості гріхів. Якщо йдеться не про смертні гріхи, то душі можуть зустріти Судний день з чистою від гріха душею й одержати можливість вічного порятунку. Зі вченням про чистилище пов'язана і практика індульгенцій. Вважається, що католицька церква, яка представляє Град Божий на землі, має завдяки діянням Ісуса Христа, Богоматері, святих «запас» благодаті, котрим може розпоряджатися за своїм розсудом. Маючи заслуги перед церквою, роблячи добрі справи на її благо, вносячи пожертвування, здобуваючи індульгенції (церковні грамоти, що свідчать про відпущення гріхів), католик одержує частку благодаті і прощення певних гріхів. У середні віки існували спеціальні церковні таблиці, за якими визначалася ступінь гріхів і грошова ціна їхньої спокути.

Шанування Богородиці в Католицькій Церкві виражене набагато сильніше, ніж у православній. Католики традиційно найчастіше звертаються в молитвах до Пресвятої Діви Марії. Ще на Вселенському Соборі в Ефесі (431 р.) Пресвята Діва Марія, мати Ісуса Христа, була визнана Богородицею і Царицею Небес. У 1854 р. був проголошений особливий догмат про непорочне зачаття Богородиці, про те, що Діва Марія була породжена як чиста, вільна від первородного гріха істота, а у 1959 р. — про тілесне піднесення Богородиці на небо. У 1964 р. Папою Павлом VI Пресвята Діва Марія проголошена Матір'ю церкви.

Католицька Церква має певні обрядові особливості. Богослужіння (меса) проводиться найчастіше латинською мовою. Парафіяни беруть участь у ньому сидячи, а

встають лише під час читання Євангелія і при співі певних молитов. Меса супроводжується органною музикою. Хоча орган — візантійський винахід, він використовується головним чином у католицькому богослужінні.

Характерні риси католицького храму — готичний стиль, скульптури святих, живопис на біблійні теми. Є й ікони, але вони не відіграють такої великої ролі, як у православ'ї. Святе місце — вівтар — у католицькому храмі відкритий поглядам парафіян на відміну від закритого іконостасом вівтаря в храмі православному. Католики хрестяться всією долонею з лівого плеча на праве.

Велике значення надається культовим діям (таїнствам), що вважаються встановленими Ісусом Христом. Вважається, що через них на віруючих сходить невидима благодать Бога, яка морально очищає людину. Рятівна дієвість таїнства залежить від дотримання встановленого порядку ритуальних дій, участі «законно призначеної» духовної особи, точності словесної формули, особливого настрою того, хто приймає таїнство.

§ 4. Курс на оновлення («аджорнаменто») католицизму

У 60-і рр. ХХ ст. II Ватиканський собор (жовтень 1962 р. — липень 1965 р.) проголосив курс на оновлення («аджорнаменто») сучасного католицизму. Відповідно до цього курсу:

— деклароване перетворення статусу католицької церкви з тієї, «що велить і тріумфує», на церкву, що перебуває на службі в людства;

— узятий курс на зближення з іншими християнськими церквами (насамперед із православ'ям і протестантизмом), на встановлення зв'язків з нехристиянськими конфесіями;

— засуджена міжрелігійна і міжконфесійна ворожнеча; зокрема, з іудеїв було зняте обвинувачення в засуд-

женні і розп'ятті Ісуса Христа, що протягом сторіч було приводом для гонінь на них; .

— здійснена демократизація церковного життя: собор висловився за колегіальні методи в керуванні церквою, узаконив національні конференції і синоди; дозволив проводити богослужіння національними мовами, спростити літургії; схвалив функціональний стиль в архітектурі, публічність і відкритість у діяльності церкви;

— визнано принцип свободи совісті і свободи віросповідання («Декларація про релігійну свободу» від 7 грудня 1965 р.), більш конструктивною є позиція в питанні відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Однією з найактуальніших тем для обговорення на II Ватиканському Соборі була соціальна доктрина католицької церкви в сучасному світі. Собором прийнята конституція «*Gaudium et spes*» (Радість і надія), де заявлено, що церква не пов'язує себе з певною політичною, соціальною, економічною системою. Було виражене занепокоєння численними проявами глибокої духовної кризи сучасної цивілізації (перевага споживчих цінностей над духовними, поширення егоїзму, байдужість до страждань інших). Обговорювалися також екологічні проблеми, тема можливості самознищення сучасного людства. З погляду Католицької Церкви єдиний вихід — повернення до християнських цінностей і побудова «цивілізації любові». Собор закликав усіх католиків активно брати участь у вирішенні нагальних проблем сучасності, підкреслив особливу значущість світської праці на благо людства.

§ 5. Католицьке церковне право

У католицизмі протягом сторіч була детально розроблена система церковного права, за яким здійснюється внутрішнє управління справами церкви і релігійних

організацій. У різні історичні періоди в країнах християнської традиції обсяг цього права визначався особливостями відносин між державою й церквою. Ще у Візантії відповідно до Зводу Юстиніана у компетенції церковного суду і веденні єпископів перебував ряд державно-адміністративних і судових питань. У західноєвропейських державах середньовіччя до церковного права належали не лише норми, що регулювали внутрішнє життя церкви, але й норми світського характеру: багато справ про злочини проти особи і соціального порядку, шлюбні відносини, суперечки родичів про спадщину тощо. Але протягом XVIII—XIX ст. обсяг церковного права поступово звівся до регулювання винятково внутрішнього життя церкви.

У християнському церковному праві використовувався особливий стародавній спосіб судового доказування, в основі якого лежить уявлення про можливість призвати божественні сили для вирішення спорів — «суд Божий» (*indicium Dei*). Звернення до нього було й у світському праві, найчастіше в германському, де цей метод доказування одержав назву *ордалії*. Ордалії застосовувалися як цілком законний спосіб судового доказу і згідно з ордонансами англійського короля Генріха II. Серед форм «суду Божого», що визначав винуватість або невинуватість, найбільш поширеними були:

— випробування вогнем (наприклад, обвинувачений повинен був якийсь час тримати руку у вогні, зробити дев'ять кроків з розпеченим залізом у руках, пройти босими ногами через багаття тощо);

— випробування водою (наприклад, було потрібно дістати із судини з киплячою водою залізний предмет або каблучку);

— двобій конфліктуючих сторін, що припускає рівні умови боротьби (дана форма випробування застосовувалась тільки серед вільних людей).

У 1215 році ордалії були заборонені законом, але ще тривалий час на рівні традиції були засобом вирішення

спорів. Даний спосіб використовувався також (переважно як випробування водою) у процесах, проведених інквізицією за обвинуваченням у чаклунстві і сатанинській магії.

§ 6. Інквізиція

Особливу роль в історії католицизму відіграла інквізиція (лат. *inquisitio* — розшук, дослідження) — установа Римсько-Католицької Церкви, що мала на меті розшук, засудження і покарання єретиків (представників релігійних течій, що відходили від католицької догматики і культу). Перша згадка про інквізицію належить до 1215 р. Спочатку суддями в питаннях ересі були тільки єпископи, але в 1232 р. Папа Григорій IX, незадоволений м'якістю вироків, позбавляє їх даних повноважень. Оскільки єретиків ставало все більше, Папа організував спеціальний апарат їхнього переслідування.

Перші інквізитори були мандрівними слідчими-суддями, але згодом стали розміщатися у певних місцях. Прибулий на місце служби інквізитор звертався до населення з закликком каятися і називати імена єретиків. Ті з єретиків, хто робив це протягом 30 «пільгових днів», підлягали церковному покаранню, інші ж — тяжким карам. Судочинство було таємне, без участі сторін і подоби суду (*sine figura iudicii*); обвинувачений не знав імен свідків. У 1252 р. Папа Інокентій IV дозволив при допитах для одержання повного визнання застосовувати катування. Виправдувальний вирок був надзвичайно рідким явищем. Заперечення вини майже завжди визнавалося упертістю в ересі і вело до страти. Найбільш поширеним і «легким» покаранням було «примирення» з церквою, що супроводжувалося конфіскацією майна, позбавленням прав і тюремним ув'язненням. Застосовувалися й інші покарання: носіння хреста з жовтої тканини, бичування, прочанство тощо. Рецидив ересі карався вже довічним тюремним ув'язненням або ж стратою — спален-

ням на вогнищі. Тих, кому вдавалося втекти, судили заочно і засуджували до спалення «у зображенні» (*in effigie*); трупи померлих єретиків викопували і спалювали. Вироки інквізиції фактично не підлягали оскарженню. Інквізитор, особа якого була недоторканною, міг притягнути до суду старших за церковним рангом, накладати покарання (*інтердикти*) на міста й округи, вдаватися до інших суворих заходів. За усі свої дії він відповідав тільки особисто перед Папою.

Вирок інквізиції звичайно спочатку зачитувався перед зборами єпископів, а потім привселюдно оголошувався в урочистій обстановці, на головній міській площі. Такий осуд називався *автодафе* («акт віри»). Роль інквізиції закінчувалася проголошенням відмовлення церкви від заступництва щодо злочинця перед Богом і людьми і видачею його світській владі, що означало страту, здійснити яку, через «відразу церкви до крові», повинна була світська влада. Усі єретики без винятку позбавлялися майнових прав; конфісковане майно вважалося власністю держави та церкви.

Поступово сфера діяльності інквізиції розширювалася: вона переслідувала франкмасонів, вільнодумців, магів, астрологів, відьом, чаклунів, займалася цензурою вистав, книг і картин, стежила за університетським викладанням, контролювала шкільну справу, охороняла кордони країни від увезення товарів з «єретичних» країн, впливала на зовнішню політику.

Остаточно інквізиція припинила свою діяльність лише в 1859 р.

Інквізиція вплинула на церковний суд — особливі судові органи, які були підлеглі церкві і діяли відповідно до її розпоряджень, у встановленому порядку судочинства. У період пізнього середньовіччя на території Європи у винятковій юрисдикції церковного суду перебували цілі верстви населення (духівництво, церковні селяни), а також сфера шлюбно-сімейних відносин. Церковний суд

був пов'язаний з розвитком феодального кримінального процесу. Його характерними рисами були повна зневага до особи обвинуваченого, катування і жорстокі покарання. Ця практика існувала аж до кінця XVIII ст. Сама система покарань церковного суду включала такі елементи: тривале ув'язнення, перебування у тяжких умовах, фізичні покарання, а також численні жорстокі види страти.

§ 7. Католицькі чернечі ордени

Протягом майже всієї історії католицизму зміцненню його позицій і авторитету сприяли численні чернечі ордени і братства. Чернечий рух на Заході почав формуватися на рубежі V—VI ст. Його засновником вважається Бенедикт Нурсійський (480—512), який вперше склав статут чернечої громади. Статут приписував безустанну роботу ченців над собою, слухняність, особисту бідність, працю на благо громади.

Перші ордени як чернечі об'єднання виникли в VI ст. в Італії і до XI ст. існували незалежно від католицької ієрархії. Внутрішнє життя кожного ордену й зараз визначається його власними правилами, дисциплінарним статутом, характеризується централізацією влади і безумовним підкоренням старшим. Серед орденів розрізняють жебракуючі ордени (францисканці, бернардинці, капуцини, домініканці та деякі інші), статути яких забороняють своїм членам мати будь-яке майно, а також ордени, що мають право заробляти гроші, які йдуть до церковної скарбниці або на благодійні цілі. Ордені поділяють на *споглядальні* (їхні члени присвячують основний час *молитві* і *богослужінням*) і *активні*, що безпосередньо беруть участь у суспільно корисній праці, акціях милосердя.

Найвідоміший з католицьких орденів — орден єзуїтів. Створений у 1534 р. іспанським ченцем Ігнатієм Лойолою (1491—1556), він і зараз відіграє активну роль у

житті церкви. Орден керує 177 католицькими університетами і культурними центрами в усьому світі, а також 500 школами, що відвідують близько 1,5 млн. чоловік. Цей орден, так само як і інші ордени (усього їх нараховується близько 140), займається релігійно-виховною і релігійно-просвітницькою діяльністю, в тому числі й в Україні.

§ 8. Католицизм в Україні

В Україні католицизм почав поширюватися з XIV ст. разом із поширенням влади Польщі на українських землях (зокрема, після завоювання земель Галицько-Волинської Русі королем Казимиром III). Вже в 1375 р. була створена Галицька католицька митрополія, і надалі католицтво поступово збільшувало свій вплив, особливо у Західній Україні. Діяльність сучасної Римо-Католицької Церкви в Україні (РКЦ) організується насамперед навколо Львівського архієпископату. У Києві відкриті навчальні заклади РКЦ: Київський духовний коледж і київський Український греко-католицький університет. Зараз в усіх областях України нараховується понад 700 католицьких громад. Вищі ієрархи РКЦ беруть активну участь у роботі всеукраїнської Ради Церков. Католицька церква діє відповідно до рішень II Ватиканського собору, розвинутими Папою Іоанном Павлом II з урахуванням української специфіки.

§ 9. Уніатство. Українська Греко-Католицька Церква

Після розколу християнства, поділу його на православ'я і католицизм неодноразово робилися спроби об'єднати християн під егідою Римського Папи. У 1274 р. візантійський уряд у дипломатичних цілях домагався від східних церковних ієрархів підпорядкування Риму. Але

возз'єднання церков виявилось суто формальним і недовговічним (до 1282 р.). Ще одна спроба датована 1439—1443 рр. (Флорентійська унія). Об'єднання церков мало здійснюватися на основі *унії* (союзу), яка передбачала компромісне вирішення догматичних, обрядових, організаційних протиріч між католиками і православними. Визнавалося верховенство Папи Римського і латинської догматики, але зберігалися православна обрядність та богослужіння рідною мовою, припускався шлюб для священнослужителів.

Саме на цих підставах у 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Рішення про її створення було прийняте на Брестському соборі, в якому взяли участь повноважні представники Папи Римського, а також зацікавлені в унії представники православної церкви на території України.

Відповідно до Статуту УГКЦ її священники і громади перебувають під юрисдикцією Папи. Віровчення базується на католицькому варіанті «Символу віри», християнські догмати представлені в римському варіанті. У той же час таїнства здійснюються за православно-християнським обрядом, богослужіння ведеться українською або церковно-слов'янською мовою. Для встановлення християнських свят використовується православний календар. Зовнішній вигляд храмової споруди, внутрішній інтер'єр поєднують риси католицької і православної церков.

Греко-католицька церква протягом сторіч допомагала зберегти національну самобутність українців. На територіях, що входили в XVI—XVII ст. до складу Польсько-Литовської держави, українська мова і приналежність до УГКЦ залишали людям можливість виживання, ідентифікації себе як частини українського етносу, що сприяло збереженню національної культури в цілому. Адже польський уряд офіційно визнавав тільки уніатську церву, а православну оголосив фактично поза законом, переслідуючи її парафіян.

На Львівському соборі 1946 р., який УГКЦ не вважає законним і представницьким, було прийнято рішення про скасування Брестської унії і ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви. Її храми і майно були передані в користування Руській Православній Церкві. У 1989 р. УГКЦ відновила свою діяльність в Україні, а в 1991 р. пройшла процедури офіційної реєстрації. Зараз вона існує на правах митрополії, яку очолює кардинал. Нараховується більше 3000 релігійних громад, до яких належить близько 5 млн. чоловік. Найбільша кількість парафіян УГКЦ у Західній Україні (Львівська, Івано-Франківська, Мукачівська єпархії). Її приходи представлені в Канаді, США, Австралії, Аргентині, інших країнах, де загалом діють 19 греко-католицьких єпархій.

Керівництво сучасної УГКЦ займає активну позицію у вирішенні актуальних (культурних, економічних, екологічних) проблем сучасної України. Силами чернечих орденів УГКЦ — василіян, студитів, сестер-служниць ведеться активна просвітницька робота, місіонерство, надається гуманітарна допомога населенню. У цілому греко-католицька церква, як інші християнські церкви в Україні, в рамках чинного законодавства сприяє духовному відродженню нашої країни.

Питання до самопідготовки

1. Коли і в результаті яких подій відбувалося оформлення католицизму?
2. Хто очолює Католицьку Церкву і які повноваження має її керівник?
3. Організаційна структура Католицької Церкви.
5. Особливості догматики католицизму.
6. Особливості католицького культу.
7. Головні етапи у розвитку Католицької Церкви.
8. Чим відрізняється католицька меса від православної літургії?
9. Що таке інквізиція?
10. Місце і роль католицького християнства в історії людства.

Розділ 11

Протестантизм

§ 1. Передумови виникнення протестантизму

У XIV ст. у деяких християнських теологів (професор Оксфордського університету Джон Вікліф, професор Празького університету Ян Гус) виникають ідеї радикальних змін у церковному житті. Євангельські чесноти проголошуються ними головним змістом християнського вчення, а Святе Письмо єдиним джерелом істинної християнської віри. Ці тези вступили в протиріччя з тогочасною офіційною доктриною і викликали сильний опір Католицької Церкви.

Але поширення оновленої християнської ідеології продовжується, набуває апогею у XVI—XVII ст. і приводить до формування течій, які отримали спільну назву Реформації (від лат. *reformatio* — поліпшення, перетворення). Завданням Реформації проголошується «повернення християнства до апостольських часів», очищення його церкви від хибних настанов.

З ідеями Реформації тісно пов'язаний рух релігійного протестантизму (походить від «протесту» німецьких князів та міст, що першими приєдналися до Реформації, зокрема, виступили проти скасування Шпейерським Рейхстагом у 1529 р. права вільно обирати релігію, яке вони отримали у 1526 р.).

Причини виникнення та поширення реформаційних процесів в християнстві пояснюються сукупністю со-

ціально-історичних умов, що склалися в тогочасній Західній Європі.

Приблизно з середини 70-х і до початку 90-х років XV ст. німецькі міста охоплюють численні бунти та повстання (1475—1478 — Аугсбург, 1481 — Кельн, 1483 — Гамбург, 1489—1491 — Росток і т. ін.), в яких беруть участь ремісники, дрібні торговці та підприємці, незадоволені зростанням цін та погіршенням якості життя. Тоді ж (1476 р. в Тауберталі, 1493 р. — в областях Рейна та Майна і т. ін.) з'являються соціально-релігійні рухи селян (наприклад, союз «Башмака»), в яких вперше, посиляючись на «божественну справедливість», принципово відкидається феодальний порядок. Виникають гострі протиріччя між інтересами імперії та інтересами князів і міст, імперської армії та імперського суду. В цих історичних умовах становлення ранньокапіталістичних відносин оформлюються уявлення нових соціальних груп про своє місце у новому економічному порядку, свої специфічні суспільні потреби, зростає потреба представляти та відстоювати власні інтереси.

Загальна тривала криза феодалізму супроводжувалась кризою церкви як суспільного інституту. Католицька Церква, як великий землевласник і гарант феодального устрою та ідеології, не сприймала суспільних змін. До того ж вона поступово втрачала монопольне право духовного провідника суспільства ще й завдяки стрімкому поширенню містичних очікувань віруючих на встановлення земного тисячолітнього царства справедливості та благодаті.

Всі ці чинники призвели до появи в Західній Європі такого християнського напрямку, як протестантизм.

§ 2. Основні течії раннього протестантизму

Ранній протестантизм був представлений трьома головними течіями: лютеранством, англіканством, кальвінізмом.

Лютеранство. Першою чітко оформленою і теоретично обґрунтованою протестантською конфесією було лютеранство. Назва цієї течії походить від імені німецького реформатора християнства Мартіна Лютера (1483—1546), професора богослов'я з Віттенберзького університету.

31 жовтня 1517 р. Лютер прибав на дверях віттенберзької церкви 95 тез, де були піддані критиці папство та католицька церква і сформульовані головні положення реформованого віровчення. Згідно з цими тезами та подальшими теоретичними роботами Лютера, Біблія проголошується єдиним джерелом християнського віровчення, а Священний Переказ (рішення Вселенських Соборів, судження римських пап з церковних та світських проблем) повинен використовуватися лише в тому разі, якщо відповідає духу Писання (лат. *sola fide* — тільки віра). Віра в спокутну жертву Ісуса Христа визнається головним чинником віри, що виправдовує гріховне життя християнина. Віра є незалежною від справ закону — тобто формальних культових дій та церковних настанов. Лютер посилався на текст Біблії: «Бо ми визнаємо, що людина виправдовується вірою, незалежно від справ Закону» (Рим.3:28).

Віра, що виправдовує, — це безумовна впевненість у можливості подолання гріховної людської сутності та відпущення гріхів визнанням жертвовної місії Христа . Це твердження в лютеранстві підсилюється тезою *solus Christus* (лат. — тільки Христос). Одночасно були визнані несуттєвими такі традиційні засоби досягнення спасіння, як дотримання правил церковного життя, аскетизм, участь у релігійних обрядах тощо. Це ставило під сумнів авторитет церкви, яка традиційно вважалася вмістилищем скарбів милосердя, отриманих діяннями Ісуса, мучеників та святих, частку яких у разі необхідності вона могла передати грішнику, що покаявся. В цьому вченні католицтва наголошено на можливості заспокоєння людини, оскільки церква звільняла того, хто причастився

Святим Дарам, від докорів сумління. Одна з тез Лютера (62-а) проголошує: «Дійсно правдивим скарбом церкви є святе Євангеліє Божої слави й благодаті» (лат. *solo gratia* — тільки благодать). Таким чином, спасіння християнина розглядається як результат божественного втручання «даром даної благодаті», а не як підсумок накопичення заслуг перед Богом, церквою та людьми. Лютер наполягає на необхідності внутрішнього покаяння, яким повинне стати все життя християнина. До другого Пришестя Христа людина визнається духовно вільною від влади земного світу, хоча й повинна підкорятися його законам, і цю свободу віруючому дає саме віра.

Основна ідея роботи Лютера 1520 р. «Про добрі справи» полягає в такому: все, що впливає з віри, є джерелом добрих справ, все, що здійснюється без віри, — не має ніякого сенсу для спасіння, навіть якщо воно зовні відповідає тому, що заповідано Богом. Лютер постійно підкреслює думку: якщо ти віриш — ти маєш спасіння; якщо є сумніви — ти загинув. Лютеранство акцентує увагу на особистій відповідальності людини за своє життя перед Богом. Саме тягар цієї відповідальності повинен спонукати людину творити добро і кожну хвилину свого життя приймати рішення на користь Бога. Замість традиційного трикутника *людина-церква-Бог* у стосунках між людьми та Богом утворюється вертикаль, де християнин залишається сам на сам з Богом. Тому лютеранство характеризує ще як релігію самотньої людини, бо акт віри має завжди індивідуальний характер.

Послідовно втілюючи ці принципи, Лютер відкидає особливий статус Папи Римського і папської влади, особливу благодать священства, піддає критиці вчення про чистилище, значущість молитов за померлих, практику індульгенцій, купуючи які християнин начебто позбавлявся як гріхів минулих, так і майбутніх.

Протестантизм означав і значне спрощення обрядності. В 1519 р. Лютер остаточно відмовився вважати

християнськими таїнствами шлюб, конфірмацію, посвячення в сан, соборування, а надалі й сповідь, оскільки вважав, що вони створені самими людьми. Свою значущість в лютеранстві зберігають лише два з семи християнських таїнств: хрещення та причащення. Але, за Лютером, і ці таїнства не повинні бути в компетенції священика; їх мають право здійснювати усі віруючі, оскільки кожна людина стає священиком після хрещення, приймаючи Євангеліє і християнську віру. Священик не має також сили перетворювати хліб та вино на тіло та кров Христову під час причащення, бо, за Лютером, ця сила присутня в причащенні сама по собі.

У результаті радикально змінюється розуміння церкви як інституту, в якому священик відав таїнствами, а з ним реформується і все канонічне право, структура норм і регулювання священницької ієрархії. Кожен християнин, оскільки пройшов крізь хрещення, визнається рівним за благодаттю з усіма хрещеними по вірі. Тому всі мають право обирати керівників протестантських громад та бути ними обраними. Обирають спеціальних служителів — дияконів, пресвітерів, пасторів, єпископів.

Основою богослужіння є читання Біблії та проповідь, що відбувається не латиною, а національною мовою. Супроводжується богослужіння органною музикою, співами; запалюються свічки, вшановується хрест. У лютеранських церквах немає ікон, але зберігаються розп'яття, використовуються богослужбові вбрання. Окрім Біблії, як Святого Письма, лютерани традиційно вшановують «Книгу Згоди», куди увійшли великий та малий катехізиси Лютера, а також інші богословські твори.

В сучасному світі серед приблизно 408 млн. протестантів представниками лютеранства вважають себе близько 75 млн. віруючих. Переважна більшість з них мешкає у ФРН, США, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. З 1947 р. діє Всесвітній лютеранський союз, що поєднує більшість лютеранських громад.

Англiканство. На відміну від Німеччини та Швейцарії, в Англії реформаційний рух було розпочато зверху. Формальним приводом реформування апостольської церкви стала ситуація з особистого життя англійського монарха Генріха VIII, якого ще 1520 р. Папа Римський нагороджує за протистояння реформам Лютера почесним титулом *defensor fidei* (захисник віри). Оскільки від шлюбу з Катериною Арагонською король не мав нащадка чоловічої статі, а його фаворитка Анна Болейн налягала на шлюбі з нею, Генріх VIII звернувся до Папи Римського з проханням дозволити розлучення в інтересах англійської корони. Після обґрунтованої відмови Ватикану король звинуватив католицьке священство Англії у державній зраді та підкоренні владі Риму.

Англiканство як течія протестантизму було законодавчо оформлене в офіційну церкву 7 постановами англійського парламенту 1532—1534 рр., за якими розривалися офіційні стосунки християнської церкви Англії з Римом. Англійському церковному суду було заборонено апелювати до іноземного, тобто папського суду.

Після розриву стосунків з Римом спеціальним «Актом про верховенство» за королем було закріплено титул глави церкви Англії з правом «інспектувати церкви ... відновлювати, реформувати, наказувати, виправляти всілякого роду помилки, ересі ... неповагу до влади». «Акт церковних призначень» додатково надавав королю право призначення єпископів. Надалі було припинене шанування святих, ікон та статуй, зачинено монастирі, відбулася секуляризація церковних володінь, з'явився офіційний переклад Біблії на англійську мову. В 1549 р. було введено англійську літургію, а за правління королеви Єлизавети (1591) р. затверджено «Символ віри» англiканської церкви — так звані «39 статей». Таким чином відбулося остаточне оформлення віровчення та літургійних особливостей, а Церква Англії стала централізованою державною релігійною організацією.

В англiканській (єпископальній) церкві збережені ієрархія, єпископат, урочистість богослужінь. Англiканцями визнаються лише два християнських таїнства — хрещення та причащення.

Святе Письмо в англiканстві визнається єдиним джерелом віровчення, декларується принцип спасіння однією лише вірою, але зберігаються характерні для католицизму ідеї про рятівну силу церкви та ієрархію. Єпископи церкви Англії призначаються короною, а в інших англiканських церквах обираються синодами. Життя церков в цілому підпорядковується синодам, які утворюються єпископатом і священниками. Священослужителі можуть брати шлюб, а останнім часом до священства допущені й жінки.

Зараз у світі до англiканства належать близько 68 млн. людей. Воно найбільш поширене в Англії, Шотландії, Ірландії, США, Канаді, Новій Зеландії. Усі англiканські церкви об'єднуються в Англiканський союз церков. Консультативним органом з середини ХІХ ст. є Ламбетські конференції.

Кальвінізм. Ще однією течією протестантизму став кальвінізм, догматичні основи якого були сформульовані швейцарським реформатором Жаном Кальвіном (1509—1564).

В 1536 р. вийшла книга Кальвіна «Настанови в християнській вірі», центральною ідеєю якої стало не стільки виправдання вірою (це притаманне всьому протестантизмові), а принципово нове розуміння *покликання і обраності* людини Богом. Вважається, що Бог наперед визначає долю та можливий життєвий шлях кожної людини. Завдяки дару віри одні люди є обраними задля спасіння у вічному блаженстві, інші ж приречені на страждання за життя та загибель душі після смерті. Згідно з цим положенням ні вірою, ні своїми справами людина не в змозі нічого змінити в своїй долі, бо об-

раність чи прокляття, доля людської душі після смерті — то є велична таємниця Бога.

Підкреслюється, що за кожну хвилину свого життя, за кожен вчинок людина відповідає перед Богом і перш за все це стосується великих дарів Отця Небесного: часу, здоров'я та власності. Ознаками обраності до спасіння, за Кальвіном, є спроможність християнина влаштовувати свої життєві справи, проявляти енергію та докладати зусиль задля здійснення мети; реалізувати себе в професійній діяльності, підприємстві; зосереджуватися на повсякденних справах, роботі та досягненні успіху. Життя в цілому розуміється як виконання обов'язку щодо родини, суспільства, людства. Але любов до ближнього в кальвінізмі розуміється своєрідно — як служіння Богові, а не його творінню. Сутність цього напрямку в протестантизмі багато в чому пояснюють вислови: «Бог допомагає тому, хто допомагає собі сам», а також «Працювати — значить молитися». В цій конфесії відкинуті майже всі зовнішні атрибути культу: ікони, свічки, хрест. Підкреслюється, що ніякі магіко-сакральні засоби, ніякі релігійні церемонії не мають значення для особистого індивідуального спілкування з Богом. Навіть хрещення та причащення розглядаються лише як символічні обряди.

Єдиним джерелом віровчення визнається лише Біблія. Відсутній загальнообов'язковий «Символ віри», а книги самого Кальвіна та інших авторитетних теологів сприймаються як свідоцтва слова Божого в конкретній історичній ситуації. Центральним елементом спрощеного богослужіння є проповідь, характерними ознаками виступають також співання псалмів та молитви.

В сучасному світі послідовники кальвінізму мешкають переважно у Швейцарії, Голландії, ФРН, США, Англії, Шотландії, Канаді та Австралії.

§ 3. Роль протестантизму у формуванні західного індустріального суспільства, трудової етики та сучасних уявлень про права людини

Ранній протестантизм (особливо лютеранство та кальвінізм) призвів не лише до реформації церковного життя, але й викликав радикальні зміни устрою тогочасного буття у Західній Європі. Він по-новому визначив шлях до реалізації християнських цінностей у мирському житті, сформував основи світоглядних настанов людини Заходу. На зміну традиційним уявленням, де час не має ціни, а індивідуальність людини поглинається інтересами соціальної групи, приходять індивідуалістична етика протестантизму з її шанобливим ставленням до будь-якої дозволеної Богом професійної діяльності, яка пов'язується з особистою творчістю, відповідальністю, увагою до повсякденних справ. Як зазначав соціолог Макс Вебер на початку ХХ ст. у книзі «Протестантська етика і дух капіталізму», сутність змін, що відбулися в ранньокapіталістичній Європі, можна простежити навіть за появою нових термінів. У німецькій мові новим стало слово *beruf*, в англійській — *calling* і т.ін. Слово, яке вперше саме в такому значенні — *покликання* — з'являється у перекладі Біблії на німецьку, більше відповідає духові лютерівського перекладу, а не духу оригіналу. Новою була, власне, сама ця ідея, а не лише слово, бо покликання — це виконання своїх обов'язків у рамках світської професії як найвищої мети людського морального життя. Єдиний спосіб догодити Богові — сумлінне виконання своїх повсякденних обов'язків згідно з призначенням людині місцем у суспільному житті.

Якщо у традиційному християнстві відчувається певна есхатологічна невизначеність щодо значущості земного буття (бо воно є надто коротким і треба зосередитися на духовному самовдосконаленні), то в протестантизмі наголошується на актуальності саме світського сьогодення: «Хліб наш насущний дай нам сьогодні».

В канонічному католицькому праві принцип «*Deo placere vix potest*» (навіть чи буде завгодно Богові) несхвально оцінював діяльність торговця, а Томас Аквінський прямо вважав ганебнимість потяг до збагачення. Протестантизм же в цілому, і особливо кальвінізм, орієнтуючи людину на природність і необхідність виконання її обов'язків у повсякденності, пропагує матеріальне збагачення та професійну кваліфікованість як ознаку обраності Богом до спасіння. Цінувати світське життя, працювати зосереджено, якісно і наполегливо — саме в цьому особливості нової трудової етики, пов'язаної з реформацією християнства. Історичний досвід та сучасне ставлення до життя в країнах Заходу з переважно протестантським релігійним досвідом багато в чому демонструє втілення цієї особливої етики в соціально-економічній та політичній практиці.

§ 4. Пізньопротестантські течії

На базі основних напрямків протестантизму в XVI—XVIII ст. виникли течії пізнього протестантизму: менноніти, баптисти, квакери, методисти, а в XIX ст. — адвентисти, свідки Єгови, ще пізніше — п'ятдесятники.

Менноніти — послідовники проповідника Менно Сімонса. Уперше з'явилися в 30-х рр. XVI ст. у Голландії, потім поширилися в Німеччині, Польщі, Росії. Менноніти вимагають водохрещення дорослих, двічі на рік роблять обряди причащення, а також взаємного омивання ніг у пам'ять про те, як це робив Ісус. Вони проголошують принцип непротилежності злу, сповідають пацифізм, відмовляються від військової служби.

Особливості історичного розвитку меннонітів, що жили в умовах постійних переслідувань, в інонаціональному іноконфесійному оточенні, їхня замкнутість призвели до утворення своєї етноконфесійної спільності. Зараз менноніти проживають у США (так звані *аміш*),

Канаді, ФРН, Голландії і Південній Америці, поділяються на ряд дрібних течій і нараховують близько 500 тис. прихильників.

Менноніти, що живуть на території колишнього СРСР, поділяються на два напрямки: церковні і «братські». Громади меннонітів є в Оренбурзькій і Омській областях, Алтайському краї, Казахстані, Литві, Латвії, Естонії, Киргизії. У 1963 р. частина «братських» меннонітів приєдналася до євангельських християн-баптистів.

Баптизм (від грецьк. *baptizo* — занурюю у воду) виник на початку XVII ст. у Голландії, а потім в Англії. У 1639 р. була організована перша баптистська громада в Північній Америці. Виражаючи соціальні прагнення радикальної частини дрібної буржуазії, баптисти вимагали повного відокремлення церкви від держави, релігійної свободи і віротерпимості.

Баптисти вважають Біблію єдиним джерелом віровчення, проголошують особистий порятунок за допомогою віри в «спокутну жертву Ісуса Христа». Баптизм сповідує принцип «загального священства», заперечує духовництво як посередника між віруючим і Богом, не визнає святих, мощів, ікон, чернецтва, церковних таїнств та атрибутів. Обряди водохрещення і причащення тільки хлібом (баптисти принципово утримуються від будь-яких хмільних напоїв) символічно демонструють віру людини, її відданість служінню Христу. Баптизм визнає тільки свята, пов'язані з ім'ям Христа, а також деякі специфічні свята (наприклад, День жнив, День єдності в ЄХБ). Кожна громада баптистів є самоврядною організацією (принцип «автономії громад»). Ними керують виборний пресвітер і рада громади.

З кінця XVIII в. починається поширення баптизму завдяки місіонерській діяльності його представників в Європі, Північній Америці, Азії й Африці. У 1905 р. був утворений Всесвітній союз баптистів, центр якого в США. Зараз баптистські організації діють у багатьох краї-

нах Європи, Африки, Південної Америки. Дуже сильні позиції баптистської церкви в США — майже 20% населення є її членами.

Методизм — один з найбільш поширених протестантських напрямків. Методизм виник в Англії в 30—40-х рр. XVII ст. Його заснував Дж. Веслі, син священника. Разом із братом Чарльзом він організував у 1729 р. «Святий клуб», метою якого було поширення благочестя. За крайню пунктуальність свого релігійного життя і суворе дотримання релігійних розпоряджень їх стали називати методистами. Виникнення методизму — своєрідна реакція на формалізм англіканської церкви, з одного боку, і на поширення раціоналізму і деїзму — з іншого. Методисти скоротили 39 статей англіканського «Символу віри» до 25. З усіх обрядів зберігається лише водохрещення і причащення. Зараз методизм поширений у 90 країнах світу і нараховує 40 млн. послідовників. Особливо їх багато в США — 13 млн, в Англії та інших європейських країнах.

Адвентисти (від лат. *adventus* — пришествя) — протестантська течія, що виникла в 30-х рр. XIX ст. у США. Її засновник В. Міллер зробив спробу «точно» спрогнозувати друге пришествя Христа в 1843—1844 рр. Очікування цього пришествия, незважаючи на провал пророцтва, є центральним догматом адвентизму. Одне з його відгалужень, очолене «пророчицею» Хелен Вайт, оформилося в 1863 р. у церкву *адвентистів сьомого дня*. Особливості віровчення і культу цієї організації: заперечення безсмертя душі, обов'язковість святкування суботи, «санітарна реформа», десятина. Адвентизм відрізняється дуже активною місіонерською діяльністю.

«Свідки Єгови» — протестантська течія, що виникла в 70-х рр. XIX ст. в США як Міжнародне товариство дослідників Біблії. У 1931 р. воно оголосило себе «теократичною організацією» — Товариством свідків Єгови. Зараз це велика міжнародна корпорація, що нараховує

близько 3 млн. прихильників. Вона має величезний капітал, друкарні, випускає великими тиражами релігійну літературу 165 мовами, у тому числі російською та українською (журнали «Сторожова вежа», «Пробудися!» та ін.). Центр організації «Свідків Єгови» — Бруклін (район Нью-Йорка).

Специфіка віровчення «Свідків Єгови» полягає у визнанні єдиного Бога Єгови, запереченні Трійці, безсмертя душі, традиційних християнських уявлень про рай і пекло. Христос — перший і головний «свідок Єгови» — ніби-то незримо прийшов у світ у 1914 р. і готується до вирішальної битви із сатаною — Армагеддону. Армагеддон — це страшна, винищувальна війна, у вогні якої згорить увесь світ, усе людство, за винятком єговістів. Єговісти неодноразово призначали терміни Армагеддону і, незважаючи на провал пророцтв, продовжують призначати нові дати.

П'ятдесятництво — одна з найпізніших протестантських течій, що з'явилися в США наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Відрізняється містико-екстатичним характером свого вчення і культу. В їх центрі — віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом і одержання від Нього так званих «видимих дарів Святого Духу»: здатності говорити іншими мовами без попереднього вивчення, до пророцтва, цілительства. В основі п'ятдесятництва лежить новозавітний міф про «зішесття Святого Духу» на апостолів у день п'ятдесятниці (Деян. II, 1-18). Збори п'ятдесятників, як правило, супроводжуються проявами масового релігійного екстазу.

Зараз у світі нараховується близько 25—30 млн п'ятдесятників. Основна маса їх у США, Бразилії та в інших країнах.

§ 5. Протестантизм в Україні

Лютеранство в колишньому СРСР було поширене головним чином у Прибалтійських республіках, де з'яви-

лося ще в першій чверті XVI ст. Лютеранські громади зараз є також у Казахстані, Киргизії, Омській, Новосибірській областях Росії і переважно складаються з громадян німецької національності. Їхнє виникнення пов'язане з процесами міграції німецьких колоністів, що почалися в другій половині XVIII ст., а також їхнім насильницьким переселенням з України, Криму, Поволжя в роки Другої світової війни.

Перші баптисти з'явилися в Росії в 60-х, а євангельські християни (різновид баптизму) — у 70-х рр. XIX ст. Основні регіони поширення баптизму до революції — Україна, Закавказзя, Північний Кавказ.

Зараз церква євангельських християн-баптистів — одна з найбільших протестантських організацій у країнах СНД. Вона утворилася в 1944 р. на основі об'єднання баптистів і євангельських християн. У 1945 р. до союзу євангельських християн-баптистів приєдналася частина громад п'ятдесятників — християн євангельської віри і євангельських християн у дусі апостолів, а в 1963 р. — «братерські» менноніти. Громади євангельських християн-баптистів є в багатьох областях і автономних республіках РФ, в Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Азербайджані, Казахстані, у країнах Середньої Азії і Прибалтики. Церква очолюється Радою євангельських християн-баптистів. Вона є членом Всесвітнього союзу баптистів, входить до Європейської федерації баптистів, а також є членом Всесвітньої ради церков, Конференції європейських церков та інших міжнародних релігійних організацій.

Перші *адвентисти сьомого дня* з'явилися в Росії в 80-х рр. XIX ст. Зараз близько половини всіх громад адвентистів мешкає в Україні. Є вони також у Білорусі, Молдові, Казахстані, країнах Балтії, у Середній Азії, у ряді областей РФ. Єдиного організаційного центру адвентисти в СНД не мають.

В Україні є досить численні громади «Свідків Єгови», а у СНД вони діють у Молдові, на Північному Кавказі, в

Іркутській області і Красноярському краї. Більшість з них підпорядковані Бруклінському центру. Крім того, в Україні є численні громади п'ятдесятників, частина яких ще у 1945 і 1947 рр. приєдналася до ВРЄХБ (так звана Серпнева угода).

Питання до самопідготовки

1. Загальне ставлення протестантизму до догматики і культури традиційних християнських церков.
2. Головні течії раннього протестантизму.
3. Чи є підстави звинувачувати протестантство у войовничому ставленні до представників інших релігійних конфесій?
4. Головні течії та відгалуження пізнього протестантизму.
5. Головні течії та відгалуження протестантизму, поширені в Україні.
6. Історичні причини виникнення протестантизму.
7. Чому протестантизм у його різних формах почав поширюватися в Україні?

Розділ 12

Іслам

§ 1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу

Іслам виник в Аравії на початку VII ст. серед кочівників-скотарів, яких називали арабами, тобто «скотарями», на відміну від інших нечисленних племен, що мешкали на півдні півострова на придатних для землеробства землях. На той час відбувався розпад патріархального ладу, і з представників сильних родів почала складатися військово-політична еліта. Вона мала найбільшу кількість худоби, захоплювала громадські пасовиська, джерела та колодязі, без яких життя в Аравії взагалі неможливе. Слабкі ж роди швидко зубожіли і терпіли приниження з боку сильних і багатих.

У цей час на заході півострова, у так званому Хіджазі, посилювалося плем'я *курайшитів*, що мешкало в місцевості Мекка. Через Хіджаз уздовж узбережжя Червоного моря проходив древній караванний шлях, що мав важливе економічне значення для племен, які осіли на стратегічних пунктах цього шляху. Верхівка курайшитів, використовуючи вигідне положення Мекки на перехресті торговельних шляхів, одержала великі можливості для збагачення, зміцнення своєї влади. З Меккою суперничав Ясриб, де оселилися племена *аус* і *хазрадж*. Ці міста і відіграли вирішальну роль в об'єднанні Аравії.

Мекка, крім економічної і політичної могутності, мала важливе значення в релігійному житті арабських

племен. Тут був розташований Кааба — древній язичницький храм. В одну зі стін Кааби був умурований Чорний камінь — *аль-хаджар уль-асвад*, що за легендою впав з неба. На знак шанування Кааби араби поставили навколо неї скульптурні зображення своїх племінних і родових богів. Усього їх було близько 360. У чітко визначену пору року араби робили паломництво в Мекку, щоб поклонитися Чорному каменеві і своїм племінним ідолам. На цей період припинялися усі міжплемінні конфлікти, чвари між родами, навіть кровна помста.

Курайшити були визнаними усіма племенами охоронцями Кааби. У них були ключі від храму, їхні представники відправляли релігійні ритуали. Це плем'я постачало прочанам їжу, воду, одяг. Усе це піднімало курайшитів над усіма іншими племенами, що здійснювали паломництво.

§ 2. Життя Мухаммада і поширення його вчення

Засновником нової релігії — ісламу був Мухаммад з племені курайшитів. Він народився близько 570 р., помер у 632 р.

Перша біографія Мухаммада була складена мединцем Ібн Ісхаком приблизно через 100 років після смерті пророка. Звичайно її називають Сіру, скорочено від «Сірат расуль Аллах» — «Життєпис посланця Аллаха». Є й інші джерела, що містять відомості про Мухаммада. Мухаммад походив зі збіднілого роду *хашим* племені курайш. Ще в дитинстві майбутній пророк бачив соціальну несправедливість, бо хашимів пригноблювали багаті одноплемінники з іншого роду — *умайї*. До того ж він рано залишився сиротою. Спершу помер батько — Абдуллах, потім мати — Аміна. Його виховував дід Абдуль-муталіб, а після смерті діда — дядько по батьківській лінії Абу Таліб. Хлопчиком йому доводилося пасти худо-

бу, юнаком він найнявся в погоничі караванів. У 24 роки Мухаммад став працювати у багатій купчихи-вдови, сорокалітньої Хадіджі, незабаром оженився на ній і сам став торговцем. У сорокалітньому віці Мухаммад почав своє проповідування єдиногобожжя. Свої проповіді він проголошував спершу у рідному місті — Мекці. Потім, у 622 р., переселився в Ясриб, що одержав назву Медина (повна назва Мадина-ун-набі — Місто пророка). Тут він і був похований у мечеті, закладеній ним поряд з його будинком.

Очевидно, Мухаммад бажав об'єднати всіх арабів в сильну і водночас вільну від соціального напруження державу. Як колись Мойсей об'єднав євреїв під гаслом Єдиного Бога, так і Мухаммад з самого початку своєї проповідницької діяльності закликав повернутися до древньої релігії Авраама або, арабською мовою, Ібрахіма. Коран так характеризує віру Авраама: «Слідуйте... за релігією Ібрахіма... — адже він не був многобожником!» (3:89). Згодом Мухаммад вважав Ібрахіма засновником Кааби. Ім'я ж єдиного бога — Рахман — він зробив одним з епітетів Аллаха і кожну проповідь починав словами: «Бісміляхи-р-рахмані-р-рахім» — «В ім'я Аллаха милостивого, милосердного». Мухаммад вважав себе пророком єдиного бога — Аллаха, обраним ним для того, щоб наставити людей на шлях щирої віри. «...О люди! Я — посланець Аллаха до вас усіх, Того, якому належить влада над небесами і землею, — немає божества крім Нього... Віруйте ж в Аллаха і Його посланця... і слідуйте за Ним...» (К. 7:157—158).

У Мекці проповіді Мухаммада були зустрінуті знатними курайшитами, особливо з роду умайя, вкрай вороже. Адже він відкидав язичницькі культи, а це, на думку мекканських багатіїв, могло завдати шкоди святості Кааби, з поклонінням якій були пов'язані не лише їхні релігійні почуття, але й значні матеріальні вигоди. Крім того, у своїх проповідях посланець Аллаха засуджував надмірне багатство, закликав допомагати бідним, дотри-

муватися справедливості. Особливо різко виступав він проти лихварів, що поневолювали цілі бедуїнські роди. Супротивники Мухаммада стали його висміювати, потім стали погрожувати і навіть збиралися вбити.

Переслідуваний впливовими курайшитами, Мухаммад був змушений залишити Мекку і з групою своїх прихильників переселився в Ясриб. Вважається, що це переселення (арабською мовою *хіджра*) відбулося 16 липня 622 р. Ця дата пізніше стала першим днем мусульманського літочислення. У Ясрибі, що став незабаром називатися Мединою, проповіді Мухаммада зустріли майже загальне схвалення. Мединці бачили в Мекці постійного конкурента і тому швидко об'єдналися навколо пророка. Принявши нову віру — іслам, жителі Медини склали разом з переселенцями з Мекки ядро мусульманської громади — *умму*.

Невдовзі Мухаммад став не лише духовним головою релігійної громади, імамом, але й правителем Медини, головним суддею і воєначальником. Таким чином, у мусульманстві із самого початку злилися воєдино громада і держава, релігія і політика, духовна і світська влада.

§ 3. Коран і Сунна

Оголошений офіційним список головної книги мусульман — Коран — був спочатку безсистемними записами проповідей Мухаммада. Вже після смерті пророка його секретар Зайд ібн Сабіт запропонував поділ цих записів на *сури* (глави) і *аяти* (вірші). Сури розташовані в порядку зменшення обсягу. Для зручності запам'ятовування текст був поділений на 30 *джуз* (частин) і 60 *хизб* (відрізків). Коран містить 114 сур. Першу суру «Аль-Фатіха» зобов'язаний знати напам'ять кожен мусульманин. За місцем проголошення сури поділяють на мекканські (610—622) і мединські (622—632). Коран був складений на мекканському діалекті арабської мови. Розуміння са-

мого тексту Корану — непросте завдання для читача, у ньому поряд з ясно викладеними віршами — мухаммат, містяться одкровення, зміст яких не піддається однозначному тлумаченню, — муташабхіхат. Їхніми коментарями займаються вчені — знавці ісламу.

Сунна — в перекладі з арабської зразок, приклад, це священний переказ ісламу, звід текстів, що описують життя Мухаммада, його висловлювання і справи. Ці перекази (*хадіси*) збирали і записували, так з'явилася Сунна. Існує навіть професія *мухаддіса* — збирача і коментатора хадісів. Хадіси складаються з двох частин: *існад* (опора)— там перелічуються імена переповідачів, і *маті* (текст)— власне зміст. У широкому значенні Сунна — збірник хороших звичаїв, традиційних настанов. Сунна доповнює Коран і шанується як джерело знань про те, яка поведінка є богоугодною. Тому вивчення Сунни є важливою частиною релігійного виховання.

Ще за життя Мухаммада громада регулювала норми життя, спираючись на авторитет пророка. Після смерті пророка його наступникам — халіфам удалося за допомогою Сунни організувати життя релігійної громади і вирішувати багато практичних питань. Через багато століть після Мухаммада Сунна стала шануватися поряд з Кораном, оскільки Коран давав відповіді далеко не на всі питання і в ньому зустрічалися протиріччя, які можна було з'ясувати, посилаючись на спогади найближчих сподвижників Мухаммада.

§ 4. Догматика і культ ісламу

Іслам включає основні догмати, визнання яких вважається обов'язковим для всіх мусульман.

1. *Віра в Аллаха*. Як правило, всі мусульманські тексти й офіційні промови починаються з фрази: «В ім'я Аллаха милостивого, милосердного». Аллах є єдиним і Всемогутнім Богом. Аллах створив світ і людину. Він не має

конкретного образу і тому не може бути зображений. Вчення про Аллаха є основою мусульманської релігії, а догмат про одиничність і єдність Аллаха (*am-tauhid*) — головним її догматом. Відповідно до нього повинне бути побудоване все життя мусульманина. Короткий символ віри говорить: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, і Мухаммад — посланець Аллаха». «Він — Аллах — і не був Йому рівним жоден» (К.112).

2. *Віра у святість Корана* — головної священної книги мусульман. Праведні розглядають Коран як нестворене слово Аллаха і атрибут буття. Ніхто не може змінити в ньому ані слова.

3. *Віра в янголів і демонів*. Мусульмани вірять, що між Аллахом і людиною існує безліч янголів і демонів. Усіма за-непалими янголами — джинами — керує Ібліс (шейтан).

Крім цього, він здатний сам породжувати їх. Ібліс — один зі створених з вогню янголів, що відмовився вклонитися створеній Аллахом з пороку людині і був за це скинутий з небес. Мусульмани вірять, що в житті людина має двох янголів, які записують його добрі і погані справи, і цей реєстр визначить його загробне життя.

4. *Віра в пророків і посланництво Мухаммада*. Пророків нараховуються десятки тисяч. Головними з них вважаються Адам, Ной, Авраам, Мойсей, Ісус. Мухаммад — останній пророк.

5. *Віра в рай і пекло*. Рай уявляється як місце, де праведники знайдуть вічне блаженство: це тіністі сади з численними каналами і джерелами. Людина одержить там основні насолоди: прохолоду, спокій, їжу і питво. У Корані і мусульманській есхатології пекло — це місце, де невіруючі і грішники будуть піддані покаранням. Жертви горітимуть у вогні: «А ті, котрі нещасливі, — у вогні, для них там — крики і ревіння» (К.11:106/108).

6. *Віра в божественну зумовленість долі*. Мусульмани вірять у зумовленість долі. Усе на світі створено Аллахом, і ніхто не може змінити хід подій. Кожна подія вписана

в книгу вічності до створення світу, і доля, година смерті кожної людини визначені заздалегідь.

Якщо догматика ісламу (іман) відносно проста, то цього не можна сказати про його *культову практику* (*din*), що містить у собі п'ять основних, обов'язкових положень — п'ять «стовпів» релігії (*аркан уд-дін*): проголошення і визнання істинності Корану, щоденна п'ятиразова молитва, дотримання місячного посту, сплата благодійного податку, паломництво в Мекку.

Деякі мусульманські богослови розглядають як ще один — шостий «стовп» релігії — війну проти «невірних» — *джихад*, або *газават*, один з головних обов'язків мусульманина. Однак, починаючи з IX—X ст. поняття «джихад» (первісне значення — «старання», «ретельність») наповнилося новим змістом. З'явилося уявлення про вищу форму джихада як внутрішнього, духовного самовдосконалення на шляху пізнання Аллаха.

Молитва. Мусульманин повинен п'ять разів на добу робити молитву — саят (персидською мовою — намаз): на світанку, опівдні, у другій половині дня, після заходу сонця і на початку ночі. Існує мусульманський переказ про те, що під час чудесної подорожі Мухаммада на небеса Аллах заповідав йому молитися 50 разів на день, але пізніше змилюстився і скоротив це число в десять разів. Перед намазом обов'язкове омивання. «Коли встаєте на молитву, то мийте ваші обличчя і руки до ліктів, обтирайте голову і ноги до щиколоток», — сказано в Корані (5:8).

Піст. Дотримувати посту (*саум*, або *сійям*) слід в дев'ятому місяці за мусульманським місячним календарем, що був введений Мухаммадом у 632 р. В арабських країнах цей місяць називається *рамадан*, а в Туреччині, Ірані, Афганістані, Пакистані *рамазан*. Мусульманський піст своєрідний: цілий день не можна ні їсти, ні пити, після заходу сонця усе це дозволяється.

Паломництво. Кожен повнолітній мусульманин зобов'язаний, якщо він здоровий і забезпечений матеріаль-

но, зробити хоч раз у житті паломництво (*хаджж*) до Мекки. Після цього він одержує право на почесний титул «*хаджжі*» або, у єгипетській вимові, «*хаг*». Територія Мекки (Саудівська Аравія) вважається священною (*харам*). Перш ніж вступити на неї, прочанин повинен привести себе в особливий молитовний стан (*іхрам*). Юрби прочан у білому одязі стікаються до мекканської мечеті, розташованої в центрі міста. На її великому дворі знаходиться Кааба і священне джерело Замзам. Тут прочани слухають проповіді, читають молитви, обходять сім разів навколо Кааби. Кожний прагне поцілувати Чорний камінь або, якщо це неможливо через велику кількість бажаючих, хоча б дотягнутися до нього рукою...

Благодійний податок. В ісламі існує традиція збирання коштів з багатих членів мусульманської громади для розподілу їх між бідняками. У Корані ця благодійність названа очищенням (*закят*): багатій ніби очищається перед Аллахом від гріха надмірного багатства. Закят приписаний і мусульманським правом (шаріатом). У ряді країн (наприклад у Лівії) він став державним податком. Стягують його раз на рік у певний термін з кожного виду майна. Звичайно він становить 2,5% річного доходу.

§ 5. Шаріат

Шаріат — «мусульманський спосіб життя», «закони віри», «правильний шлях» — сукупність закріплених Кораном і Сунною настанов, якими керуються мусульмани, щоб досягти досконалості і благополуччя. Шаріат є релігійно-етичним стрижнем *фікху* — мусульманського права. У Корані і Сунні містяться норми, що регулюють порядок виконання релігійних обов'язків — ібадат і характер взаємин між мусульманами — *муамалат*.

Ібадат являє собою вічні, не піддані змінам духовні потреби віруючих. Муамалат не має чітких визначень. Коран і Сунна встановлюють загальні принципи й орієн-

тири. На рівні нормативної регламентації відносин шариат не може обійтися без аль-фікх-права, тільки за допомогою аль-фікха відбувається переклад положень шариату в площину практичних дій. Таким чином, Коран і Сунна складають зміст шариату, що відіграє роль ідейного джерела, релігійно-етичної основи аль-фікха (права і юриспруденції). Суддя відправляє правосуддя на основі шариату-каді (той, хто вирішує). Перші каді з'явилися ще за часів халіфа Омара. У наші дні там, де діє судочинство на основі шариату, каді веде справи, що стосуються обрядовості, сімейного, приватного і частково кримінального права. Каді здійснює суд у метаєте або махкаме (судовій палаті), при розборі складних справ запрошує брати участь у судовому засіданні факіхів — (знавців фікха). Іновірці не підлягають шариатському судові, але позов між мусульманином і іновірцем розбирає каді.

§ 6. Сунніти і шиїти — головні течії в ісламі

Після смерті Мухаммада у створеній ним державі (халіфаті) почалася боротьба за владу. Внаслідок суперництва двох родів племені курайш почався розкол мусульманства на так званих *суннітів* і *шиїтів*. Як вже зазначалося, один з родів — *хашим*, до якого належав сам пророк, інший — *умайя (омейя)*, який згодом дав початок династії Омейядів, що закріпилася в Дамаску (Сирія) і правила Халіфатом з 661 по 750 р. У боротьбі за право успадкувати халіфат переплелися політичні інтереси феодальних угруповань з родовими амбіціями курейшітських сімейств. За іронією історії, саме омейяди, а не хашиміти стали першими наступниками пророка. Вони вважали себе вірними послідовниками Корану, установлень Мухаммада і його сподвижників. Справа в тому, що засновник ісламу не залишив спадкоємців чоловічої статі. Від його шлюбу з першою дружиною Хадіджою народилося два сини і чотири дочки. Але сини вмерли в дитинстві. Тільки в ос-

танньої дочки Фатіми народилися сини Хасан і Хусайн. Фатіма була дружиною Алі, двоюрідного брата й одного з найближчих сподвижників Мухаммада.

Більшість членів ранньої мусульманської громади називали себе суннітами (від араб. «ахл ас-сунна валджамаа» — люди Сунни і згоди громади). Суннітські глави громад боролися за релігійну єдність громади і заснували сильну ідейну традицію. Визнання догматів розглядалося як слідування «правильним шляхом», неухильного слідування літері і духові релігійного переказу у повсякденному житті мусульман.

Як близький родич пророка Алі міг претендувати на посаду халіфа, спадкоємця Мухаммада. Однак вибір громади спочатку впав на іншого сподвижника пророка — Абу Бакра, потім главою халіфату став Омар і після його смерті Осман. Осман одержав владу в халіфаті тоді, коли державу стали роздирати усобиці і смути. У цей час і виникла ідея законності права Алі на престол. Після довгих виборчих перегонів спочатку мусульмани Єгипту, а вже потім мешканці Мекки, Медини та Іраку обрали Алі халіфом. Після загибелі Алі єдина мусульманська громада розкололася на суннітів і шіїтів .

Основні принципи ісламських догматів і культу в шиїзмі і його різних напрямках і сектах майже не змінилися, але ряд положень, особливо пов'язаних із питаннями законної влади та судочинства, одержали дещо відмінне тлумачення порівняно із суннізмом. Так, шиїти зробили одним із принципів державного права *іма-мат* — верховну духовну владу. Спочатку вчення про імамат виникло для того, щоб обґрунтувати законність прав Алі і його нащадків на владу, потім воно перетворилося на один з основних догматів, відповідно до якого імам «встановлений Аллахом» і не може залежати від бажання людей, тобто не може бути виборним, як це визнали сунніти у теорії і як це здійснювалося на практиці при обранні перших халіфів.

На думку шіїтів, влада як Божа Благодать, або сакральна еманация, передається таємничим чином від одного імама до іншого. Усього, як вважають більшість шіїтів, було 12 імамів. Останній з них — теж Мухаммад — нібито зник у печері під Самаррою в Іраку. Він є «таємним імамом», незримо присутнім у цьому світі і повинен знову з'явитися всім як *махді* (месія), щоб відновити на землі щиру віру — шиїзм.

Трохи інакше, ніж сунніти, шіїти ставляться до мечеті. Для суннітів вона є тільки молитовним будинком. Для шіїта мечеть — щось подібне до клубу. Після молитви він може проводити тут багато годин, пити чай, вести світські бесіди, навіть ділові переговори. Так, і зараз у часи загострення політичної ситуації мечеті в Ірані перетворюються на центри ідеологічної боротьби, політичної агітації і пропаганди.

Крім загальномусульманського паломництва в Мекку і Медину, шіїти роблять хаджж до місць поховання своїх мучеників і святих. В Іраку це в першу чергу Карбела з гробницею Хусейна і Неджеф із гробницею Алі, Самарра, де знаходиться склеп «таємного імама»; в Ірані — Мешхед (з могилою восьмого імама Рези) і Кум, де похована його сестра Фатіма. Крім загальномусульманських, шіїти мають і свої особливі свята і пам'ятні дати.

§ 7. Подальші ідейні розгалуження в ісламі

Суфізм. Містичне вчення суфізм (*ат-тасаввут*) виникло в ісламі в VIII ст. Поняття суфізму походить від слова *суф* («вовна») — в одяг з вовни вбиралися мусульманські пустельники. Перші вожді суфіїв — Аль-Басрі, Аль-Халлай, Аль-Мухазбі вчили шукати Бога в собі. В основі процесу зближення з Аллахом лежить інтуїтивне пізнання божественної істини. Теоретичними передумовами суфізму є *неоплатонізм Плотіна*, з його тезою про божественну еманацию, про земний світ як дзерка-

ло, в якому відбивається божественне, *ідеї буддизму* з тезою про примат Абсолютної Реальності перед світом відчуттів і *ідеї східно-християнського ісихазму*. Суфії багато уваги приділяли розмірковуванням над таємним змістом коранічних текстів, молитвам, постам, практичним вправам входження в транс з метою отримання екстатичного досвіду тощо. Зокрема, вони випробували себе довгим мовчанням, постами і самітництвом, практикували медитацію, об'єктом якої був пророк Мухаммад. У своїх медитаціях використовували чітки з 99 бусинами, прославляючи 99 імен Аллаха. У пошуках пізнання істинного Бога вони також використовували музику й танці, вважаючи, що вони служать духовному просвітлінню.

Суфії засуджували багатство і розкіш, жорстокість правителів. У середині XI—XII ст. у містах Аравії почали складатися суфійські братства, в яких наставник навчав релігійно-містичній практиці своїх прихильників. Братства зазвичай мають свої релігійно-філософські доктрини.

Ваххабізм. Як фундаменталістська течія ґрунтується на богословсько-правовій доктрині Ахмада ібн Ханбала, багдадського богослова IX ст. Ханбал вимагав чистоти мусульманської релігії, виступаючи проти розкоші і розбещеності халіфського двору. Ханбалітство виникло як релігійно-політичний рух соціальних низів. З одного боку, Ханбал визнавав право на халіфат за будь-яким представником роду курайшитів, а з іншого — вважав за можливе усунення негідного правителя від влади. Ханбалітські богослови розробили струнку систему визначення гріха багатобожжя, яка пізніше стала ідейною основою ваххабізму. Попередником ваххабізму визнаний суфійський богослов Ібн Таймійя, що виступав за зміну форми ісламу, що тоді існувала, і засуджував паломництво до мавзолею пророка в Медині. Ібн Таймійя намагався сформулювати свої погляди за принципом «золотої середини» — сполучення опори на розум і на віру. В догматиці Ібн Таймійя був монотеїстом, доводив непра-

вомірність ототожнення Аллаха з його творіннями. В сфері політики виступав за єдність держави й ісламу.

Але власне ваххабізм як релігійно-політичне вчення сформувався в Аравії лише в середині XVIII ст. на основі відродження Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом доктрини ібн Таймійя. Суть вчення аль-Ваххаба полягала в засудженні культу святих і твердженні єдинобожжя. Аллах вважався єдиним джерелом творіння і тому тільки він гідний поклоніння. Джерелом ісламу ваххабіти вважали Коран і Сунну, а всі інші джерела вважаються оманю. Мусульманин повинен пізнавати іслам через Коран, Сунну і мати власне тлумачення і розуміння першоджерел. Ваххабіти заперечують посередництво між мусульманами й Аллахом, відкидають поклоніння людям, що мають духовну владу, поклоніння мавзолеям, надгробним каменям.

На ранніх етапах формування ваххабізму як релігійно-політичної течії йому був притаманний крайній фанатизм у питаннях догматики й екстремізм у практиці боротьби зі своїми супротивниками. В соціальній сфері ваххабіти проповідували гармонію, братерство і єдність між усіма мусульманами, засуджували розкіш і корисливість. Особливе місце в ідеології і практиці ваххабізму приділялося джихаду — боротьбі за віру на шляху Аллаха. Припускався «джихад меча» — священна збройна боротьба з невірними. Загиблих під час цієї війни мусульман чекало вічне блаженство в раю. Ідеї аль-Ваххаба було покладено в основу об'єднання арабських племен, що очолили Саудіди, зараз ваххабізм є офіційною ідеологією Саудівської Аравії.

Через Афганістан і Середню Азію в 70-і роки XX ст. ваххабізм проникає на територію колишнього Радянського Союзу як релігійна опозиція традиційному духівництву. На Північному Кавказі ваххабізм поширився в період першої Чеченської війни 1993—1995 рр. Слід підкреслити, що догматика і політика тісно перепліта-

ються в практиці й ідеології ваххабізму, однією зі своїх політичних цілей ваххабіти вважають створення на Північному Кавказі ісламської держави. Фахівці вважають, що вплив ваххабізму (на території Росії) є необоротним процесом, тому необхідно створювати умови для діалогу з лідерами руху.

§ 8. Сучасна ситуація в ісламі. Іслам в Україні

В першій половині ХХ ст. виникла потреба узгодити Коран і взагалі іслам з реаліями сучасності. Було розпочато серйозні реформи на користь модернізації ісламу. Яскраві приклади таких реформ дала Туреччина, в якій після революції 1918—1920 рр. під проводом Кемаля Ататюрка шариат поступився місцем державним конституційним нормам. Після Другої світової війни з посиленням національно-визвольного руху іслам став впливати на політичні процеси, що відбувалися в багатьох інших країнах Азії та Африки. Спираючись на Коран, представники модернізму намагалися знайти точки опори для примирення ісламу з сучасною етикою і демократією.

Але в той же час поширюється ідея, що тільки ортодоксальний іслам може стати фундаментом нового життя в мусульманських країнах. Останнім часом у світі створилися умови не лише для модернізації, а й для відродження архаїчних форм ісламу. Прикладами реалізації таких фундаменталістських ідей можуть бути Алжир, Афганістан (рух талібан), Іран.

В Україні мусульмани, як і представники інших конфесій, одержали можливість вільно відправляти свої релігійні потреби на початку 1990 р. У 1991 р. був утворений Кадіят (Духовне управління) мусульман Криму. Кадіят поєднує кримських татар переважно суннітського напрямку. Крім цього, у Києві є Духовне управління мусульман України і Духовний центр мусульман України.

Відкрито Ісламський університет, виходять газети «Мінарет» і «Аль Баян», є Ісламський культурний центр. Ще один ісламський центр є в Донецьку.

Питання до самопідготовки

1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу.
2. Як поширювався іслам?
3. Основні джерела віровчення ісламу.
4. Догмати ісламу.
5. Особливості культу в ісламі.
6. Що таке шаріат?
7. Відмінності між суннітами та шиїтами.
8. Що таке суфізм і ваххабізм?
9. Як проявляються модернізм і фундаменталізм в ісламі?
10. Іслам в Україні.

Розділ 13

Буддизм

§ 1. Умови виникнення, розвитку та поширення

Загальна характеристика умов виникнення. Буддизм — це найстаріша зі світових релігій, що виникла у VI ст. до н. е. у стародавній Індії.

У середині VI ст. до н. е. індійське суспільство переживало відчутну кризу традиційного світогляду, який забезпечував стабільність соціального буття, усталеність культурних, політико-економічних відносин і зв'язків. Розпад родової системи та перехід до землеробської цивілізації з сильним впливом сусідської спільноти призводив до зміни звичаїв людей, орієнтованих на родоплеменні відносини. Стародавній індійський брахманізм пояснював і «освячував» саме ту систему життєвих координат, де місце людини в суспільстві та мета її існування пояснювалися волею богів: за походженням людина належить до окремої касты (брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри) і належним чином виконує сукупність соціальних обов'язків — йде шляхом догодження богам, який в Індії традиційно називають *карма-марга*. За цим чітко ієрархічним принципом розбудовувалася сукупність соціальних стосунків, а надзвичайно високий статус брахмана як провідника божественного в земне і володаря таємного сакрального знання гарантував незмінність споконвічного порядку речей у світі.

За принципово нових історичних обставин підсилюються позиції представників військової шляхти— кшатріїв. Між ними та брахманами розпочалася боротьба за владу в індійських князівствах, яка призвела до появи військових династій. Зросла знедоленість нижчих каст, збільшилася кількість людей, що перебували поза певною соціальною структурою індійського суспільства. Ці фактори призвели до зростання відчуття дестабілізації буття, вторгнення хаосу, що порушує божественні встановлення. За умов світоглядної кризи поширюються настрої соціального песимізму та невіри у традиційні цінності. Ці настрої стимулювали пошук нових засобів розв'язання суспільних проблем та теоретичного обґрунтування основ індивідуального буття. Тому в Індії VI ст. до н. е. зростає кількість послідовників традицій *танасу* — суворо аскетичного способу життя, який вимагає приборкання почуттєво-емоційних, тілесних зв'язків з навколишнім світом заради духовного самовдосконалення.

Життєвий шлях та діяльність Будди. Завжди, коли йдеться про східного мудреця, життя його овіяне надзвичайними легендами, які багато в чому дозволяють зрозуміти сутність віровчення.

Існує різне датування життя Будди, але найбільш поширеним є 566—486 рр. до н. е. Він народився в родині князя Шуддходани у північно-східній Індії і був названий Сіддхартхою Гаутамою Шакьямуні (той, хто досяг мети). Хлопчик мав багато ознак того, що його чекає велике майбутнє (золотавий колір шкіри, довгі мочки вух, довгі пальці рук та ін.). Було провіщено, що в майбутньому принц стане або великим володарем, якщо його молоді літа пройнуть безтурботно, або великим вчителем мудрості, якщо він зустрінеться зі стражданнями світу. Батько Сіддхартхи створив для нього максимально комфортні умови життя. Не виходячи за межі князівської садиби, принц вивчав стародавню ведійну літературу, навички управління, правила етикету тощо. Але одного дня, вже

після одруження та народження дитини, Сіддхартха випадково опинився за стінами палацу і тоді відбулися так звані «чотири зустрічі», які докорінно змінили його життя. Він зустрівся з покритими виразками хворими, з людьми дуже похилого віку і з похоронною процесією. Таким чином принц дізнався про існування хвороб, бідності, старості та смерті, супутниками яких є страждання людей та їхніх близьких. Нарешті, він зустрів монаха-аскета, який вів досі невідомий для принца спосіб життя, сенсом якого є пошук істини.

Під впливом цих зустрічей Сіддхартха залишив свою родину і став аскетом, аби знайти джерело страждань та зрозуміти сенс буття. Протягом семи років він приборкував бажання тіла та зміцнював дух і волю. Одного разу, вже зовсім виснажений, принц дав собі обіцянку не вставати з-під дерева, аж доки йому не відкриється істина. Після того як Сіддхартха витримав спокуси чудовиська-демона Мари, на нього зійшло Просвітлення та відкрилися таємниці істинного Знання. З цього часу принц отримав нове духовне ім'я — *Будда* (Просвітлений).

§ 2. Віровчення й культ

Вчення Будди має перш за все етичний характер. На відміну від західної релігійної і філософської традиції первісний буддизм мало уваги приділяв проблемам походження та розвитку всесвіту. За легендою, одного разу учень запитав Будду: «Що таке світ у цілому?» Замість відповіді Будда звернувся до учня: «А скажи мені, якого кольору волосся дитини тієї жінки, яка ще не народжувала?» Смісл цього епізоду полягає в тому, що людина не повинна витратити дорогоцінний час життя на з'ясування тих проблем, які лише відволікають від пошуку сенсу життя. Тому в багатьох світоглядних аспектах буддизм сприйняв традиційні для Індії положення та ключові поняття.

Єдність світу та різноманітність зв'язків у ньому існують завдяки коливанням дхарм. Термін *дхарма* використовується в індійській літературі у різних значеннях: вчення, праведний шлях, закон. Але у буддизмі дхарма визначається як елементарна психофізична частка, носій певної властивості. Комбінації дхарм, тобто їх специфічні поєднання і утворюють природний світ у цілому та будь-яку його окрему складову — богів, людей, тварин, духів тощо. Непередбачуване коливання дхарм створює ситуацію, коли, з одного боку, будь-яка подія має свої причини, а з другого — неможливо з'ясувати і спрогнозувати усю сукупність причинно-наслідкових зв'язків. Тому в Індії традиційно вважають, що речі та обставини завжди є не такими, як нам уявляються. Для позначення недосконалості наших почуттєвих вражень про світ використовується термін «майя», тобто ілюзія. Оскільки людина є також сукупністю дхарм, які динамічно змінюються залежно від людських думок, слів, вчинків, то людське життя є «великий лабіринт, який не має плану». Зовні випадковий вчинок незнайомої людини здатний змінити твоє життя, а твої думки впливають на перебіг подій у житті іншої.

Буддизм приймає також положення про нескінченність життя, яке лише набуває різних форм. Смерть, як завершення циклу існування певної тілесної форми, що підтримує процеси зміни дхарм, вважається тимчасовим порушенням безперервності буття. Тому традиційно в Індії поховальні церемонії пов'язані із спаленням тіл померлих. Поховальне вогнище допомагає дхармам залишити вже не потрібне тіло і таким чином легше віднайти нову форму життя. Символізує безкінечний процес перевтілень та надбання нових форм існування Колесо буття — *сансара*. Всі живі істоти підпорядковуються закону перероджень, тому серед сегментів колеса сансари зустрічаються Боги, люди, тварини, асури, прети, духи. Кожна з цих форм буття має свої варіанти; скажімо люди

різних каст, тварини, які є об'єктом вшанування, або ж комахи. Якість подальших перевтілень завжди обумовлюється сумою думок, слів та вчинків людини. Так спрацьовує універсальний закон причинності — *карма*. Тільки від карми залежить соціальне становище, матеріальний добробут, вдача людини та інші фактори — вони завжди відбиток індивідуальних подій у її попередніх життях. Це вчення пояснювало і підтримувало кастову систему Індії та соціальну стабільність суспільства в цілому.

Таким чином, буддизм приймає характерну для Індії стратегію визначення місця та ролі людини у світі, де пізнання порядку речей здійснюється задля найкращого пристосування до його вимог. Але принципова відмінність полягає в розумінні особливостей праведного гармонійного пристосування: буддизм акцентує увагу на індивідуалізації зусиль і наголошує на моральності шляху пізнання. Це простежується вже в перших проповідях Будди, в яких було сформульовано основні теоретичні положення віровчення, так звані *Чотири благородні істини*.

1. Життя — це страждання. Народження, хвороби, розлуки, смерть, розставання з чимось дорогим, поєднання з немилим серцю, прагнення володіти речами та їх втрата — все це у ланцюгу життя є страждання, які змінюються лише залежно від конкретної ситуації.

2. Причина страждань — це належність до самого життя, яке є лише зміною форми та джерела страждань. Бажання жити, потяг до насолод, пристрасті ведуть людину від одного втілення до іншого у колесі буття — сансарі.

3. Існує можливість подолати страждання — вже сама думка про це є саморозкриття благородної істини. Головним чинником належної зміни світогляду стає відмова від ілюзій людського «я», коли оточуючий світ сприймається як простір освоєння людською свідомістю, а земне життя здається єдиною можливістю існування.

4. Існує шлях, який веде до подолання страждань.

Це «благородний восьмирічний шлях», пов'язаний з додержанням 8-ми чеснот:

- 1) правильна віра — розуміння чотирьох істин;
- 2) правильна рішучість — готовність діяти згідно з істинами;
- 3) правильна мова — правдивість, відмова від неправди, наклепів, грубих слів;
- 4) правильна поведінка — незаподіяння шкоди живим істотам, участь у добрих справах;
- 5) правильне життя — заробляти на життя чесним шляхом, гідно поводити себе в суспільстві;
- 6) правильне зусилля — постійність у подоланні негативних думок, поганого впливу;
- 7) правильна увага (пам'ять) — постійно пам'ятати про наповненість життя скорботою, необхідність відсторонення від мирських прив'язаностей;
- 8) правильне зосередження — досягнення внутрішнього спокою, самоконтролю, неухильність у прагненні звільнитися від покликів тіла, байдужості до страждань і втрат.

Той, хто пройде цим шляхом, досягне останнього ступеня на шляху спасіння — ідеального стану нірвани. *Нірвана* (згасання) — це абсолютний спокій, стан, в якому згасають усі емоції, пристрасті, почуття, будь-яка прив'язаність до земного життя, навіть бажання існувати у наступних переродженнях. Разом з належністю до життя долаються притаманні йому страждання. Аби запобігти їх відтворенню у наступних перевтіленнях, людина, що досягла нірвани (*архат*), розмикає Колесо буття і більше не народжується в майбутньому в будь-якій тілесній формі. З точки зору західної раціональності, нірвана — це перехід в ніщо, але для буддиста цей стан означає перехід у якісно інше буття розчинення у гармонії всесвіту, стан, який неможливо описати за допомогою звичних людських категорій і понять. Нірвана зали-

шає «по той бік буття» усі наші уявлення про життя та його сенс, у ній припиняється дія закону карми, бо додається коливання дхарм.

Таким чином, пристосування людини до цього світу трансформується в поступове відсторонення від суспільно значущої діяльності, від усіх звичайних повсякденних справ, які містять прив'язаність до життя. Цю особливу модель буття, запропоновану буддизмом, визначають також як втечу від світу (*ескапізм*).

Унікальної рисою буддизму є відсутність віри у боготворця. Припинити коливання дхарм може лише той, хто подолає *авідью* (незнання) Благородних істин та Шляху до них. Слід зазначити, що саме позакастова універсальність цих вимог, визнання рівності усіх людей на шляху до спасіння сприяли швидкому поширенню буддизму і зрештою перетворенню його на світову релігію.

Людина, яка вирішує стати на праведний шлях, може стати ченцем, зобов'язуючись підкорятися віровченню Будди та статуту чернецької спільноти. Це означає відмову від родини і касти та суворе дотримання 253 правил та приписів. П'ять з них є обов'язковими для всіх тих, хто сповідує буддизм, десять — для монахів та аскетів (*Кодекс Панчашила*).

1. Головною вимогою є любов до всіх живих істот, ненасильництво, неприпустимість заподіяння шкоди будь-кому. Буддист цим запобігає погіршенню карми, яке не дозволить йому досягти нірвани. Задля цього ж він не повинен втручатися в будь-які події, пов'язані з насильницькими діями (той, хто до них вдається, карає себе сам), а також вміти їм не протистояти.

2. Не говорити неправди.

3. Не красти, не брати чужого майна.

4. Не зазіхати на чужу жінку або чужого чоловіка.

5. Не вживати збуджуючих засобів та одурманюючих напоїв.

6. Не вживати їжі після опівдня.

7. Не брати участь у веселощах.
8. Не вживати парфумів.
9. Не спати на високому зручному ліжку.
10. Не мати золота й коштовностей.

Буддизм від самого початку свого існування був терпимим і толерантним до інших вірувань. Це релігія компромісу ще й тому, що він не вимагав докорінних змін способу життя тих людей, які вважали себе мирськими послідовниками буддизму. Виконуючи п'ять етичних вимог, людина могла готувати себе до наступного більш досконалого перевтілення, яке і відкриє шлях до нирвани.

§ 3. Основні напрями буддизму: хінаяна і махаяна

Різні тенденції розвитку буддизму призвели до того, що в I–II ст. оформилися дві його головні течії: хінаяна та махаяна.

Хінаяна (мала колісниця, вузький шлях спасіння) переважно відповідає ідеалам раннього буддизму. Будда визначається не як Бог, а як великий вчитель мудрості, якому відкрилася Істина. Він вказав людству шлях спасіння від страждань світу, і той, хто бажає досягти нирвани, повинен присвятити цій справі все своє життя. Тому «мала колісниця» — це шлях небагатьох, тих, хто віддає себе служінню трьом головним скарбам буддизму — Будді, дхармі (у значенні закону, вченню), *сангхи* (спільноті монахів). Хінаяна — це інтелектуально та ритуально складний шлях до нирвани, відкритий лише для монахів.

Махаяна (велика колісниця, або широкий шлях спасіння). Розвиток цієї течії пов'язаний з діяльністю легендарного Нагарджуни Махаяна — це перетворення буддизму на нескладну для розуміння звичайними людьми релігію. Наголошується, що можливість досягнення стану Будди є у всіх, оскільки кожен має в собі початкову сутність Будди, а заважає зрозуміти це лише власна необізнаність

та погана карма. Поліпшення карми для подальшого наближення до нірвани в наступних перевтіленнях відкриває простим людям «широкий шлях спасіння».

У Махаяні змінюється саме поняття Будди. Це вже не тільки людина, яка досягла досконалості протягом багатьох життів. З'являється уявлення про вселенського Будду, який існує в кількох вимірах (тілах). Перше тіло Будди — Дхармакая, тіло істини або Абсолюту — його найвища сутність, велика порожнеча; друге — Рупакая, тіло форми — це проявлена у світі зі співчуття до живих істот форма Будди. Серед тіл форми — Самбхогакая, тобто тіло повноти Насолоди, це нематеріальна форма Будди з чистого світла. У ньому Будда завжди перебуває у вічному блаженстві. Він проповідує особисто для добродійних буддистів в особливих світах — так званих «чистих землях». Згодом на цьому підґрунті розробляється вчення про багатоманітність Будд у їх божественному прояві. Серед них: будда *Амітаба* (безкінечне світло) — володар щасливої чистої землі, будда *Майтрейя* — божественний месія, будда якісно нового майбутнього, прихід якого символізуватиме всезагальну перемогу над стражданням.

Спростили сприйняття буддизму і концепції раю та пекла, які підсилили образність віровчення. Пекло — це місце тимчасового кармічного покарання грішників, де завдяки стражданням вони очищуються перед подальшими перевтіленнями. Рай (щаслива земля, «поля Амітаби») — місце, яке створив будда Амітаба для можливості поєднання у безконечному світлі з сутністю Будди тих, хто досяг останньої межі на шляху до нірвани.

Принципова відмінність махаяни від хінаяни полягає також в появі ідеалу та культу бодхісаттви (пробуджена істота). *Бодхісаттва* — це людина, яка досягла стану найвищого духовного пробудження, але свідомо не увійшла до нірвани. Цей останній крок бодхісаттва не робить, щоб мати змогу допомагати іншим людям на їх шляху до спасіння. Тому той, хто стає на шлях махаяни,

бере на себе й обов'язки бодхісаттви — не йти в нірвану, аж доки не буде врятовано усі живі істоти від страждань світу. Цей акцент махаяни на необхідності допомоги іншим заради загального спасіння, співчуття та милосердя змінює характер етики буддизму — з індивідуалістичної вона стає альтруїстичною, бо служіння людям визначається однією з головних цінностей. Підкріплює таку настанову культ бодхісаттви Авалокітешварі, в скульптурних зображеннях якого підкреслюється велика кількість рук (у різних варіантах від 22 до символічної тисячі). Це ознака того, що любов, милість та співчуття Авалокітешвари відкриті будь-якій людині у різних проявах.

Кульгові практики махаяни пов'язані з вшануванням бодхісаттв і святих, будд. В країнах буддистської традиції розповсюджені їх скульптурні зображення. Застосовуються жертвопринесення, які зазвичай проводяться у храмах. Буддисти використовують спеціальні молитви (мантри).

§ 4. Поширення буддизму

Буддизм у Китаї та Японії. Досить цікавих форм набув буддизм у Китаї, де він з'являється як різновид махаяни вже в II ст. н. е. Формування головних положень цього напрямку пов'язується з діяльністю легендарного Бодхидхарми (закон просвітлення). Досягши територій Китаю, Бодхидхарма віднаходить у ньому чудове місце, яке здалося йому найбільш придатним для пошуку істини. За легендою, після зосередженої медитації у печері протягом 10 років на Бодхидхарму сходить Просвітлення і йому по-новому відкривається сутність буддизму.

Від самого початку його поширення та розвиток пов'язані з китайським менталітетом. Започаткував поєднання буддизму з місцевими традиціями його перший китайський патріарх Дао-ань (312—385) у вигляді *чань-буддизму* («чань» — китайська вимова санскритського

слова «дхіана» — зосередження, медитація). Остаточно оформлюється як самобутня течія буддизму у VI ст. н. е. У VII ст. головні положення чань-буддизму було сформульовано у «Сутрі шостого патріарха».

Одна з головних тез цієї течії є такою: істина та Будда — це сутність будь-якої речі, живої істоти, природного явища навколишнього світу — «тіло Будди розпростерто всюди». Ця істинна сутність різноманіття світу, початково чиста і просвітлена, Велика Порожнеча. З Великої Порожнечі все народжується і в неї все повертається. Краса природи, зосередженість медитації, звичайна робота та інше — все має в собі сутність Будди. Тому головне навчитися це розуміти і вміти побачити прояви порожнечі: «будь-яке місце на цій землі — найкраще, будь-який час у цьому світі — найкращий». Все залежить від стану свідомості людини. «Порожнеча — і є Будда. Будда і є ти сам». Нірвана завдяки цьому не протиставляється звичайному світу — вони визнаються рівноцінними. Але мета духовного розвитку залишається традиційною для буддизму в цілому — досягнення стану свободи від бажань світу та пов'язаних з ними пристрастей і страждань.

Досягненню цього стану підпорядковано усі складові культового життя чань-буддистів. Якщо сутність Будди є всюди, то втрачає сенс детальне вивчення канонічної літератури, бо шлях виключно інтелектуального розвитку не веде до пізнання сутності явищ. Людина має розвинути в собі інше могутнє джерело пізнання — інтуїцію. Саме вона дозволяє раптово досягнути світло істини. Метод, який використовується в чань-буддизмі задля досягнення Просвітлення, — *саторі* орієнтовано на розвиток інтуїтивного ставлення до світу. Просвітлення — це результат правильного способу життя, тривалого зосередження і медитацій, але надходить завжди як несподіваний інтуїтивний поштовх. Тому в чань-буддизмі використовуються під час навчання такі методи стимулювання просвітлення і розвитку інтуїції:

— несподівані оклики, поштовхи учня вчителем під час медитацій;

— практика розв'язання парадоксів *гунь янь* (япон. варіант — *коан*); учень повинен відповісти на запитання вчителя, відмовившись від звичайної логіки і відшукавши таємничий сенс парадоксу. Наприклад: «Удар однією долонею об іншу — це оплеск. А що таке оплеск однією долонею?»;

— діалоги з вчителем — *веньда* (япон. — *мондо*). Вчитель пропонує учневі речення, щоб той мав його продовжити або сформулював відповідь. Таким чином тренується розуміння на рівні інтуїції.

Для монахів цієї течії є характерними постійний самоконтроль, внутрішня та зовнішня дисципліна. У монастирях кожен чітко виконує свої господарські та ритуальні обов'язки.

В Японії чань-буддизм теж набув специфічних рис і отримав назву *дзен-буддизму*. Перші згадки про буддизм в Японії датуються серединою VI ст. Вчення Будди сприяло оформленню адміністративно-бюрократичної системи та окремих принципів підвалин сучасної японської етики та права. У поєднанні з особливим японським світосприйняттям буддизм сприяв вихованню в японцях таких рис, як соціальна дисципліна, повага до особистості, здатність до самопожертви.

Безпосередньо дзен-буддизм як відбиток японської національної свідомості в буддизмі формується протягом XII—XIII ст. Такі його вимоги, як стійкість у житті, постійний самоконтроль, було використано в кодексі самурайської честі — *бушідо* (шлях воїна); любов до навколишнього світу, природи породили особливу естетику дзен (споглядання природи, квітучих дерев, традиції образотворчого мистецтва, ікебана, чайна церемонія); екзальтована повага до честі і гідності людини відтворилися навіть у ритуалі самогубства. У сучасній Японії буддизм органічно співіснує з національною релігією японців — синтоїзмом.

Ламаїзм. Назва цієї течії походить від терміну «лама» — монах, вчитель, найвищий. Виник і сформувався на території Тибету і вже звідти був запозичений монголами і бурятами. Поширенню його сприяли правителі Сронцзан Гамбо (629—649) та Цзонхава (1357—1419). Саме після релігійних реформ Цзонхави ламаїзм набуває своїх особливих рис. Оригінальна самоназва — *гелукпа* (доброчинність).

Класичні канонічні тексти ламаїзму — книга «Ганджур» (108 томів). Коментарі до них — «Данджур» (225 томів). У них детально розроблено космологію та вчення про багатоманітність будд. Володарем усіх світів та буддою усіх будд визнається *Аді-будда* (первинний будда). Загальна кількість будд, бодхісаттв, святих у тибетському буддизмі перевищує три тисячі. Найбільш відомі з них це Вайрочана (Прославлений), Акшобхья (спокійний), Ратнасамбхава (народжений зі скарбів), Амитабха (безграничне світло), Амогхасиддхі (непогрішимий успіх) та ін. Кожен з них пов'язаний з першоелементом, символом, позами, прикрасами та іншими атрибутами. Вважається важливим вміти розібратися в цій багатоманітності і під час медитацій звертатися саме до потрібного будди залежно від життєвої ситуації. Тому особливе місце в цій течії посідають лами як посередники між кожною людиною та божествами. Лама, враховуючи індивідуальність, пояснює, до кого і як потрібно звертатися, підбирає захисні мовні формули — *мантри*. Він у цілому бере на себе відповідальність у справі спасіння учня і готує його до наступного досконалого перевтілення.

Серед лам існує чітка ієрархія. Найвищий ранг має *Далай-лама* (вчитель-океан), який вважається земним втіленням бодхісатви Авалокітешвари, та *Панчен-лама* (найвеличніший вчитель) — втілення будди Амитаби. Далай-лама виступає як світський керівник, вирішує сукупність організаційних, кадрових, культових питань, а вищим авторитетом у справах релігійних є Панчен-лама.

Їх найближчі помічники — *хубілгани* (перероджені), тобто земні перевтілення будд та бодхісаттв. Нижче розташовуються ще кілька категорій лам, найвищі з яких так звані «повні лами». Серед ламаїстів вважається досить досконалою ступінню життя народження у тілі людини, ще більша вдача — народження в країні ламаїзму, де існує можливість слідувати за ламою шляхом спасіння. Щоб досягти рівня бодхісаттви, потрібно дотримуватися обов'язкових правил поведінки. Вчення про 10 чорних гріхів та 10 білих чеснот устанавлює систему моральних цінностей. Вирізняються чесноти тілесні (захист чужого життя, щедрість, цнотливість), мовні (лагідність, справедливість, миротворчість, смиренність, милосердя) та пов'язані зі свідомістю (поміркованість, співчутливість, прагнення істинного вчення).

Їм протистоять протилежні за змістом гріхи. Гріхи тіла — вбивство, крадіжка, перелюбство; гріхи слова — грубість, брехня, наклепи, марнослів'я; гріхи думок — заздрість, злість, неправильна віра. За кожен з гріхів передбачено покарання у подальших перевтіленнях.

Культурна практика в ламаїзмі поєднує магію слова з магією ритуалу. Під час пишних богослужінь, які проводяться в монастирях, використовуються яскраві костюми та особливі декорації, молитовні барабани, графічні зображення (*мандали*). Ламаїсти вірять в особливу магію цифр та священне значення числа 108 (саме стільки зернят повинно бути на будистських чітках), яке утворюється за допомогою магічного трикутника. Серед мовних формул — мантр — особливе значення має універсальна «Ом мані падме хум». Столиця Тибету — місто Лхаса — з храмовим комплексом Поталою вважається священним.

§ 5. Культурно-історичне значення буддизму

За два з половиною тисячоліття свого існування буддизм сприяв становленню та розвитку особливої високо-

розвиненої східної цивілізації, яка й зараз відтворюється в країнах, частково населених представниками цієї релігії. Це перш за все країни Південно-Східної та Східної Азії: Індія, Непал, Бутан, Шрі-Ланка, Китай, Монголія, Корея, Японія, В'єтнам, Таїланд, Лаос. Буддизм завжди вбирав національно самобутні риси народу, який сповідував цю релігію, адаптувався до вимог часу, але по суті залишався незмінним. Це сприяло тому, що й сьогодні прихильниками цієї релігії визнають себе приблизно 700 млн. людей, серед яких близько 1 млн. монахів. Координують діяльність буддистів у сучасному світі такі міжнародні організації, як Всесвітнє братство буддистів (ВББ), Азіатська буддистська конференція за мир (АБКМ). Нині ламаїзм є досить поширеною течією не тільки на Сході, але й у США, країнах Західної та Східної Європи. Буддизм останнім часом вже досить помітно представлений і в сучасному релігійному житті України, хоча й не має істотних коренів у народній ментальності та історії українців.

Питання до самопідготовки

1. Історичні умови виникнення, розвитку та поширення буддизму.
2. Що у віровченні буддистів відповідає загальнолюдським цінностям?
3. Основні напрями в буддизмі.
4. Чи доводилося вам зустрічати буддистів і якщо так, яке враження вони справили на вас?
5. Чи є у буддизму шанси на поширення в Україні?

Розділ 14

Сучасні нетрадиційні релігії та нові релігійні рухи

§ 1. Причини виникнення нових релігійних рухів

Характерною рисою другої половини ХХ ст. є поява і розвиток нових релігійних рухів. Неорелігійний бум досяг кульмінації в 70-і рр. ХХ ст. Цей період характеризувався кризою історично сформованих форм релігійної свідомості, розчаруванням у цінностях суспільства, загостренням відчуття безцільності життя, самотності, падінням популярності традиційних релігій, усередині яких і поміж яких відбулися розколи. У пострадянських країнах особливу роль відіграла критика попереднього періоду, коли віра розглядалася як щось вороже громадянським нові Радянської держави. Нарешті, зараз атмосфера, що панує в Україні, штовхає людину на пошуки ідеального світу, де усі було б інакше і краще. Як правило, таким острівцем стають нові релігійні рухи, у яких на поверхні панує атмосфера довіри і спокою, де людина знаходить для себе певний психологічний захист від дійсності, у якій часто не може себе реалізувати. Крім цього, нові релігійні рухи пропонують вирішення всіх проблем тут і зараз, висуваючи проекти радикальної перебудови світу.

Аналізуючи релігійну ситуацію в Україні ХХ — початку ХХІ ст., слід наголосити, що поширення нових релігійних рухів обумовлюється особливостями психологічної і

соціокультурної атмосфери сучасного перехідного періоду розвитку суспільства. У першу чергу цей вплив позначається на молоді, що значною мірою відірвалася від традицій і перебуває в пошуках духовного ідеалу. Крім того, необхідно враховувати значну активність і місіонерську діяльність нових релігійних рухів, їхні фінансові можливості, що інколи перевищують можливості традиційної церкви. Водночас нові релігійні рухи є невід'ємним елементом соціального розвитку, під впливом якого відбувається зміна релігійної картини світу.

§ 2. Класифікація нових релігійних рухів в Україні

Нові релігійні рухи, що з'явилися в нашій країні, неоднорідні за своїм походженням, формою і діяльністю організацій. Зараз існує маса понять, за допомогою яких описують це явище. Залежно від цього нові релігійні рухи називають: нерелігійними культурами «ню-ейдж», тоталітарними і деструктивними сектами. Але для наукового дослідження необхідним є такий термін, що не несе в собі емоційного і політичного навантаження. Цим терміном є «нові релігійні рухи» (далі — НРР). Цей термін охоплює релігійні феномени, що з'явилися в другій половині ХХ ст., оскільки він застосовується до різних явищ релігійних новацій, що мають ряд загальних рис: спрямованість до життєвих проблем, підхід до віри як до способу морально-духовного зцілення, знаходження матеріальних благ, гармонії, застосування елементів магії тощо.

На відміну від НРР, під традиційними релігіями розуміються релігійні утворення, що зберігаються і передаються протягом тривалого періоду з покоління в покоління і вже мають укорінені традиції на певній території. Нетрадиційні ж релігійні комплекси не успадковані історично певним етносом і не укорінені в національній культурі. Нетрадиційними для України, наприклад, є

буддизм, даосизм, сикхізм тощо, але в той же час вони є цілком традиційними для інших народів. Що стосується термінів «секта», «культ», «деномінація», то вони використовуються в морфологічній класифікації, розробленій ще на початку ХХ ст. соціологами Е. Трьольчем і М. Вебером. Слід зазначити, що більшість релігієзнавців нині вважають термін «секта» негативно навантаженим.

Аналізуючи існуючі класифікації, запропоновані вітчизняними і закордонними дослідниками, можна твердити, що зараз відсутня єдність у підходах до них, що перш за все говорить про складність і новизну проблеми. Типологічно їх можна об'єднати в такі групи:

1. Неохристиянські: Церква Богородиці; Церква Христа, що Воскрес; Новоапостольська церква, Діти Бога, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони), Церква тіла Христа і т. ін.;

2. Орієнталістські (тобто скеровані на східні релігії): Трансцендентальна медитація, Міжнародне товариство свідомості Крішни, Сахаджа-йога, Рух Шрі Чінмоя, послідовники Шрі Сат'ї Саї Бабі, Рух Омо Раджніша, організації «Ананда марг прачарк санех» тощо.

3. Неоязичницькі: Рідна Віра, Ладовіра, Яновіра, РУН віра, Собор рідної віри (Лицарі Сонячного ордену), шанувальники богині Берегині і т. ін.

4. Синкретичні: Біле братство, Аум Сінрикьо, Церква Об'єднання, Церква Останнього Заповіту, бахаїзм.

5. Сайєнтологічні: Діанетика, Наука Розуму, Вогненна квітка, Новий Акрополь, Християнська наука тощо.

6. Езотеричні: теософія, Братство Грааля, послідовники Д. Андрєєва, Агні-Йога, послідовники Гурджієва і т.ін.

7. Сатаністи.

Розглянемо характерні риси деяких з цих НРР.

Рухи, що виникли на ґрунті християнства. Родина (Діти Бога) — місіонерська організація, яку заснував у

Південній Каліфорнії пастор Девід Берг у 1968 р. Цей рух одержав назву «Діти Бога». Сам Берг народився в родині євангелічних проповідників. У 60-і рр. під час апогею руху хіппі Берг сам став проповідувати і довкола нього зібралися найбільш віддані люди, що утворили першу комуну. До 1975 р. комуні «Дітей Бога» вже були організовані в більшості європейських країн, а Берг почав практикувати нову форму проповіді через листування під гаслом «Література і свідчення». У його листах були описані різні способи, як заробити гроші. У 1977—1978 рр. організація пережила серйозну кризу і була розпущена, але Берг створює новий рух «Родина Любові». Його вчення містить ідею про те, що сучасне покоління стане свідком Другого пришествя Христа. Послідовники Берга вірять, що відбудеться прямий контакт із Христом, свідченням чого стане «говоріння іншими мовами» (глоссолалія). Основним священнодійством у «Родині» вважається хлібопреломлення. Читаються проповіді Євангелія, члени громади беруть участь у благодійних акціях. Членство і принципи організації визначаються Хартією цього руху (1995 р.). Зараз рух очолює дружина Берга, який помер у 1994 р. Вона стверджує, що дух Берга регулярно являється їй і через неї керує громадою. У громаді є рада, що обирається з постійних членів (3—4 чоловіки) терміном на 6 місяців. У «Родині» існують два види членства: постійне й асоційоване. Постійні члени громади живуть разом, спільно користуються майном, цілком присвячують себе громаді. Більшість же є асоційованими членами, вони не живуть у громадах, а лише беруть участь у програмах і заходах. В Україні перша така громада з'явилася в Києві в 1990 р. Громада орендувала приміщення, де проводила збори, займалася гуманітарною допомогою, активною місіонерською діяльністю. Згодом такі громади з'явилися в Харкові, Ялті, Дніпропетровську, Донецьку.

Церква Христа. Міжнародна Церква Христа була заснована в 1979 р. американським пастором Маккіном.

З 1981 р. вона розгорнула активну місіонерську роботу в США і Європі. Основними рисами цього НРР вважаються: практика учнівства, вчення про порятунок, для якого недостатньо віри в Ісуса Христа, «дійсне» водохрещення. Учнівство означає, що кожен член церкви перебуває під опікою іншого члена цієї церкви (наставника), і в такий спосіб вибудовується вертикальна ієрархія членства аж до самого верху піраміди. Щоб стати членом громади, потрібно покаятися у своїх гріхах, визнати, що Церква Христа — єдиний шлях порятунку і прийняти вчення про покір. Потім відбувається водохрещення з повним зануренням у воду. Вважається, що кожний відповідає за свої гріхи, які змиваються водохрещенням. Тому через слухняність і покір наставникам людина рятується. Члени громади щонеділі проводять молитовні збори і практикують зустрічі у приватних будинках з метою вивчення Писання, де проходить також богослужіння невеликими домашніми групами. У Церкві Христа практикується сповідь як у наставника, так і загальна, спочатку кається Глава, а потім всі інші члени осередку. Особливу місіонерську роботу Церква Христа проводить серед студентської молоді. В Україні перша громада Церкви Христа виникла в 1993 р., під приводом вивчення Біблії, орендувавши при цьому зал педагогічного інституту ім. Драгоманова. За кілька місяців громада виросла до більш як 200 чоловік. У 1994 р. громада була зареєстрована. У 1995 р. діяльність громади була зупинена і Глава Чи Шок Вужен залишив Україну. Незважаючи на такий перебіг подій, на кінець 1999 р. громада Київської Церкви Христа виросла вдвічі і продовжує зростати.

Орієнталістські НРР.

Трансцендентальна медитація. Рух заснував Махаріші Махеш Йогі, який шанується як найкультурніший гуру («вчитель») на Заході. Він народився в 1911 р., закінчив Аллахабадський університет, де в 1942 р. одержав ступінь магістра фізики. Потім недовго попрацював на заводі,

але захопився духовними шуканнями, почав вивчати санскрит і познайомився з ведами й Упанішадами. Згодом став учнем відомого гуру Свамі Брахмананду Сарасвати, у якого провчився 13 років і розробив власну техніку медитації, яку став проповідувати в Мадрасі (Індія).

Основна ідея Махаріші полягає в тому, що свідомість і розум людини походять з єдиного творчого джерела, прихованого від повсякденного життя. Щоб досягти цього джерела гармонії й енергії, людині необхідно проникнути всередину самого себе, зробити певний перехід, *трансценденцію*. Заважає людині зробити цей перехід те, що органи почуттів спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, а лише з їх допомогою не можна досягнути буття. Згідно з Махаріші, у звичайної людини існують три стани свідомості: пильнування, сон зі сновидінням і сон без сновидінь, і вона не виходить за межі цих трьох станів. Але нібито існує ще й четверта стадія стану людини — усвідомлення внутрішнього «Я». Вона настає тоді, коли людина відтинає від себе всі здобутки відчуттів і залишається наодинці з безликим Богом, що знаходиться усередині нас. Тільки тоді індивід усвідомлює своє внутрішнє «Я». Це і є стан чистої свідомості, що досягається за допомогою трансцендентальної медитації.

У 1959 р. Махаріші прибув до Лос-Анджелеса (США), де заснував рух з поширення свого методу. Через деякий час вже у Великобританії він заснував міжнародне товариство медитації, яке невдовзі охопило Західну Європу й Індію. Махаріші створив щось на зразок імперії, що складається з безлічі організацій: «Міжнародний університет Махаріші», «Міжнародне студентське товариство медитації», «Американське товариство медитації», «Всесвітня планова виконавча рада». У США функціонує відкритий університет Махаріші — Всесвітній заочний університет, що за допомогою супутників транслює лекції більш ніж на двадцяти мовах у 100 країнах світу.

Перші представники цього руху з'явилися в Україні наприкінці 80-х рр. ХХ ст. У Львові, Києві, Херсоні діє університет Махаріші, близько 5000 чоловік одержали так звану індивідуальну мантру.

Міжнародне товариство свідомості Крішни. Засновником товариства був проповідник Абхай Чаран Де, який у 1966 р. прибув у Нью-Йорк, узяв ритуальне ім'я Бхактіведанта Свами Прабхунада і виклав своє вчення в книзі «Бхагават-гіта як вона є». Вчення ґрунтується на найдавніших Священних Писаннях світу. Бхакавад-гіта є Біблією давньоіндійської секти вайшнана. Вона містить аналіз основних предметів пізнання: практики — матеріального світу, карми — діяльності, калі — вічного часу, дживі — живої істоти, Бхагавана — Вищої Божественної Особистості. У цьому взаємозв'язку розглядаються питання свідомості і надсвідомості. Центральне місце в традиції свідомості Крішни посідає «Бхакті» — шлях відданого служіння Богові. Людина відповідно до цього вчення є поєднанням душі і тіла. Індивідуальна душа (атма) — Частка Верховної Душі (Брахман). Полем діяльності душі є тіло, що душу одержує відповідно до своїх бажань. Якщо душа зловживає своєю волею, вона опиняється в матеріальному світі, забуває про свою божественну сутність і потрапляє у владу карми. Знаходячи людську форму, душа має можливість вирватися із сансари, повернутися до Бога. Звільнення душі від матеріального світу є можливим лише на шляху розвитку в собі Свідомості Крішни. Основою релігійної практики є вивчення священних писань індуїзму, спів ведічних гімнів, мантр. Особлива увага приділяється мантрі: «Харе Крішна, Харе Крішна, Крішна, Крішна, Харе, Харе, Харе Рама, Харе Рама, Рама, Рама, Харе, Харе». Це є опікуванням святих імен Добродії, і протягом дня цю мантру потрібно вимовити 1728 разів. Члени Товариства з повагою ставляться до віруючих інших релігій, як прави-

ло, є вегетаріанцями, дотримуються принципів чистоти духовного життя.

В Україні перша громада крішнаїтів стала діяти з 1989 р., а у 1990 р. вона була офіційно зареєстрована в Києві. У 1993 р. був створений центр громад свідомості Крішни в Україні, який отримав державну реєстрацію у 1995 р. За раз діє Духовна Академія свідомості Крішни, що готує священнослужителів цього культу. У 2001 р. в Україні було вже 42 крішнаїтські громади, крім того, діють проповідницькі центри та благодійні місії.

Неоязичницькі НРР. Як правило, ці об'єднання представлені численними течіями, що проголошують ідею відродження дохристиянських вірувань українського народу.

РУН віра (рідна українська національна віра). Засновником цього напрямку є Л. Силенко, українець за походженням, що емігрував в США. Він вважається вчителем і пророком, посланцем Бога, що запропонував монотеїстичну систему поглядів на світ. Відповідно до неї творцем усього світу є Даждбог. Це вічна енергія, свідомість буття, правда і всесвітня любов. Священним Писанням вважається книга «Мага Віри» і катехізис «Повчання. Пісні. Молитви». Прихильники цього руху вважають, що прийняття християнства підірвало самотність і духовність українського народу; саме це слід пам'ятати, і передавати з покоління в покоління свою рідну віру. Послідовники РУН віри не визнають зображення Бога, оскільки вважають, що він є абсолютний комплекс Волі, Істини, Любові і Святого Духа одночасно. У РУН вірі існують свої власні свята і молитви, обряди вінчання, похорону тощо. Громади і представництва РУН віри є насамперед в українській діаспорі — США, Канаді, Австралії, Англії. Основний храм — собор Святої Матері України — знаходиться у США, поблизу Нью-Йорка у Спрінг-Глені. В Україні осередки РУН віри є у

Києві, Полтаві, Донецьку, Харкові та інших містах. У 2000 р. їх було понад 50.

Рідна Віра. Одна з течій українського неоязичництва. Її засновником вважають професора Володимира Шаяна, який у книзі «Віра предків наших» (1934 р.) закликав повернутися до батьківської традиції істинної української духовності. Центром Рідної Віри українців повинен стати Орден Бога Сонця, де головним лицарем стає засновник релігійного напрямку. Послідовники цього руху намагаються максимально зберегти давню дохристиянську обрядовість. Вважається, що ця обрядовість сприяє формуванню особистості і підвищує національну самосвідомість. Рідновіри, як правило, використовують язичницькі обряди і пісні. Найчисленніша громада діє при Святині Даждьбожій у Гамільтоні (Канада). В Україні громади рідновірів є в Чернігові, Миколаєві, Києві, Львові, Одесі.

Собор рідної віри. Сучасна течія, що виникла в 1994 р. на Вінничині. Послідовники Собору вважають своїми духовними вчителями В. Шаяна, Л. Силенка, С. Конряцького. Кожний з них зробив свій внесок у закладення основ Рідної віри, але ніхто не зміг здійснити завдання, пов'язане з духовним відродженням. Тому послідовники руху вважають, що їхні праці доповнюють одна одну і в сукупності становлять цілісну концепцію, спрямовану на відродження Собору Рідної Віри. Згідно з цією концепцією Поділля є серцем України, оскільки аж до 1620 р. тамтешні князі «боронили рідну віру». На Поділлі знаходиться головна святина скіфів — Єксамній (Божа дорога), там же знайдено й найдавніший тризуб — символ Даждьбога.

Синкретичні НРР. Церква Об'єднання. Офіційна назва церкви — «Асоціація Святого Духу за об'єднання світового християнства». Засновником руху є Сан Мін Мун, що народився в Кореї в 1920 р. У 1936 р. в одну з великодніх неділь, він ніби мав видіння, під час якого Хрис-

тос призвав Муна завершити розпочату Ним дві тисячі років тому місію. У таємному спілкуванні з Богом Мун начебто отримав прозріння щодо Божої волі і подальшої долі людства. Свою церкву Мун заснував у Сеулі 1 травня 1954 р. На початку 70-х рр. ХХ ст. Мун поїхав до Америки, виступаючи з проповідями у багатьох містах. Центральною ідеєю вчення є те, що Бог — Отець, а люди — його діти. Ісус був посланий на Землю, щоб відродити людей до безгріховного стану. Оскільки метою Створіння була родина, то гріхопадіння Єви призвело до втрати Віри і перекручення ідеалу щирої любові. Через розп'яття Христа досягається лише духовний порятунок, а в плоті людини залишається первородний гріх. Тому Христос повинен прийти на землю і завершити порятунок фізичних людських тіл. У 1980 р. Мун уклав шлюб з проголошеною ним досконалою жінкою. Він також наголосив, що від цього шлюбу з'являться люди, врятовані від гріха, оскільки Мун покликаний завершити місію Христа. Незабаром Корея стане центром всесвіту, оскільки тільки її народ заслуговує на право прийняти Месію. Цю концепцію Мун виклав у «Божественному принципі», який є Священним Писанням для його прихильників. Виконання його приписів приведе до Царства Божого на Землі.

Муна шанують, як Месію, Істинного Отця, покликаного створити всесвітню, єдину, ідеальну родину. Основною культовою дією вважається звільнення крові від сатанинського начала. Воно здійснюється причащенням «особливим вином», до складу якого входить кров Муна. У церкві практикуються такі обряди: присвяти дитини Богові, одруження, святкуються Новий Рік, День Батьків, День Усього Сушого. На молитовних зборах співають гімни, читають Біблію і тексти Муна. Членами церкви є подружні пари. Основною метою церкви є об'єднання людей перед особою Єдиного Бога, незалежно від расових і національних ознак. Громади муністів по-

ширені більш ніж у 150 країнах світу. Церква Муна має численні корпорації в харчовій та хімічній промисловості, є власником газети «Вашингтон Таймс». Церква має свою власну Теологічну семінарію (м. Беррітаун, штат Нью-Йорк, США), видавництво «Парагон-хаус», мережу видавництв. На територію колишнього СРСР ідеї Муна стали проникати в 70-х рр. ХХ ст., а у квітні 1990 р. після зустрічі М. Горбачова з Сан Муном почалася офіційна діяльність церкви. У 1992 р. Міністерство юстиції РФ зареєструвало Церкву Об'єднання. У 1995 р. Мун прибув в Україні. Громади церкви в основному розташовані у великих містах: Донецьку, Харкові, Львові, Дніпропетровську.

Церква Останнього Заповіту. Засновником церкви є Сергій Тороп, що народився у 1961 р. в Краснодарському краї. Потім він переїхав до Мінусинська, Красноярського краю, де в 1990 р. йому ніби відкрилися події 2000-річної давності. Він прийняв духовне ім'я Віссаріон і створив громаду «Єдиної віри» (з жовтня 1995 р. — Церква Останнього Заповіту). Віссаріон склав власне Писання — «Слово Віссаріона, що виявляє Останній Заповіт від Отця Небесного», який його послав». Відповідно до вчення Віссаріона, Абсолют (Творець Всесвіту) — матеріальний і виступає як матеріальне буття й енергія, як Творець і джерело людських душ. Самого Віссаріона шанують як слово Боже, що прийняло плоть і кров людини. Оскільки він народився в Росії, тут же і мають відкритися таємниці подій, про які говориться в Писанні. За твердженням Віссаріона, існують Пекло і Рай, переселення душ. Душі, що виконували своє призначення, перебувають в Раю. Рай — це особливий шар, що оперізує Землю. В Аду перебувають душі, зіпсовані гріхом або не здатні до духовного зростання. Людина повертається на Землю й одержує нову можливість для духовного розвитку. Природу шанують як жіноче джерело, Бог — чоловіча, людська плоть, що належить природі. Увесь світ поділений на Божественний і Диявольський. У цілому

вчення Віссаріона — суміш християнства, йоги, псевдонаукової космології. У цій церкві залишаються таїнства хрещення і вінчання, однак, на відміну від православ'я, видозмінюється їхній зміст. Віссаріон увів таїнство благословення — дозволу на благі справи, до таїнств відносять також літургію, що здійснюється в середу і неділю. З'єднання рук — обряд, який дуже шанують, він знаменує возз'єднання з Богом — священне коло. Головними святами є День Народження Віссаріона і Різдво Христове. Приписується вегетаріанство, що пов'язується з пристосуванням тіл віруючих до вібрацій Землі. На чолі церкви стоїть Віссаріон, він же рукополагає священників, але рішенням усіх поточних справ займається церковна рада. У 1994 р. Віссаріон оголосив про створення заповідної зони і поблизу озера Тибиркуль розпочав будівництво «Нового Єрусалима». Це місце вважається віссаріонівцями святим оазисом нових людей. В Україні громади віссаріонівців діють у Харківській, Полтавській, Київській, Запорізькій областях. Офіційної реєстрації ці громади не проходили, але на території ближнього зарубіжжя, переважно в Росії, нараховується близько 50 тис. послідовників цього руху.

Аум Сінрікьо. Ця організація створена в 1986 р. Сьоко Асахарою (Тейдзьо Мацумото), який був власником кількох дешевих китайських ресторанів. Сам Асахара називав себе духовним учителем, займався йогою, даосизмом, окультними науками. У створеній ним організації Сьоко Асахару шанують як божественного гуру і втілення верховного бога Шиви. Аум — священна мантра, що означає сталість Сінрікьо (у перекладі з японської — вчення Істини). Основною ідеєю є ідея порятунку всього людства через втілення в життя таких принципів: визнання духовного наставника, що досягнув просвітління і звільнення; вміння і здатність вести прихильників до мети; віра в істинність ідей та духовні практики вчення,

в досвід гуру й його методи передачі знань. Особлива увага приділяється удосконаленню і формуванню особистості. В основі діяльності лежить ідея порятунку, що виражається у допомозі в знаходженні спокою і щастя, рятуванні від різних хвороб, звільненні від страждань. Культова практика включає елементи йогівської гімнастики і медитації. У 1992 р. в Росії була зареєстрована філія «Аум Сінрікьо», до 1995 р. вже було утворено шість її центрів. Але після здійснених членами цього угруповання терактів у токійському метро була порушена кримінальна справа і діяльність філії припинено. На території України найбільша активність цього руху припала на 1995 р. Зараз прихильники цього руху нечисленні, оскільки його центри в Японії і Москві закриті.

Сайєнтологічні НРР. Новий Акрополь. Творцем і головним ідеологом був аргентинський професор філософії Хорхе Амель Ливрага на підставі збірки філософських нарисів «Підручник керівника» (1957 р.). Перша організація була зареєстрована в Бельгії в 1981 р. і з того часу активно займається місіонерською діяльністю. Основою доктрини визнаються необхідність розвитку духовних потенціалів і можливостей людини, що дозволяють розбудити внутрішню силу, поєднання різних культурних традицій в єдину багатогранну культуру, відродження вічних цінностей людства. Зараз ця організація вважає своєю метою виховання й освіти, що базуються на силі прикладів. Представники організації вивчають найважливіші світоглядні системи Заходу і Сходу, з використанням практичних методів, що допомагають їм удосконалюватись. Існує комплексна програма теоретичної і практичної освіти, в основу якої покладена система гармонізації душі і тіла. Ця інформація повинна бути пережита через внутрішній досвід. Створюються студії прикладного мистецтва, театри-студії. В Україні перша філія «Нового Акрополю» з'явилася в 1991 р.

Християнська наука. Рух, заснований наприкінці ХІХ ст. в Америці вчителем Ф. Квімбі та його послідовницею Мері Бейкер. В основу вчення був покладений принцип духовного зцілення без використання різних лікарських засобів. Була створена система психічного зцілення, що оформилася в книгах М. Бейкер «Наука і здоров'я», «Ключ до Письма». Вважається, що ця доктрина дає істинне тлумачення Святого Письма. У Бейкер вбачали наступницю Христа, а її Одкровення шанували так само, як і біблійні. Вчення «Християнської науки» містить уявлення про існування безособистісного начала. Вважається, що Триєдиний Бог є Життя, Істина, Любов. Ісус Христос поєднує в собі людину і божественну ідею. Гріх є психічною аномалією. Послідовники практикують культові дії у вигляді:вечері Господньої, водохрещення, причастя без уживання хліба і вина. Штаб-квартира церкви знаходиться в Бостоні (США), існує близько трьох тисяч конгрегацій у світі. Зараз місіонери цієї церкви діють у СНД і в Україні; як правило, ядром громади є інтелігенція.

Езотеричні НРР. Теософія. Термін «теософія» походить від грецьких слів *theos* — Бог, *sophia* — мудрість і означає божественну мудрість. У 1875 р. у Нью-Йорку завдяки бурхливій діяльності російської мандрівниці по країнах Сходу Олени Блаватської виникло Теософське товариство, до лав якого вступила значна кількість шанувальників. Теософське вчення сформувалося як синтез філософських і релігійних поглядів, що включають давні традиції. В його основі лежить ідея Божественного начала, з якого все народжується і повертається в круговороті життя. Бог є всюдисущим, безмежним першоджерелом, що існує поза простором і часом. Світ — це активний прояв Бога, який втілюється в нескінченній безлічі форм. З таким розумінням Бога пов'язана теософська космогонія. Космос вважається системою, що виходить з Єдиного Логоса, підтримується його життям

і в той же час є закінченою в собі самій. Сонячна система створена Логосом з семи основних видів матерії. Три вищі матерії називаються Божественними, четверта — ментальною, п'ята — емоційною, шоста — краною, сьома — фізичною. Людина — це духовна сутність, одягнена в тіло. Вона є вищою з фізичних істот, відповідає за порядок на Землі і складається з кількох смертних і безсмертних тіл. Смертних тіл три — звичайне *фізичне тіло*, *астральне*, створене з прозорої матерії, *ментальне*, що реагує на зміну думки. У момент смерті людина, скидаючи тіла, у своєму духовному тілі вступає в небесний світ — Девачан. Вищі тіла не піддаються ні народженню, ні смерті. Одне з таких тіл — атмічне (втільнення любові), друге — буддичне (чиста, жаліслива любов), третє — манос (вищий розум, що осягає істину). Людина повертається у фізичний світ через перевтілення і може звільнитися від колеса народжень, але багато в чому це залежить від карми. Вчення про карму змушує людину усвідомлювати причини негараздів, які вона сама створює своїми думками і діями.

Агні-Йога. Розробила це вчення Олена Реріх, дружина російського художника Реріха. Її книга «Жива Етика» продовжила традиції культурного синтезу Заходу і Сходу — їх філософії, науки, релігії. Відповідно до «Живої Етики» головним ворогом людства є незнання. Більшість людей живуть у повному незнанні і безглуздості свого існування. У сучасну епоху необхідне знання видимого і невидимого світу. Невидимий світ повинен увійти в нашу свідомість і стати реальністю. Людина повинна зрозуміти закони космосу, вищого духовного світу. Знання космічних законів допоможе вижити і розвинути людині в складний час. Відповідно до Агні-Йоги, життя можливе завдяки з'єднанню духу і матерії, позитивного і негативного. Їхнє роз'єднання є смерть. Дух служить причиною життя матерії. Усе, що є у Всесвіті, має свідомість, вона росте завдяки накопиченням життєвого дос-

віду. В міру удосконалення свідомості людина досягає єдності у всьому суцюзому і допомагає розвивати свідомість іншим людям. Але для того щоб людство досягло стану зовнішнього духовного рівня, необхідно приділяти увагу вихованню.

Сатанізм. Ця езотерична напівлегальна течія представлена Церквою Сатани, що створена А. Ла Виле в 1964 р. в США. Віровчення викладене в роботах: «Сатанічна Біблія», «Досконала відьма», «Сатанинські ритуали». Сучасні сатаністи шанують персоніфіковане зло — Сатану. В їхньому вченні зло набуває всесвітніх масштабів, воно знімає поняття гріха, напруги. Це культ насильства, зла, немотивованої жорстокості і підступності. Обряд сатаністів являє собою сукупність магічних дій (так званої «чорної меси»). Її обрядова сторона ґрунтується на пародії католицької меси. Служіння, як правило, проводить жрець, що наслідує образ Диявола. Збори закінчуються молитвою і поклонінням Сатані, шанують певні свята: переддень дня Усіх Святих, Вальпургієва ніч тощо. Крім Церкви Сатани, аналогічними за духом і наслідками культу відомі й інші сатаністські об'єднання: «Південний Хрест», «Чорний ангел». На території України існують у Харкові, Києві, Одесі, Львові.

Тенденції розвитку нових релігійних рухів в Україні. Загальний огляд ситуації з НРР дозволяє зробити висновок, що тенденції поширення і прояву цих рухів в Україні мають незворотний характер, хоча сам цей процес проходитиме з різною інтенсивністю. Ці нові течії будуть шукати різні форми адаптації з державою, традиційними церквами. Більшість з них обов'язково викликатиме міжконфесійні конфлікти, а то й втручатися в соціально-економічну й ідеологічну ситуацію країни. Однак державі необхідно толерантно ставитися до НРР. В основі політики держави повинна лежати продумана законодавча і нормативно-правова база, проводитися кваліфікована правова і релігієзнавча експертиза при реєстрації.

Питання до самопідготовки

1. Основні причини виникнення і поширення НРР.
2. Характерні ознаки НРР.
3. Класифікація НРР.
4. Які НРР найбільш поширені в Україні?
5. Яке ваше особисте ставлення до НРР?
6. Яким має бути державно-правове регулювання діяльності НРР?

Розділ 15

Релігія і церква в системі державно-правових відносин

§ 1. Класифікація сучасних країн відповідно до їх ставлення до релігії і церкви

Існують різні моделі церковно-державних відносин, що склалися в суспільстві, де взаємодія релігійних організацій і держави стали результатом історичних компромісів. Зараз характер церковно-державних відносин прямо пов'язаний зі здійсненням принципу свободи совісті як одного з фундаментальних прав і свобод людини. Взявши за основу форму і спосіб взаємодії держави з релігійними організаціями, можна розділити держави на кілька груп.

1. Держави, де існує офіційно узаконена і пануюча релігія, де відбулося злиття державної, світської і духовної влади, форма правління, при якій функціонування держави і регламентація громадського життя визначається пануючою церквою і її органами. У найбільш послідовній формі державний режим стає *теократичним* (від грец. *theos* — бог, *kratos* — влада). Така форма правління історично існувала в V—I ст. до н. е. в Іудеї, а зараз існує у Ватикані. Сильні релігійні тенденції є в ісламських державах Марокко, Тунісі, Мавританії, Алжирі, Іраку, Ірані, Саудівській Аравії, де вони спираються на давні традиції правління династій Омейядів (661—750) та Абасидів (750—1258).

Прикладом таких взаємин може бути і статус православної релігії в колишній Російській імперії, де панівна релігія визначала характер державних і суспільних відносин. Церковна реформа XVIII ст. скасувала патріаршество й установила державну церковність у вигляді православ'я. У Зводі законів Російської імперії (1875 р.) усі релігії поділялися на: державну, терпимі (католицизм, протестантизм, армяно-григоріянську, іслам, буддизм, іудаїзм) та нетерпимі, до яких відносили секти, що виникли на основі старообрядництва. В «Уложенні про покарання» особливим злочиним вважалося спокушання віруючих переходити з православ'я в іншу віру. У сучасних державно-правових режимах офіційні державні церкви існують в Англії, Данії, Ізраїлі, що закріплено в конституціях цих країн.

2. Держави, де здійснюється законодавча підтримка однієї традиційно існуючої церкви. Відповідно до правових актів регламентується пануюче положення як офіційної, так і іншої конфесії, визнаються відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Як правило, такою конфесією стає та, що історично пов'язана з формуванням держави і справила найбільший вплив на переважну частину населення країни. Характерним прикладом є статус православної церкви в Греції, де 35% населення — православні. Конституція Болгарії, проголошуючи відокремлення релігійних організацій від церкви, в той же час установлює, що традиційною релігією Болгарії є східно-православне віросповідання. В Італії Конституція визнає існування конкордату з Ватиканом, відповідно до якого римсько-католицька релігія є не лише привілейованою, але єдиною державною релігією в Італії.

3. Держави, що обмежуються визнанням формальної рівності церков, без відокремлення їх від держави. Для цього типу відносин характерна різноманітна державна підтримка усіх церков. Прикладом є Німеччина, Японія, Австрія, Перу та ін.

4. Держави, де діяльність церкви в справах релігії і держави в справах церкви гарантує максимальне забезпе-

чення свободи релігії, режиму толерантності, де свобода совісті визначається правом людини обирати будь-яке віросповідання або право не сповідувати жодної релігії. Типовим прикладом такої моделі є США, де свобода релігії захищається законом, усі спірні питання вирішуються в судовому порядку, релігійні організації звільняються від податків. Законодавчо закріплений такий самий принцип у Франції, Туреччині, Україні та інших постсоціалістичних країнах.

Загальні принципи відокремлення церкви від держави такі:

а) держава не втручається в справи церкви, якщо вони не порушують чинне законодавство;

б) держава і її установи не контролюють ставлення своїх громадян до релігії;

в) церква не виконує жодної юридичної функції;

г) держава не надає жодних привілеїв і матеріально не підтримує жодної церкви;

г) церква не втручається в державні справи.

Слід зазначити, що правова форма взаємин держави і церкви у тих країнах, де церква відокремлена від держави, обумовлена різними соціально-політичними та історичними причинами і тому в кожній державі має свої особливості. Залежно від конкретної моделі державно-церковних відносин існують різні схеми фінансування церковних інститутів: збір спеціального церковного податку, що витрачається згідно з бажанням платників (Іспанія, Італія); церковним податком розпоряджаються керівники релігійних організацій і витрачають кошти на власний розсуд (Австрія, Швеція, Швейцарія); релігійні організації не фінансуються державою й існують за рахунок добровільних пожертвувань, видавничої та господарської діяльності, продажу релігійної атрибутики тощо (США, Франція, Україна, Нідерланди); пряме фінансування релігійних організацій і контроль за використання наданих коштів (Бельгія, Норвегія).

§ 2. Поняття свободи совісті

Духовна сторона людської природи виявляється в усвідомленні людиною свого ставлення до божества та відповідних моральних, інтелектуальних, естетичних потреб. Внаслідок цього духовному життю людини властива релігійна сфера з усіма тими особливостями, що випливають з неї, прагненнями до конкретної форми віросповідання. Тому на державу покладені відповідні завдання по забезпеченню прав віруючих та запобіганню можливим міжконфесійним конфліктам. Відповідно до пануючих переконань релігійні вірування — це справа совісті кожної людини. Принципи віротерпимості і свободи совісті проголошуються всіма державами, державна влада не має права втручатися у внутрішній світ людини. Але слід враховувати, що релігійні вірування існують не лише у внутрішньому духовному житті людей, але й отримують зовнішню організацію в церкві. У цьому разі релігійні вірування і церковні громади не мають територіальних кордонів і можуть впливати на відносини між державами. Прикладом цього став Вестфальський мирний договір 1648 р., постанови Берлінського трактату 1878 р., конкордати (угоди Папи Римського з урядами держав світу).

Свобода совісті — одна з фундаментальних, невід'ємних свобод, що визначається через здатність людини самореалізовуватися в духовній сфері, а також можливість її діяльності на основі ціннісного вибору. Поняття свободи совісті тісно пов'язане з розвитком суспільства і держави, і функціонує як категорія права. Правовий аспект свободи совісті являє собою законодавчо оформлену сукупність юридичних норм, що регулюють соціальні відносини в аспекті реалізації особою своїх прав на свободу совісті. Тому свободу совісті слід розглядати і як філософську, і як правову категорію.

У філософському аспекті свободу совісті слід розуміти як внутрішню здатність людини оцінювати й осмислювати свої вчинки стосовно навколишнього світу на підставі власної совісті і реалізовувати себе на підставі вибору.

Совість виявляє себе не лише у формі усвідомлення дій, яким дається моральна оцінка, але й в емоційній сфері у формі переживань, у почутті провини. Совість тлумачиться як прояв, що є підставою морального обов'язку.

Формування уявлень про свободу совісті і віросповідання, способи їхньої реалізації в суспільстві мають тривалу історію, пов'язану з ідеями, що відбили всі протиріччя історичного процесу. Слід підкреслити, що ставлення суспільства до релігії залежить від рівня його цивілізації, традицій, місця і ролі церкви. Ставлення індивіда визначається своєю власною світоглядною позицією, свободою переконань, тому з огляду на історичні і правові аспекти свободи совісті не можна не звернути увагу на те, що вона є і категорією культури.

Суспільства древнього світу характеризуються проявом віротерпимості стосовно богів і культу інших релігій. Глави держав мирилися з тим, що скорені ними народи молились своїм богам. У древніх державах релігійні системи не претендували на свою винятковість, тому і не відкидали інші релігійні уявлення. Не можна забувати, що поряд з релігійними ідеями виникали ідеї вільнодумства, прикладом є роботи Ксенофана (приб. 570—478 до н.е.), Демокріта (народ. приб. 470 до н.е.), Анаксагора (приб. 500—428 до н.е.). Таким чином, у древніх державах сформувалися різні підходи до релігії, що пізніше проявилися в понятті свободи совісті і віросповідання.

В епоху середньовіччя, із становленням християнства як пануючої релігії злиттям світської і церковної влади неможливо говорити про свободу совісті і переконань. Відступ від віри вважався злочином, а вільнодумна людина — зрадником. Прикладом осуду і неприйняття християнства стала поява в Католицькій Церкві інквізиції, завданням якої була боротьба з еретиками.

Період кінця XVI ст. і до середини XVIII ст. характеризується змінами в політиці й економіці, а також у суспільній свідомості, де починає формуватися розуміння

необхідності відокремлення церкви від держави. Саме в цей період починає поширюватися вчення про правову державу, природне право, громадянське суспільство, відповідно до якого держава і її встановлення мають не небесне, а земне походження. Ці ідеї реалізуються і закріплюються в законодавстві, що є кроком до свободи совісті.

Особливий внесок у розвиток уявлень про свободу совісті внесли видатні філософи: Спіноза (1632—1677), Бейль (1647—1706), Гоббс (1588—1679), Гольбах (1723—1789), Ламетрі (1709—1751). Саме французькі просвітителі обґрунтували можливість тлумачення свободи совісті, як право не лише на свободу віросповідання, але й можливість бути атеїстом. Крім цих питань французька освіта торкнулася проблеми відокремлення церкви від держави і школи від церкви. У працях філософів і правознавців піднімалася проблема можливості вибору тієї чи іншої релігійної конфесії і вільного відправлення релігійних потреб. Пізніше основні ідеї, підняті французькою освітою, що стосуються питань взаємин церкви і держави, були закріплені в «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.). Зараз реальне забезпечення свободи совісті дає можливість людині на різні варіанти світоглядного самовизначення, ґрунтуючись на принципах свободи переконань. Кожна людина самостійно вирішує, в що їй вірити, і вправі вибирати життєві орієнтири і цінності. Релігійна віра людини, як і справжнє вільнодумство, є самостійним велінням совісті. Слід підкреслити, що вільний світоглядний вибір повинен бути свідомим, тобто ґрунтуватись на розумінні обраної альтернативи. Ряд сучасних законодавчих актів свідчать про підвищення в нашій країні культури ставлення суспільства до релігії і забезпечення гарантій свободи совісті. Прикладом може бути повернення церквам культурних приміщень і допомога в їхньому відновленні. Реально забезпечене відокремлення церкви від держави додало їй незалежності, що дозволило можливості уникнути конфліктів між її членами.

Масова свідомість звільнилася від упередженого ставлення до релігії, вільний вибір став принципом навчання і виховання, кожна людина може реалізовувати право на свої власні переконання. Держава послідовно проводить принцип толерантності стосовно свободи совісті і переконань, основою цього принципу є повага до особистості і її світогляду.

§ 3. Загальна декларація прав людини про свободу совісті

Статут Організації Об'єднаних Націй містить юридично обов'язкові положення про необхідність здійснення міжнародного співробітництва в заохоченні і розвитку поваги до прав і основних свобод людини. Одночасно Статут ООН сформулював ряд принципів, що регулюють дотримання таких прав людини, як гідність і цінність людської особистості, рівноправність народів, рівноправність чоловіків і жінок, неприпустимість дискримінації за ознаками раси, статі, мови і релігії.

До прийнятого ООН Міжнародного білля про права людини входять: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і два факультативних протоколи до нього: про приватні скарги і скасування страти.

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., стала першим в історії міжнародних відносин документом універсального характеру, що вмістив перелік прав і свобод людини. Проголошення Загальної декларації прав людини поставило завдання для всіх членів ООН, «щоб кожна людина і кожна структура суспільства, постійно враховуючи положення цієї Декларації, прагнули шляхом проведення просвітницької та освітньої діяльності сприяти поважанню цих прав і свобод, а також забезпечити, шляхом націо-

нальних і міжнародних прогресивних заходів, їх загальне й ефективне визнання та дотримання як серед народів держав — членів Організації, так і серед народів тих територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією» (Преамбула Загальної декларації прав людини 1948 р.).

Загальна декларація прав людини складається з Преамбули і 30 статей, в яких викладаються основні права людини і свободи, на які мають право усі чоловіки і жінки у світі без жодного розрізнення.

У статті 1 викладаються філософські постулати, на яких заснована Декларація. У статті зазначається, що «усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства». Стаття визначає основні положення Декларації, зокрема, що право на свободу і рівність є невід’ємним правом людини, якого вона не може бути позбавлена. Оскільки людина має розум і совість, вона відрізняється від інших істот на Землі і тому має право на певні права і свободи, якими не користуються інші істоти.

Основні принципи, на яких будується Загальна декларація прав людини, засновані на гідності, властивій усім членам людського суспільства. Ця гідність і права на свободу та рівність, що впливають з неї, є невідчужуваними і нескасовуваними. Вони мають перевагу над усіма повноваженнями, включаючи повноваження держав, що можуть їх регулювати, але не скасовувати. Людська гідність існує і повинна визнаватися без жодного розрізнення. Права людини універсальні за своєю природою і набуваються при народженні всіма членами суспільства, незалежно від політичного, правового або міжнародного статусу країни чи території, до яких людина належить.

У статті 3, першому основному положенні Декларації, проголошується право на життя, свободу й особисту недоторканність — право, що має життєво важливе значення для користування всіма іншими правами. Ця

стаття є вступною до статей 4—21, у яких викладаються інші громадянські і політичні права, включаючи свободу думки, совісті і релігії.

У відозві Тегеранської конференції, прийнятій Міжнародною конференцією по правах людини, що відбулася в Ірані в 1968 р., зазначалося, що Загальна декларація прав людини відбиває загальну домовленість народів світу щодо невід'ємних і непорушних прав кожної людини і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства.

В останні роки при підготовці міжнародних документів в царині прав людини в органах Організації Об'єднаних Націй посилюється тенденція до включення до них посилянь не лише на Загальну декларацію прав людини, але й на інші положення Міжнародного білля про права людини. Це стосується Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або інших переконань 1981 р.; Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р. На Всесвітній конференції 1994 р. у Ріо-де-Жанейро була зроблена спроба додати в Загальну декларацію прав людини 31-у статтю — екологічну. Однак сприйнята розвинутими країнами як загроза сформованим у них споживчим стандартам, вона була провалена і з того часу так і не потрапила до порядку денного Генеральної Асамблеї.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. і набули чинності в 1976 р.

Преамбули і статті 1, 3 і 5 обох Пактів майже ідентичні. У Преамбулі до кожного Пакту вказується на зобов'язання держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй заохочувати права людини; нагадується про те, що кожна окрема людина повинна домагатися заохочення і дотримання цих прав, і визнається, що відповідно до Загальної декларації прав людини ідеал

вільної людської особистості, що користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху і нестатків, може бути здійснений, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними правами. Крім того, статті передбачають захист права на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18) і права дотримуватися своїх думок і на вільне вираження своєї думки (ст. 19). Вони передбачають заборону законом будь-якої пропаганди війни і будь-якого виступу на користь національної, расової або релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (ст. 20).

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права дає можливість Комітету з прав людини, створеному відповідно до положень цього Пакту, одержувати і розглядати повідомлення осіб, які заявляють, що вони є жертвами порушень якого-небудь із прав, викладених у Пакті.

Міжнародний білль про права людини є важливою віхою в історії прав людини, справжньою «Великою хартією вільностей», що свідчить про початок нового важливого етапу в історії людства — свідомого наділення людської особистості гідністю і цінністю.

Згадані документи із самого початку мали форму міжнародних конвенцій, обов'язкових для держав, що беруть участь у них, і були актами, які встановлюють стандарти у сфері прав людини.

Право на свободу думки, совісті і релігії — ці положення використовуються в ст. 18 Загальної декларації прав людини 1948 р. і ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права людини 1966 р. Однак не можна лишати поза увагою і «свободу переконань». Загальновизнано, що формулювання «релігія і переконання» включає теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні переконання.

Нетерпимість на основі релігії і переконань має два аспекти: по-перше, негативне ставлення до осіб і груп осіб, що сповідують іншу релігію або дотримують інших переконань, і, по-друге, прояв такого ставлення на практиці. Такі прояви часто мають характер дискримінації, однак у багатьох випадках вони йдуть ще далі і розпалюють ненависть або навіть спричиняють переслідування окремих осіб або групи, що сповідують іншу релігію чи мають інші переконання. Важливо враховувати, що рівність усіх людей означає відсутність дискримінації. В абсолютній повазі права закладені справжня рівність і єдина можливість повного користування правами людини без дискримінації за ознаками раси, статі або релігії.

Релігія може бути представлена як «пояснення сенсу життя і того, як слід жити». Кожна релігія має як мінімум віру, кодекс соціальної поведінки і культ. Церква представляє інституціональну організацію або співтовариство віруючих, що мають адміністрацію, клерикальну ієрархію, встановлений комплекс переконань і звичаїв і форму ритуалів.

Що стосується права кожної людини змінювати свою релігію або переконання, то в ст. 18 Загальної декларації прав людини вказується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання». У статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначається, що кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором. У статті 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості або дискримінації на основі релігії або переконань вказується, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах. Це право включає свободу мати або приймати релігію або переконання за своїм вибором.

Прояви нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань мають серйозний характер. Вони не-

безпечні тим, що можуть призвести до грубих порушень прав людини і злочинів проти людства (геноциду), що становить загрозу для міжнародного миру і безпеки. Це обмежує і порушує основне право на свободу думки, совісті, релігії, переконань і інші свободи, зокрема: відправляти культу або збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати чи надавати місця для цих цілей; створювати і надавати відповідні благодійні або гуманітарні установи; робити, здобувати і використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, звичаями або переконаннями; готувати, випускати і поширювати відповідні публікації в цих галузях; викладати питання релігії або переконань у місцях, що підходять для цих цілей; звертатися з проханням і одержувати від окремих осіб і організацій добровільні фінансові й інші пожертвування; готувати, обирати або призначати за правом спадкування керівників відповідно до потреб і норм тієї або іншої релігії або переконання; дотримувати днів відпочинку і відзначати свята і відправляти обряди відповідно до розпоряджень релігії або за переконаннями; встановлювати і підтримувати зв'язок з окремими особами і громадами у сфері релігії і переконань на національному і міжнародному рівнях.

Крім того, такі прояви можуть обмежувати або порушувати багато прав людини, включаючи: право на життя, особисту свободу і безпеку; право на свободу від катувань або жорстоке, нелюдського або таке, що принижуює гідність, поводження чи покарання; право на свободу від дискримінації і будь-якого підбурювання до неї; право на справедливе і публічне заслуховування незалежним і неупередженим судом; право на свободу пересування і вибору місця проживання; право на свободу думки і вільне вираження своєї думки; право на свободу мирних зборів і асоціацій; право на невтручання в особисте життя і право релігійних меншин проповідувати і відправляти свою релігію.

У зв'язку з цим держави вживають заходів із захисту права на свободу думки, совісті, релігії і переконань у всіх його аспектах, особливо з метою дотримання норм, закріплених у Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. Мета Декларації, встановлена в ст. 7, полягає в тому, щоб усі права, проголошені в ній, були представлені в національному законодавстві «таким чином, щоб кожна людина могла користуватися такими правами і свободами на практиці» і вільно сповідувати свою релігію і виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

Нетерпимість до дискримінації на основі релігії або переконань у сучасному світовому співтоваристві базується на тому, що свобода релігії пов'язана з внутрішньою свідомістю людини і тому належить до сфери її особистих справ, що повне здійснення свободи релігії або переконань може бути гарантоване відокремленням церкви від держави. Однак державна релігія, що проповідує взаємну повагу і розуміння, може ефективно забезпечити терпимість і релігійні свободи.

§ 4. Проблеми державно-церковних відносин у постсоціалістичних країнах і в Україні

Аналіз релігійних процесів у постсоціалістичних країнах виявляє загальні та характерні для всіх них процеси.

Скасування обмежень щодо релігійних переконань, визнання цінності релігії створило нову соціально-політичну ситуацію. Релігійні інститути стали відігравати важливу роль у житті суспільства, релігія і її нормативи найчастіше заповнили духовний вакуум, що утворився після катастрофи ідеалів, підвищився рівень довіри до церкви. У той же час виникли проблеми, що призвели до

військових конфліктів, які мають конфесіональне забарвлення, — Закавказзя, Югославія. Зміна політичної карти, поява незалежних держав спричинили розколи у церквах, конфлікти між метрополіями. Слід зазначити, що Європа стала територією різних місіонерських рухів і нових релігійних рухів; це призвело до протиріч, що виникли між традиційною церквою і новими утвореннями. У ході соціальних перетворень церква була втягнута у сферу політичної боротьби й іноді сприяла мирному вирішенню питань. У деяких країнах традиційно усталеним церквам належить провідна роль в історичному процесі національно-державного становлення, але після десятиліть гонінь і обмежень вони не можуть конкурувати з організаціями, що мають величезне фінансування, підготовлену армію місіонерів, сучасні комунікації. Усі ці проблеми певною мірою стосуються України, яка не стоїть і не може стояти осторонь світового релігійного процесу. Слід зазначити, що побудова громадянського суспільства вимагає забезпечення свободи буття людини в соціумі. У релігійному житті країни іде процес створення сприятливих умов для розвитку різних конфесій. Цей шлях вимагає розв'язання проблем церкви, постійної уваги керівників різного рівня до питань, що виникають у релігійній сфері, законодавчого забезпечення прав громадян на відправлення релігійних потреб.

Питання до самопідготовки

1. Дайте характеристику сучасних моделей церковно-державних відносин.
2. Як ви розумієте свободу совісті та свободу церкви?
3. Проаналізуйте історичний розвиток поняття свободи совісті.
4. Особливості свободи совісті в Україні.
5. Яким має бути правовий статус нетрадиційних для України релігій та церков?
6. Розкрийте зміст основних міжнародних документів, що регулюють принцип свободи совісті, і дайте їм характеристику.

Розділ 16

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

§ 1. Загальна характеристика законодавства України про свободу совісті та релігійні організації

Сукупність правових норм, які забезпечують реалізацію конституційних гарантій свободи совісті і віросповідання в Україні та регламентують діяльність релігійних організацій, позначають в цілому як законодавство про свободу совісті та релігійні організації. Ця нормативна база впроваджує механізми захисту прав громадян на свободу совісті, встановлює порядок створення й функціонування релігійних організацій в Україні, визначає обсяг взаємних обов'язків держави і віруючих у площині практичної реалізації права на свободу віросповідання.

За радянських часів уся сукупність правових відносин, пов'язаних з функціонуванням релігій в Україні, регулювалася Положенням «Про релігійні об'єднання в Українській РСР» від 1 листопада 1976 р. Цей правовий акт відтворював та вдосконалював положення Декрету ТРСУ України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (22 січня 1919 р.) і поділу X «Правила про культу» Адміністративного кодексу УРСР (12 жовтня 1927 р.). Нові реалії української державності вимагали принципово нового підходу до питань, пов'язаних з релігією.

§ 2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»

З набуттям Україною незалежності було прийнято фундаментальний нормативний акт — Закон України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації» (далі — Закон). Цей закон відповідно до міжнародних правових стандартів установлював право громадян України на свободу совісті і віросповідання як фундаментальну загальнолюдську цінність. Таку спрямованість Закону підкреслює ст. 1, де визначені його завдання:

- гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;
- забезпечення відповідно до Конституції України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;
- визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;
- визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;
- подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;
- гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віросповідання.

На відміну від нормативної бази СРСР, яка робила акцент на заборонних заходах щодо проявів релігійності і сприянні лише атеїзму, цей закон відтворює принципову спрямованість міжнародних правових документів, що підкреслюють настанову на позитивний розвиток і дозвіленість багатоманіття законних проявів у сфері релігійного життя.

Верховна Рада України прийняла спеціальну Постанову «Про порядок введення в дію Закону України “Про

свободу совісті та релігійні організації”». Згідно з Постановою всі попередні нормативні акти, які регламентували свободу совісті в Україні, втратили силу, а нормативні акти, що не суперечать його положенням, мали бути приведені у відповідність до нього.

Стаття 2 Закону наголошує, що «в Україні усі правовідносини, пов’язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього».

Сьогодні Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» вже зазнав певних доповнень і конкретизує принципові положення Конституції України 1996 р.

Станом на 1 червня 2004 р. Закон містить шість розділів.

Розділ 1 «Загальні положення» визначає обсяг конституційних прав громадян України на свободу совісті і віросповідання, гарантує їх безперешкодне здійснення.

Розділ II «Релігійні організації в Україні» конкретизує положення про право на колективне задоволення релігійних потреб громадян; дає визначення та вичерпний перелік релігійних організацій, встановлює порядок їх створення, регламентує процедуру реєстрації і відповідно механізм набуття релігійною організацією правоздатності юридичної особи.

Розділ III «Майновий стан релігійних організацій» забезпечує реалізацію майнових прав релігійних організацій; визначає порядок створення та функціонування підприємств і установ релігійних організацій, які мають намір займатися законною виробничою і господарською діяльністю для задоволення своїх релігійних потреб.

Розділ IV «Права релігійних організацій та громадян, пов’язані зі свободою віросповідання» деталізує положення про свободу віросповідання, забезпечує реалізацію обрядово-культових потреб громадян, гарантує

безперешкодність здійснення законних публічних заходів віруючих і релігійних організацій, визначає порядки добродійної діяльності.

Розділ V «Трудова діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах» регулює трудові права громадян, які тимчасово або на постійній основі працюють у релігійних організаціях, на їх підприємствах і в установах та встановлює порядок і правила трудової діяльності на них.

Розділ VI «Державні органи та релігійні організації» конкретизує положення конституційно закріпленого правового режиму відокремлення церкви від держави, визначає порядок взаємодії державних інституцій та релігійних організацій, встановлює порядок контролю за діяльністю релігійних організацій, визначає відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Розглянемо докладніше зміст цього Закону за окремими статтями.

Стаття 3 «Право на свободу совісті» дає юридичне визначення права на свободу совісті: «Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії». Свобода совісті як особисте і невід'ємне право людини гарантується чинним законодавством України громадянам України, а також громадянам інших держав, що тимчасово або постійно перебувають в Україні.

Наголошується також, що «здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України». Таким чином, необхідною вимогою при здійсненні права на свободу совісті і віросповідання є виконання усієї сукупності правових норм чинного законодавства України.

Стаття 4 Закону детально розвиває принципові положення ст. 24 Конституції України. Визначається, що громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя, незалежно від їх ставлення до релігії. Визнається недопустимим пряме або непряме обмеження прав, встановлення прямих або непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії. Розпалювання пов'язаної з віросповідною приналежністю ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян у зв'язку з релігійним або атеїстичним самовизначенням тягнуть за собою встановлену законом відповідальність. Але, з другого боку, ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань або за фактом належності до певної конфесії ухилятися від виконання своїх конституційних обов'язків.

Статті 5 та 6 деталізують положення ст. 35 Конституції України, де сформульовано правовий режим діяльності церкви (релігійних організацій) в Україні — режим відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Усі складові державного механізму сприяють встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, причому держава визначається як безрелігійна (але не антирелігійна). Реалізована в законодавстві України модель відносин між державними інституціями та релігійними організаціями передбачає, що держава захищає права і законні інтереси

си релігійних організацій, але при цьому не втручається в їх внутрішні справи (організаційно-кадрову політику, питання віровчення, культово-обрядову діяльність), не фінансує будь-яку з релігійних організацій з державного бюджету. У свою чергу релігійні організації не виконують державних функцій, не беруть участь у діяльності політичних партій і зобов'язані додержуватися вимог чинного законодавства і правопорядку.

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви і має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. (Ці положення відтворюються також у законах України «Про освіту» (статті 3, 6, 8, 9, 56) і «Про вищу освіту» (статті 3, 29)). Громадяни можуть навчатися релігійного вірування та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими. Жодна з конкретних релігій не може виключно викладатися в державних навчальних закладах в обов'язковий навчальний час. Але навчальна програма вищих навчальних закладів України передбачає вивчення нормативного курсу «Релігієзнавство», де науково, об'єктивно, з толерантним ставленням до будь-якого віровчення розглядається різноманітність релігій, їх історія, зв'язок з сьогоденням тощо. Аби отримати більш досконалі знання основ певної релігії, громадяни можуть звертатися до спеціалізованих духовних навчальних закладів, відвідувати недільні школи, що створюються самими релігійними організаціями.

Статті 7–11 Закону законодавчо встановлюють вичерпний перелік видів релігійних організацій і об'єднань в Україні.

Стаття 7 визначає мету створення та функціонування релігійних організацій — задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру та порядок їхньої діяльності, наводить вичерпний перелік тих організацій, які в юридичному значенні можуть бути визнані релігійними організаціями. «Релігійними орга-

нізаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями)». Остання частина ст. 7 наголошує, що «на інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється».

Наведений перелік не означає, що релігійна організація не може мати своєї оригінальної назви. Згідно зі своїми статутними положеннями релігійна організація використовує той варіант назви, який вважає доцільним («церква», «парафія», «прихід», «ашрам» тощо).

Первинною ланкою об'єднання віруючих є, як правило, релігійна громада. Стаття 8 дає їй таке визначення: «Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрями, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб». Зазначимо, що згідно з Законом релігійна громада — це єдиний вид релігійної організації, про утворення якої повідомлення органів державної влади не є обов'язковим. Релігійна громада має право брати участь в утворенні інших видів релігійних організацій та об'єднань. Якщо релігійна громада має намір поширити межі своєї діяльності, тобто займатися, скажімо, виготовленням та розповсюдженням релігійної літератури, предметів культового призначення тощо, вона повинна набути правоздатності юридичної особи. Правоздатності юридичної особи релігійна організація набуває з моменту реєстрації її статуту (положення). Надалі, згідно зі ст. 13, «релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення)».

Стаття 12 «Статути (положення) релігійних організацій» визначає порядок прийняття цього документу і

його структуру. «Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях». Статут не повинен суперечити чинному законодавству. У статуті міститься обов'язковий перелік відомостей про вид релігійної організації, місцезнаходження, майновий стан, права релігійних організацій на заснування підприємств тощо (всього 6 пунктів). Звернемо увагу на те, як в Законі реалізується настанова на дозвільну спрямованість законодавства України стосовно діяльності релігійних організацій.

Стаття 12 зазначає, що статут повинен містити відомості про «вид релігійної організації, її віросповідну приналежність ...», але остання частина цієї статті наголошує, що «документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах».

Стаття 14 Закону регулює порядок реєстрації статутів релігійних організацій: «Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим — до Уряду Республіки Крим». Зазначимо, що релігійна громада реєструється на обласному рівні (крім Києва, Севастополя та Республіки Крим). Усі інші види релігійних організацій подають статут на реєстрацію до державного органу України у справах релігії, тобто реєструються на загальнодержавному рівні.

Уповноважений орган повинен у місячний термін прийняти рішення про реєстрацію або про відмову в ній і повідомити про це релігійну організацію у десятиденний термін. У необхідних випадках, коли потрібен висновок місцевої державної адміністрації, виконавчих комітетів різного рівня або спеціалістів, термін може бути подовжено до трьох місяців.

Відмовлено в реєстрації статуту, за ст. 15, може бути з підстав, якщо певні його положення або діяльність цієї організації суперечать чинному законодавству. Рішення про відмову може бути оскаржено до суду. Окремі віруючі та релігійні організації мають право на судовий захист своїх інтересів і на відновлення порушених прав у передбаченому цивільним процесуальним законодавством порядку.

Згідно зі ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України цивільна процесуальна правоздатність визнається за всіма громадянами України, а також за організаціями, які користуються правами юридичної особи (у даному випадку релігійна організація). Статті 248¹¹-248¹⁴ вказують ті рішення державних органів, прийняті відносно релігійних організацій, що можуть бути оскаржені в судовому порядку, а також визначають порядок подання скарги, розгляд скарги, рішення суду по скарзі. Пункт 31 ст. 236 визначає, що серед справ, які виникають з адміністративно-правових відносин, судом розглядаються справи по скаргах на рішення щодо релігійних організацій. Стаття 348 встановлює порядок звернення судового рішення до виконання.

Після проходження процедури реєстрації релігійна організація набуває цивільних прав і обов'язків через обраний за своїм статутом (положенням) керівний орган.

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, чинного законодавства України її діяльність може бути припинено за рішенням суду.

Стаття 16 Закону визначає випадки, у разі яких припиняється діяльність релігійної організації в судовому порядку:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора.

Розділ III Закону забезпечує майнові права релігійних організацій, регламентує їх виробничу і господарську діяльність.

Якщо за часів СРСР релігійні організації для задоволення своїх культових потреб мали право лише користуватися державним майном, будівлями, що надавалися їм на договірних засадах, то зараз, за статтями 17 і 18 Закону їм надано також повноваження суб'єкта колективної власності (див. також ст. 20 Закону України «Про власність») у разі, якщо релігійна організація є юридичною особою.

Стаття 18 визначає, що релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. Право власності релігійних організацій охороняється законом. У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. У власності релігій-

них організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Вже в статуті (положенні) релігійної організації містяться відомості про її майновий стан, обумовлюється право на заснування підприємств, порядок вирішення майнових та інших питань (пункти 3, 4, 6 ст. 12). Усю сукупність правовідносин, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням майновими об'єктами релігійними організаціями як юридичними особами, регламентує чинне законодавство України. Питання стосовно особливостей використання майна окремою структурною одиницею організації, його призначення в обрядовій діяльності тощо вирішуються релігійною організацією як колективним власником за внутрішніми, визначеними статутом правилами. Згідно з угодами майнового найму релігійна організація може укладати договори оренди приміщень або майна; у таких випадках її права і обов'язки як наймача визначаються самою угодою майнового найму та цивільним законодавством України. У разі адміністративних порушень вимог чинного законодавства щодо порядку і правил укладання, впровадження колективного договору, угоди настає адміністративна відповідальність за статтями 41¹, 41², 41³ Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Релігійні організації можуть звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями, отримувати їх і використовувати на власні потреби. Але вони не мають права примушувати громадян робити обов'язкові грошові чи майнові внески. Добровільні пожертвування не оподатковуються.

У здійсненні своїх майнових прав релігійна організація діє відповідно до норм цивільного права. У разі їх порушення державними органами або іншими суб'єктами цивільних правовідносин вона здійснює їх захист як юридична особа в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України.

Релігійні організації в порядку, визначеному чинним законодавством, можуть засновувати для виконання своїх статутних завдань різні види підприємств, які мають права юридичної особи. Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

У разі невиконання своїх фінансових зобов'язань перед державою, порушень вимог фінансової дисципліни релігійна організація як юридична особа — суб'єкт господарської, виробничої діяльності притягається до відповідальності залежно від характеру протиправних дій. Стаття 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює норми відповідальності за порушення порядку заняття підприємницькою або господарською діяльністю. Стаття 212 Кримінального кодексу України передбачає притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб підприємств, установ, організацій (незалежно від форми власності) за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

Розділ IV Закону регулює реалізацію обрядово-культурних потреб громадян як складових свободи віросповідання, регламентує порядок проведення релігійними організаціями публічних заходів. Свобода віросповідання передбачає безперешкодне задоволення потреби громадян одноособово або разом з іншими відправляти заходи, що обрядово пов'язані з віровченням. Віруючі мають право вільно збиратися у визначених місцях для проведення церемоній, богослужінь, таїнств, зборів тощо. Стаття 21 Закону також визначає, що релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва). Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно

проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації. Порядок і форму проведення цих заходів визначає сама релігійна організація відповідно до власних світоглядних настанов. Якщо релігійна організація має бажання проводити публічні заходи поза зазначеними законом місцями, то її представники повинні передчасно звернутися до адміністративно-територіальних органів державної влади, де будуть проводитися такі заходи, і отримати від них відповідний дозвіл. Клопотання про видачу вказаного дозвілу подається не пізніше як за 10 днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання. Зазначені норми сприяють чіткій організації масових заходів, запобігають виникненню конфліктних ситуацій між представниками різних конфесій.

У разі порушення релігійною організацією визначеного законодавством України порядку проведення публічних заходів залежно від характеру протиправних дій винні в них притягаються до відповідальності. Статті 185¹ та 185² Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлюють норми адміністративної відповідальності за порушення порядку організації і проведення зборів. Розгляд таких справ про порушення громадського порядку, згідно зі ст. 222, знаходиться в компетенції органів внутрішніх справ (міліції).

Прояви криміналізованих дій у сфері громадського порядку, у свою чергу, пов'язані із залученням винних до кримінальної відповідальності згідно з нормами Кримінального кодексу України. Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, або групове порушення громадського порядку за наявності кваліфікую-

чих ознак злочину ведуть до настання кримінальної відповідальності за статтями 295 та 293 Кримінального кодексу України.

Законодавство України захищає також право релігійних організацій на проведення публічних заходів від протизаконних посягань посадових осіб. Стаття 14 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює: «Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, зв'язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку...». За невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень та інші порушення трудової дисципліни держслужбовця посадові особи притягаються і до дисциплінарної відповідальності (дисциплінарні стягнення та інші заходи дисциплінарного впливу). Стаття 340 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність службових осіб, винних у злочинно незаконному перешкоджанні організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій.

Діяльність релігійних організацій є насамперед такою, що пов'язана з засвоєнням основ віровчення. Тому, реалізуючи своє право на різні прояви свободи совісті та віросповідання, громадяни і релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення. Окрім права на виготовлення таких предметів та літератури, ст. 22 визначає також право віруючих на їх придбання, володіння, використання, експорт, імпорт і розповсюдження.

Стаття 23 Закону передбачає, що при релігійних організаціях можуть створюватися товариства, братства, асоціації для здійснення благодійної діяльності, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої

культурно-освітньої діяльності. Суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

У Законі статтею 24 окремо обумовлюються і регламентуються міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих. Згідно з міжнародними правовими документами релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участь у зборах та релігійних заходах. Ці контакти можуть стосуватися співпраці в гуманітарних, культурних, миротворчих або суто релігійних справах. Кордони України є відкритими і для представників релігійних організацій інших держав, за умов дотримання ними вимог чинного законодавства України. Щоб запобігти конфліктним ситуаціям у сфері діяльності іноземних представників релігійних організацій та забезпечити захист законних прав і інтересів громадян України, Закон наголошує, що «священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації».

Розділ V Закону забезпечує трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях та на їх підприємствах, і регламентує правила трудової діяльності на них.

Релігійні організації мають право приймати на роботу громадян за трудовим договором, який укладається письмово і реєструється у встановленому трудовим законодавством України порядку. У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які

працюють у релігійній організації на виборних посадах. На всіх громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах, добродійних закладах на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, оподаткування.

Громадяни, які працюють у релігійних організаціях та установах на умовах трудового договору, а також священослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Релігійні організації, їх підприємства та заклади, а у випадках, передбачених законом, також і працівники цих організацій, підприємств, закладів сплачують страхові внески до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, а також збір на обов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, встановлених законодавством.

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається на загальних підставах відповідно до законодавства. (Стаття 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.1993 р., в редакції Закону № 429-IV від 16.01.2003 р.)

Розділ VI Закону визначає державні органи, які здійснюють контроль щодо дотримання вимог чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, встановлює відповідальність за його порушення.

Згідно зі ст. 29 державний контроль за дотриманням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети. Забезпечує проведення послідовної державної політики щодо релігії і церкви спе-

ціальний державний орган України — Державний комітет у справах релігій. Цей орган сприяє реалізації прав громадян на свободу совісті і віросповідання, координує діяльність релігійних організацій, здійснює реєстрацію їх статутів (положень), надає необхідну допомогу в міжнародній діяльності віруючих тощо. У межах своєї, визначеної чинним законодавством України компетенції усі правоохоронні органи контролюють діяльність релігійних організацій як суб'єктів правовідносин.

Стаття 31 Закону визначає, що службові особи та громадяни, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть відповідальність, встановлену законодавством України. Стаття 32 наголошує на дії в Україні положень тих міжнародних договорів, в яких наша держава бере участь.

§ 3. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Конституція України та чинне законодавство, яке конкретизує конституційні положення, чітко визначають юридичну ємність права громадян України на свободу совісті та віросповідання. Встановлюються також обов'язки громадян, релігійних організацій, державних інституцій та їх обсяг щодо дотримання правових норм діяльності у сфері релігійного життя. У правовій системі нашої держави впроваджено сучасні механізми захисту всієї сукупності державних, громадських та національних інтересів від протиправних посягань. Оскільки в Україні конституційно встановлено такий правовий режим діяльності релігійних організацій, за яким церква і релігійні організації відокремлені від держави, в правовій системі не використовується поняття релігійного правопорушення, яке відтворює державний статус певної релігії. Правові норми не передбачають виключного захисту норм релігійного життя якоїсь конкретної конфесії,

тому що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. У нормативних актах реалізується конституційний принцип захисту всієї багатоманітності законних проявів релігійного життя. Тому за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації передбачаються стандартні, однакові для усіх громадян України види санкцій, незалежно від ставлення до релігії або належності до релігійної організації. Цивільний процесуальний кодекс України (ст.100), Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 16) визнають відповідно цивільну процесуальну правоздатність усіх громадян України, утверджують здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом. Стосовно порушень юридичних норм у сфері релігійного життя зазначимо, що залежно від спрямованості протиправних дій щодо обсягів конституційних прав громадян України на свободу совісті і віросповідання ці дії набувають форм обмеження прав на свободу совісті та віросповідання або перевищення законних меж їх реалізації. Особливого значення в діяльності правоохоронців набуває попередження злочинів у площині практичної реалізації зазначених прав, а також припинення таких суспільно небезпечних дій, які загрожують громадському порядку, здоров'ю і моральності громадян.

У разі встановленого порушення норм права у зв'язку з функціонуванням релігій в Україні залежно від характеру протиправних дій настає притягнення до певного виду відповідальності: дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної, кримінальної. Звернемо особливу увагу на кримінальну відповідальність, оскільки конкретні випадки застосування інших видів відповідальності за порушення чинного законодавства розглядалися раніше.

Кримінальний кодекс України, який набув чинності з 1.09.2001 р., більш детально, ніж Кримінальний кодекс 1960 р., криміналізує протиправні дії проти свободи совісті і віросповідання та відповідно диференціює злочи-

ни у сфері релігійного життя України. Безпосередньо встановлюють відповідальність за злочинні порушення прав громадян на свободу віросповідання статті 161, 178, 179, 180, 181, які викладено у розділі V Особливої частини КК «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Відповідальність (та обставини, що її обтяжують) за злочинні порушення чинного законодавства України у зв'язку з нестандартними проявами релігійності або антирелігійності передбачається також статтями 67 (п. 3), 110 (п. 2), 258 та 442 КК України.

Слід також наголосити, що протизаконна діяльність у сфері релігійного життя може мати різні прояви і бути пов'язаною з загальнокримінальною злочинністю. Такі прояви в правозастосовній практиці України розцінюються як порушення норм кримінального права і караються за Кримінальним кодексом України залежно від кваліфікуючих ознак злочину. Серед таких протиправних дій, пов'язаних із суспільно небезпечною діяльністю віруючих та релігійних організацій, можуть бути шахрайство, групові порушення громадського порядку, нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо.

Так, ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» визначає як злочинні не лише власне порушення рівноправності громадян залежно від їх ставлення до релігії, але й розпалювання релігійної ворожнечі, пропаганду ненависті до громадян, що сповідують іншу релігію, пов'язане з віросповідною приналежністю приниження гідності людини, обмеження конституційних прав громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями; встановлення привілеїв певним категоріям громадян за релігійними ознаками.

Кримінальна відповідальність настає також за пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК України) за незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України) за перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ч. 1 ст. 180 КК України). Частиною 2 ст. 180 карається і примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду.

Кримінальним кодексом також передбачається відповідальність організацій або керівництва певних релігійних груп за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК України); за умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також за публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, тобто за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); за терористичний акт, вчинений з метою привернення уваги громадськості до певних релігійних поглядів, а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою (ст. 258 КК України); за геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заповідання їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, а також публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (ст. 442 КК України).

Права громадян України на свободу совісті і віросповідання враховуються також у законах України, що встановлюють правовідносини в різних сферах суспільного життя. Зокрема, є такі положення в Законі України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Відповідно до міжнародних правових актів громадяни України, що досягли призовного віку, мають право на проходження альтернативної (невійськової) служби у разі, коли релігійні настанови певної конфесії не дозволяють вдаватися до будь-яких насильницьких дій, тримати зброю у руках. Організаційно-правові засади такої служби встановлює Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». Спеціальний додаток до нього дає вичерпний перелік тих релігійних організацій, доведена належність до яких є підставою для проходження альтернативної служби.

Питання до самопідготовки

1. Які конституційні норми гарантують забезпечення прав віруючих?
2. Який основний нормативний акт регулює відносини між державою, церквою та віруючими?
3. Які можуть бути законні підстави для відмови релігійній організації у реєстрації?
4. Як ви ставитесь до спроб увести викладання релігійних предметів у середній та вищій школі?
5. Чи може належність до якоїсь конфесії впливати на цивільно-правовий, цивільно-процесуальний чи кримінально-процесуальний статус фізичної або юридичної особи?
6. За яких умов можлива заміна військової служби альтернативною?

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про свободу совісті та релігійні організації

(Витяг)

Р о з д і л І
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання Закону

Завданнями цього Закону є:

- гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;
- забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справеливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;
- визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;
- визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;
- подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;
- гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними орга-

нізаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер.

Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

м. Київ, 23 квітня 1991 р.

Зміст

Розділ 1. Загальна характеристика релігієзнавства

§ 1. Предмет, основні розділи та методологія релігієзнавства	3
Визначення предмета релігієзнавства	3
Основні розділи релігієзнавства	4
Світське і богословське релігієзнавство	5
Методи релігієзнавства	5
Основні категорії і поняття релігієзнавства	6
§ 2. Релігія і вільнодумство в історії суспільства	7
Історична еволюція релігії	7
Основні форми, напрями та етапи розвитку вільнодумства	8
§ 3. Релігія в системі суспільної свідомості	12
Суспільні виміри релігії	12
Релігійна віра	12
Релігія і філософія	13
Релігія і право	14
Цілі та завдання курсу релігієзнавства в системі професійної підготовки юриста	15
<i>Питання до самопідготовки</i>	16

Розділ 2. Структура та функції релігії і церкви

§ 1. Структура релігії, її основні елементи	17
Предмет релігійної свідомості	17

Основні компоненти релігійної свідомості	18
Релігійні відносини	21
Релігійна діяльність	22
Релігійні організації та інститути	24
§ 2. Основні соціальні функції та соціальна роль релігії	26
§ 3. Соціальна структура і соціальні функції церкви та релігійних організацій	29
<i>Питання до самопідготовки</i>	<i>32</i>

Розділ 3. Походження релігії

§ 1. Основні концепції походження релігії	33
Теолого-богословські концепції	33
Антрополого-соціологічна концепція	35
Соціологічні концепції	36
Емпірико-етнографічні концепції	36
Психологічні концепції	41
§ 2. Гносеологічні, психологічні та соціально-історичні детермінанти релігії	43
Гносеологічні детермінанти	43
Соціальні детермінанти	44
Психологічні детермінанти	45
§ 3. Типологія релігій	46
<i>Питання до самопідготовки</i>	<i>49</i>

Розділ 4. Первісні історичні форми релігії

§ 1. Загальна характеристика первісних форм релігії	50
§ 2. Міф та міфологія	52
§ 3. Ранньоісторичні форми релігії та родоплемінні культури	54
Фетишизм	54
Магія	55
Анімізм	57
Тотемізм	58
Землеробський (аграрний) культ	60

Шаманізм	62
<i>Питання до самопідготовки</i>	63

Розділ 5. Загальна характеристика національних релігій. Ранні національні релігії

§ 1. Загальна характеристика національних релігій	64
Ранні національні релігії	65
Пізні національні релігії	66
§ 2. Ранні національні релігії стародавнього світу	66
Релігійні уявлення Давнього Єгипту	67
Зороастризм (маздеїзм, вогнепоклонництво)	70
Релігійні уявлення античної Греції і Риму	71
Антична міфологія	72
§ 3. Стародавні дохристиянські вірування в Україні	75
<i>Питання до самопідготовки</i>	79

Розділ 6. Пізні й сучасні національні релігії Південної та Південно-Східної Азії

§ 1. Індуїзм	80
§ 2. Джайнізм	84
Догматика джайнізму	86
§ 3. Сикхізм	88
§ 4. Даосизм	91
§ 5. Конфуціанство	93
§ 6. Синтоїзм	95
<i>Питання до самопідготовки</i>	97

Розділ 7. Іудаїзм — національно-державна релігія єврейського народу

§ 1. Історичний контекст виникнення іудаїзму	98
Основні події біблійної оповіді	98
Періодизація іудаїзму	100
§ 2. Священні книги іудаїзму	101

§ 3. Іудаїзм і традиції права й судочинства єврейського народу	102
§ 4. Догматика іудаїзму	103
§ 5. Релігійні звичаї єврейського народу	106
§ 6. Течії іудаїзму	108
§ 7. Сучасний іудаїзм	110
<i>Питання до самопідготовки</i>	111

Розділ 8. Загальна характеристика християнства

§ 1. Соціально-історичні причини виникнення християнства	112
§ 2. Виникнення і поширення християнства	114
§ 3. Християнська догматика і культ	118
«Символ віри»	118
Особливості релігійного культу	119
§ 4. Великий розкол християнства (1054 р.)	120
§ 5. Історичні наслідки розколу Християнства	126
<i>Питання до самопідготовки</i>	129

Розділ 9. Православ'я

§ 1. Структура Православної Церкви	130
§ 2. Особливості православного віровчення і культу	131
§ 3. Православне християнство в історії України	135
§ 4. Старообрядництво	138
§ 5. Секти, що виникли на підґрунті руського православ'я	139
§ 6. Православ'я, держава і право	141
§ 7. Тенденція до оновлення у сучасному православ'ї	145
<i>Питання до самопідготовки</i>	146

Розділ 10. Католицизм

§ 1. Загальна характеристика католицизму	148
§ 2. Структура Католицької Церкви	149
§ 3. Догматика католицизму	151
§ 4. Курс на оновлення («аджорнаменто») католицизму	153
§ 5. Католицьке церковне право	154

§ 6. Інквізиція	156
§ 7. Католицькі чернечі ордени	158
§ 8. Католицизм в Україні	159
§ 9. Уніатство. Українська Греко-Католицька Церква	159
<i>Питання до самопідготовки</i>	161

Розділ 11. Протестантизм

§ 1. Передумови виникнення протестантизму	162
§ 2. Основні течії раннього протестантизму	163
Лютеранство	164
Англіканство	167
Кальвінізм	168
§ 3. Роль протестантизму у формуванні західного індустріального суспільства, трудової етики та сучасних уявлень про права людини	170
§ 4. Пізньопротестантські течії	171
§ 5. Протестантизм в Україні	174
<i>Питання до самопідготовки</i>	176

Розділ 12. Іслам

§ 1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу	177
§ 2. Життя Мухаммада і поширення його вчення	178
§ 3. Коран і Сунна	180
§ 4. Догматика і культ ісламу	181
§ 5. Шаріат	184
§ 6. Сунніти і шіїти — головні течії в ісламі	185
§ 7. Подальші ідейні розгалуження в ісламі	187
Суфізм	87
Ваххабізм	88
§ 8. Сучасна ситуація в ісламі. Іслам в Україні	190
<i>Питання до самопідготовки</i>	191

Розділ 13. Буддизм

§ 1. Умови виникнення, розвитку та поширення	192
Загальна характеристика умов виникнення	92
Життєвий шлях та діяльність Будди	93
§ 2. Віровчення й культ	194
§ 3. Основні напрями буддизму: хінаяна і махаяна	199
§ 4. Поширення буддизму	201
Буддизм у Китаї та Японії	201
Ламаїзм	204
§ 5. Культурно-історичне значення буддизму	205
<i>Питання до самопідготовки</i>	206

Розділ 14. Сучасні нетрадиційні релігії та нові релігійні рухи

§ 1. Причини виникнення нових релігійних рухів	207
§ 2. Класифікація нових релігійних рухів в Україні	208
Рухи, що виникли на ґрунті християнства	209
Орієнталістські НРР	211
Неоязичницькі НРР	214
Синкретичні НРР	215
Сайєнтологічні НРР	219
Езотеричні НРР	220
Тенденції розвитку нових релігійних рухів в Україні	222
<i>Питання до самопідготовки</i>	223

Розділ 15. Релігія і церква в системі державно-правових відносин

§ 1. Класифікація сучасних країн відповідно до їх ставлення до релігії і церкви	224
§ 2. Поняття свободи совісті	227
§ 3. Загальна декларація прав людини про свободу совісті	230
§ 4. Проблеми державно-церковних відносин у постсоціалістичних країнах і в Україні	236
<i>Питання до самопідготовки</i>	237

Розділ 16. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

§ 1. Загальна характеристика законодавства України про свободу совісті та релігійні організації	238
§ 2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»	239
§ 3. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації	254
<i>Питання до самопідготовки</i>	258

Додаток

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Витяг)	259
--	-----

Навчальне видання

ТИТОВ

Володимир Данилович

КАЧУРОВА

Світлана Володимирівна

БАРАБАШ

Олег Васильович

Релігієзнавство

Підручник

За редакцією проф. *В. Д. Титова*

Редактор *А. В. Єфименко*

Комп'ютерна верстка

і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 09.07.2004.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 12,8. Обл.-вид. арк. 11,3. Вид. № 159.
Тираж 3000 прим. Зам.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевського, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
Україна, 61012, Харків, вул. Енгельса, 11